Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Державний заклад
„Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

Г. К. Барилова, К. Д. Глуховцева

УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів

Луганськ
ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2011

УДК 811.161.2’28(075.8)
ББК 81.2Укр-923.67
Б24

Рекомендовано Міністерством освіти і науки,
молоді та спорту України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 1/11-11343 від 14.12.10)

Рецензенти:

Стишов О. А. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри фонетики і граматики слов’янських мов Київського національного лінгвістичного університету.

Поповський А. М. – доктор філологічних наук, професор кафедри мовної підготовки Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.

Бобух Н. М. – доктор філологічних наук, професор кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Барилова Г. К.

Б24 Українська етнолінгвістика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Г. К. Барилова, К. Д. Глуховцева ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 228 с.

ISBN 978-966-617-271-9

У посібнику зосереджено матеріал з української етнолінгвістики, подано тлумачення багатьох понять, уживаних у цій галузі, показано практичне їх вирішення на прикладі східнослобожанського ареалу.

Книга розрахована на студентів, викладачів, учителів шкіл.

УДК 811.161.2’28(075.8)
ББК 81.2Укр-923.67

ISBN 978-966-617-271-9

© Барилова Г. К., Глуховцева К. Д., 2011
© ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011

ЗМІСТ

Передмова 4

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

Предмет і завдання курсу „Українська етнолінгвістика” 6
Етнолінгвістичний аспект дослідження традиційної обрядової та духовної культури 35
Етнолінгвістичний аспект дослідження явищ матеріальної культури 73
Українська народна поетична символіка 94
Етнолінгвістичні корені української фразеології 111
Етнолігвістичний аспект української етимології 142
Етнолінгвістичне дослідження художнього тексту 159
Список використаних джерел 191
Література до курсу „Українська етнолінгвістика” 193
Список обстежених населених пунктів Луганської області та їх умовних скорочень 201

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

1. Вступ. Предмет і завдання курсу „Українська етнолінгвістика” 202
2. Національно-культурний мовний компонент етнолінгвістики 204
3. Українська народна поетична символіка 208
4. Українська міфологія 212
5. Етнолінгвістичні корені української фразеології 214
6. Етнолінгвістичні дослідження художнього тексту 218
Завдання для самостійної роботи 220
Модульний контроль 222

Питання для семестрового контролю знань 224
Короткий словник етнолінгвістичних термінів 226

ПЕРЕДМОВА

Питання мови й духовної культури, мови й народного менталітету, мови й народної творчості завжди були в центрі уваги науковців, проте сьогодні, коли вибудовані основні засади аналізу мови культури – усіх знакових продуктів культури в аспекті єдності їхньої форми та змісту, – етнолінгвістика сформувалася як окрема галузь мовознавства. Чимало нагальних проблем – визначення предмета, об'єкта дослідження, розмежування маргінальних галузей етнолінгвістики (лінгвокультурології, етнопсихолінгвістики), з'ясування співвідношення етнолінгвістики й діалектології, діалектографії, ареальної лінгвістики – нині залишаються дискусійними. Проте наразі зрозуміло, що дослідження мовних одиниць в етнолінгвістичному контексті є тим ключем, що допоможе розгадати своєрідний духовний код етнокультури, оскільки, за словами В. Жайворонка, за багатьма мовними одиницями стають не самі предмети як такі, а часто реалії, вибудовані за культурними схемами, одухотворені людиною, її світобаченням.

У посібнику зосереджена увага на маловивчених прикладних питаннях зв'язку мови й культури, у ньому узагальнено матеріали теоретичних і практичних проблем української етнолінгвістики.

Курс „Українська етнолінгвістика" розрахований на студентів V курсу денної форми навчання. Теоретичний курс та завдання до практичних занять відповідають чинній робочій програмі. Розподіл годин: 10 годин – лекції, 12 – практичні заняття, 10 – самостійна робота, 2 – проведення модуля.

Автори запровадили кілька способів викладу матеріалу: аналіз наукової літератури, де згадане питання порушувалося; подання дефініцій та прикладів до них; приклади стислої й вичерпної відповіді на нагальні питання етнолінгвістики; з'ясування теоретичних питань шляхом подання таблиць, аналізу емпіричного матеріалу, зібраного переважно в українських говірках Східної Слобожанщини.

У книзі загальні питання української етнолінгвістики нерідко розглянуті через призму свідчень, зафіксованих у найсхіднішому ареалі України – Східній Слобожанщині. Автори намагалися проаналізувати народні традиції, вірування, окремі обряди в єдності їх вербальних і невербальних складників, залучаючи до розгляду аналізованого матеріалу загальновживану та ареальну фразеологію, подаючи значення й етимологію виявлених в східнослобожанських говірках лінгвокультурем. Засвідчений в говірках матеріал належно паспортизований, проте в окремих випадках це здійснено послідовніше, а в інших – менш послідовно. Однак весь фактичний матеріал, зібраний авторами, має мовні ознаки ареалу (фонетичні, морфологічні, лексичні). Редагування записаних текстів мінімальне.

Звичайно, системний опис вербального компонента українських традиційних обрядів Слобожанщини потребує ретельного збору матеріалу, зіставлення його з тими свідченнями, які отримані в інших ареалах України. Такі розвідки, імовірно, ще будуть виконані майбутніми дослідниками. У цьому посібнику, не претендуючи на вичерпність, з'ясовуємо лише окремі питання зв'язку мови й культури в слобожанському краї. Сподіваємося, що поданий у посібнику матеріал буде спонукати краєзнавців, учителів, студентів, учнів до збору відповідного матеріалу, упорядкування та систематизації його.

Пояснення маловивчених і складних питань української етнолінгвістики, аналіз різних точок зору учасників дискусії, яка може точитися кілька десятиліть, систематизація й узагальнення загальновідомих положень, але не до кінця з'ясованих у науковій літературі – вдячний матеріал для вироблення креативних навичок студентів. Посібник розрахований на студентів-філологів, учителів-словесників, учнів старших класів.

Зручність користування посібником зумовлена тим, що в ньому подані матеріали до теоретичного курсу та тематика й матеріали практичних занять.

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ „УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛІНГВІСТИКА”

План

1. Предмет і завдання курсу „Українська етнолінгвістика”.
2. Основні поняття етнолінгвістики.
3. Джерела етнолінгвістики.
4. Проблеми взаємодії мови і культури.
5. Зв’язок етнолінгвістики з іншими дисциплінами.

Етнолінгвістика як наука

Етнолінгвістика (грец. ethnos – плем’я, народ і франц. linguistigue, від лат. lingua – мова) – галузь мовознавства, яка вивчає зв’язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією та ін.

В. Жайворонок називає етнолінгвістику міждисциплінарною наукою, що вивчає мову як творчий продукт її носія, тобто етносу, який породив мовний феномен – ключовий елемент і водночас рушій національної культури [Жайворонок, 8]. О. Селіванова визначає етнолінгвістику як маргінальну галузь мовознавства, спрямовану на вивчення віддзеркалення в мові й мовленнєвій діяльності (етнотекстах) етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної та духовної культури народу [Селіванова, 148]. В. Колесов також кваліфікує етнолінгвістику як учення про ментальність, що може розглядатися в психологічному, етносоціальному, етнокультурному та етнічному аспектах [Колесов, 4 – 6].

Попри відсутність єдиного визначення етнолінгвістики, усі вчені сходяться на тому, що в етнолінгвістиці йде вивчення мовних одиниць з погляду антропоцентризму, як творчий продукт їхнього носія, етносоціуму, що породив мовний феномен.

Об’єктом етнолінгвістики, услід за П. Гриценком [Енциклопедія, 178 – 179], уважаємо мовні тексти з етнології, історії тощо.

Предмет етнолінгвістики – мова етносу в усіх її проявах і взаємодіях, духовна природа мови, що містить свідчення про її носія – народ. Ці дослідження засвідчують, що визначати етнолінгвістику як науку, об'єктом якої є мова в її відношенні до культури, було б вузько. Це радше комплексна наука, предметом якої є „план змісту" етнокультури, народної психології й міфології, вона втілена в різних формах – у слові, предметі, обряді, тому чи іншому зображенні тощо.

Отже, це пограничная наукова галузь, що виникла на суміжжі лінгвістики, етнографії, фольклористики, культурології, соціології.

Окремі етнолінгвістичні ідеї з'явилися ще в XVIII ст., їх висловив І. Гардер. Витоки сучасної етнолінгвістики слід шукати в науковій спадщині В. Гумбольдта, Ф. Буслаєва, О. Потебні. Вони були зумовлені спробами осягнути різноманітність світу через пізнання мови, виходом лінгвістики за межі мови при пізнанні її структури й історії. Сформульовані В. Гумбольдтом принципи мовного світобачення привели вчених до висновку, що необхідно поєднати лінгвістичні дослідження з історичними, антропологічними й етнопсихологічними. Ці ідеї були сприйняті мовознавцями багатьох країн.

Однією з центральних проблем етнолінгвістики як науки стало дослідження зародження й функціонування міфологічного та поетичного мислення, їх співвідношення та особливості використання засобів мови.

Основи української етнолінгвістики заклав О. Потебня. Він вивчав слово як явище культури, з'ясовував його історію з урахуванням сфери побутування, обрядової реальності, дійств.

Етнолінгвістика як напрям мовознавства пов'язаний із дослідженням мови через призму духовної культури етносу. Ці ідеї остаточно сформувалися у працях етнографа Ф. Боаса й мовознавця та етнографа Е. Сапіра на основі вивчення мови й культури американських індіанців. Зв'язок мови й культури цим ученим уявлявся як чітко детермінований: тип мови, як вважалося, залежить від типу культури, тип культури залежить

від типу мови. З'ясовано, що відбитий у мові зв'язок понять, уявлень повторюваний у різних виявах культури – обрядових текстах, дійствах, ритуалах, народному мистецтві, орнаментиці та ін. Це зумовлює проекцію історії мовних одиниць, їхню етимологію через явища культури.

Етнолінгвістика як наука остаточно сформувалася лише в середині XX ст. Однак у її межах уже виділилися окремі її напрямки, зокрема, **етнопсихолінгвістика.** Це маргінальна лінгвістична дисципліна, що знаходиться на межі психолінгвістики, етнолінгвістики й етнології.

Сучасна когнітивна наука внесла до цієї галузі певні особливості свого концептуального апарату та методики. На відміну від етнолінгвістики, яка вивчає зв'язок мови з культурою народу, побутом, звичаями, міфологією тощо, об'єктом етнопсихолінгвістики стає етнічна свідомість та її відображення в мові та мовленнєвій діяльності, етнічній свідомості (етнотекст – термін уведено К. Рав'є та Ж. Був'є).

Що таке ***„етнічна свідомість"?*** У сучасній філософській та когнітивній науках поняття „*свідомість*", „*розум*", „*інтелект*", „*мислення*" використано недиференційовано, зважаючи на те, що зміст цих понять може поєднуватися, перетинатися. Свідомість прийнято розглядати як людську здатність ідеального відображення дійсності у мисленні, тобто як менталітет, що уособлює розум, інтелект, мислення, – концептуально-пізнавальну сферу людини, зокрема знання про мову та знання в мові.

Поняття „етнічна свідомість", з огляду на наявну в сучасній філософії та політології суперечності щодо тлумачення понять „етнос", „нація", „народ", також є дискусійним, тому остаточне визначення його подати складно. Робоча дефініція ґрунтується на головній ознаці етносу як сукупності людей, спільних за „мовою внутрішнього мовлення", оскільки етнопсихолінгвістика насамперед апелює до цієї ознаки.

Сучасне життя етносів передбачає наявність цікавих для дослідження випадків білінгвізму (люди, що думають двома мовами, мовби перемикаючи реєстри внутрішніх лексиконів)

та „лінгвоетнічного антагонізму" (наприклад, українці з походження мешкають в Україні, мають усі ознаки українського етносу – звичаї, культуру, побутову свідомість, але „думають" російською мовою). Подібні явища є актуальними в психолінгвістиці та когнітології, оскільки вони актуальні, але їхнє висвітлення в новому аспекті потребує науково-теоретичного обґрунтування.

У складі етнолінгвістики виокремилася й **лінгвокультурологія**, що вивчає фіксацію в мові, етнотекстах і дискурсивній практиці духовної й матеріальної культури народу, тобто культурно значущої інформації – збережених у колективній пам'яті народу символьних способів матеріального й духовного усвідомлення світу певним етносом, відтворених у його ідеях, схемах мислення й поведінки, системі етичних і естетичних цінностей, нормах, звичаях, обрядах, міфах, віруваннях, забобонах, побуті тощо [Селіванова, 303]. Дотичними до цих напрямів етнолінгвістики є чимало галузей науки – антропологія, етнологія й етнографія, фольклористика, культурологія, мистецтвознавство, релігієзнавство, етнічна психологія, соціологія.

Отже, витоки сучасної етнопсихолінгвістики треба шукати у науковій спадщині В. Гумбольдта, Ф. Буслаєва, О. Потебні, Е. Бенвеніста, Ш. Баллі і навіть в американській дескриптивній лінгвістиці. У 70-ті роки XIX ст. у США здійснено спробу класифікації мов індіанців та визначено сукупний вплив на них англійської, іспанської, французької мов. У першій половині XX ст. Ф. Боас та його послідовники продовжили дослідження генетичної спорідненості мов американських індіанців (Е. Сепір, М. Сводеш, К. Хейл, Ч. Веглін, Дж. Трейджер та ін.). В американській лінгвістиці у цей час складався напрям **неогумбольдтіанства** на противагу дескриптивізму, сформованому під впливом ідей Л. Блумфілда (**необіхевіоризм**), який вважав пояснення мовних явищ через категорії мислення та психіки менталізмом і головною перешкодою для перетворення лінгвістики в точну науку.

Європейська етнопсихолінгвістика (Л. Вейсгербер, Й. Трір,

Г. Ібсен, П. Хартман та ін.) також використовувала ідеї В. Гумбольдта, але вона виникла як реакція на молодограматичний напрям, що відкидав теорію мови як відображення національного духу й апелював до вивчення мови як індивідуального психічного явища.

Постулатом американського неогумбольдтіанства стала гіпотеза **Сепіра – Уорфа** (30-ті роки XX ст.), що отримала широку популярність лише у 50-ті роки XX ст. на Чиказькій конференції, де вона обговорювалася (її критичний аналіз дав Х. Хойєр). Дискусія щодо гіпотези Сепіра-Уорфа мала позитивний вплив навіть на дескриптивізм, оскільки цей прояв неогумбольдтіанства відірвав від дескриптивної лінгвістики окремих прихильників і спрямував їхні дослідження в бік семантики та мислення.

Концепція мовної відносності Сепіра-Уорфа має такі ***принципи:***

1) мова зумовлює характер (тип) мислення, саму його логічну будову; граматика сама формує думку, є програмою мовленнєвої діяльності людини, керуючи нею;

2) загальнолюдський характер мислення неможливий, спільної для всіх людей логічної будови мислення немає;

3) людські знання не мають об'єктивного загальнозначущого характеру (лінгвістичний агностицизм);

4) розподіл світу, мовних значень є конвенційними для мовців;

5) картини світу в кожного народу свої, їхня близькість побудована лише на близькості мов, це зумовлює наявність власних культур у різних народів [Селіванова, 149].

Гіпотеза Сепіра-Уорфа як прояв неогумбольдтіанства суперечить певним поглядам В. Гумбольдта, який уважав, що коло понять не можна виводити із словника, оскільки більшість абстрактних понять має описовий та метафоричний характер.

Теорія лінгвістичної відносності еволюціонувала, варіювалася (Р. Браун, Д. Слобін). Найбільшої критики вона зазнала з боку радянських лінгвістів. Визнаючи певний, але не доміну-

ючий вплив мови на мислення, пізнавальну діяльність людей, вони висували тезу про те, що мова є результатом відображення мисленням навколишнього світу, що форми та категорії мислення однакові для всіх людей.

Лінгвокультурема як конденсат культурологічних знань

У лексичній скарбниці будь-якої мови існують слова, які достовірно відображають риси національної психіки народу, певні історичні відомості. Так, наприклад, для українця цілком достатньо епітетів ***карії очі, чорнії брови,*** щоб викликати в уяві образ дівчини-красуні. І зумовлено це тим, що в народній творчості, в естетичній свідомості українського народу склався певний ідеал краси, своєрідний еталон. І якщо перекласти ці, здавалося б, дуже прості одиниці на іншу мову, наприклад, чеську або словацьку, переклад буде пов'язаний із певними труднощами, оскільки лексичні еквіваленти hnedooka, cernobrova не адекватні вже хоч би тим, що несуть нульову національно-культурну інформацію.

Лексичні одиниці, що передають національний колорит носія мови (народу), становлять досить великий і неоднорідний шар: вони позначають усе те, що є характерним для культури, побуту, традицій кожного етносу впродовж різних історичних епох. Сюди, як правило, входять *загальні назви, ономастична й частково діалектна лексика, одиниці для передачі звертань, символів, кольорів тощо*.

Прикладом лексеми, що розширила своє значення поза обрядовим текстом, є слово *лалка,* уживане в деяких селах Попаснянського р-ну Луганської області (Нижн), де до недавнього часу зберігалася традиція, за якою дівчата, що готувалися вийти заміж, обирали собі посестер серед тих, котрі тільки починали дівування. Молодші дівчата називали старших *лалками.* Зокрема, під час народних гулянь у день святого Юрія або напередодні Трійці дівчата обмінювалися хустками або вінками. З того часу вони вважалися посестрами – старша дівчина завжди опікувала молодшу, дбала про неї. На Івана Купала всі

гуртом вирушали на гору, збирали квіти й плели вінки. Потім вони приходили в село й ішли вулицею. Усі дивилися, у кого ж найкращий вінок. І, звичайно ж, найкращий він був у тих дівчаток, у кого були лалки, бо ці старші дівчата прикрашали вінки квітами, які самі спеціально вирощували у своєму квітнику. Свято Івана Купала проходило гучно, у ньому брали участь усі: і малі, і дорослі. Увечері, коли малеча залишалася з батьками (стрибали через вогнище, спеціально вирощений будяк тощо), лалки вели молодших дівчат на річку, там вони ворожили, співали пісень. Коли лалка виходила заміж, молодшій дівчині серед дружок належало особливе місце: вона сідала відразу після старшої дружки за весільним столом, першою прощалася з молодою під час весілля, коли наречена разом із молодим та святковим поїздом від'їжджала до його родини. Жінки, які посестрилися в молодості, зберігають дружні стосунки все життя: вони завжди кличуть одна одну на сімейні свята, допомагають у скрутну хвилину чи коли випадає багато роботи.

Отже, лексема *ˈлалка* виявлена в східнослобожанських та східностепових говірках з двома значеннями: 1) 'дівчина, яка готується вийти заміж і передає свій досвід дівування молодшій'; 2) 'посестра'.

Українській мові відомі споріднені слова: *ляля* 'дитина (звичайно мала)', 'іграшка' [ЕСУМ, ІІІ, 338], 'робочі руки' [Онишкевич, І, 424] (бойківські говірки), 'хоровод, який влаштовується напередодні Юрія', 'ім'я головної дівчини у весняному хороводі напередодні Юрія', *лялько* 'зіниця в оці' [Грінченко, ІІ, 294], *лялька, лялечка* 'іграшка'. У російській мові вживається *лялька* 'хрещена мати', 'маленька дитина, крихітка', 'новонароджена дитина', 'іграшка', 'лялька', 'дитяча забава, розвага', 'гостинець, ласощі', так кажуть 'про що-небудь (хворобу, якусь неприємність тощо)'; *лялько* 'хрещений батько', *ляля* 'хрещена мати', 'маленька дитина', 'іграшка', 'лялька', 'гостинець, ласощі', 'висока довгов'яза людина', 'йолоп', 'роззява', 'нерозторопна людина' [СРНГ, XVII, 274]. У чеській мові функціонує діалектне l'al'a, l'al'ka 'лялька', 'чужа людина'; lala

‘недбайлива людина’, у словацькій – l’al’o ‘дурень, блазень’; полабській – *l’al’a ‘батько’; болгарській – *лала* ‘блазень’, діал. *лало, лалко* (звертання молодшого брата до старшого), сербськохорватській – діалектне *лала* (пестлива назва брата або старшого чоловіка в домі); у литовській – *лала* ‘батько’ [ЕСУМ, ІІІ, 338]. Найменування *лалка* функціонує в польській мові: 1. *lalka*; играть в ~*лы bawit sie lalkam;* светская ~ *przen salonowa lalka;* бездушная ~ *malowana lala (lalka);* 2. (для театральних дійств) *lalka; kukielka;* 3. przen. (виконавець чужої волі) *kukla, marionietka* [БРПС, 522]. У побутовому мовленні звичним для поляків є вживання лексеми *lalka* із значенням ‘добродійка’, ‘добра жінка’.

Отже, номени *лалка, лялька, ляля* беруть початок від назви язичницького божества, бога любові, сімейного життя – Леля, одного з найдавніших персонажів давньоукраїнської міфології. Він іноді уявлявся „вічним парубком”, який приносить юнакам і дівчатам радість кохання [Воропай, 33]. Тому Лель часто згадуваний у веснянках. Та й саму весну слов’яни нерідко пов’язували з красунею-дівчиною – Лялею, або Лелею [Там само, 27]. С. Килимник указує, що на святі (ляльнику), яке справляли і в Білорусі, і в Україні, весну репрезентувала найкраща в селі дівчина, яку одягали в білі шати. Вона перев’язувала шию, руки і стан свіжою зеленню, а на голову клала вінок із свіжих трав, квітів. Дівчина-Ляля разом зі своїми подругами йшла в поле, сідала на дерені, а біля неї ставили їжу (наприклад: хліб, молоко, масло, сир, сметану, яйця). Тут же клали зелені вінки. Дівчата бралися за руки й водили навколо неї хоровод, співали веснянки та зверталися до неї з проханням про добрий урожай. Ляля частувала подруг їжею й роздавала вінки, які разом із зеленими шатами дівчини-красуні зберігали до наступної весни. Пізніше обряд Лялі виділився в самостійне дівоче свято-звичай [Килимник, 12 – 13].

Отже, на Луганщині в одній обрядодії поєдналися кілька народних звичаїв – зустрічати весну урочисто, усім селом; вшановувати дівчат на виданні, використовувати їх життєвий до-

свід для виховання молодшого покоління дівчаток; відзначати перехід дівчат-підлітків до стану „дівчина на порі”; пов’язувати традиційні обрядодії з реальним життям людей, де переважають взаємодопомога, дружні стосунки, співчутливе ставлення один до одного.

Лексика народних звичаїв та обрядів має здатність довго зберігатися й переосмислюватися залежно від характеру традиції. Зіткнення кількох етнічно споріднених обрядодій призводить не до витіснення одних варіантів іншими, а до їх поєднання, причому іноді нетрадиційного. Важливо, що в цьому випадку враховуються чинники позалінгвістичні – моральні, виховні та ін.

Основні поняття етнолінгвістики

Необхідність поєднання етнографії, фольклору та лінгвістики в етнолінгвістичних розвідках була усвідомлена ще на початку ХХ ст. Але на практиці такий синтез почав досягатися лише в середині ХХ ст. У межах мовознавства сформувалася окрема дисципліна, яка виробила комплексну методологію і відповідну проблематику. В основі етнолінгвістичного підходу до вивчення культурних явищ є розгляд усякої конкретної реалізації моделі світу як тексту (обрядовий текст, звичаєвий текст, текст вірування, замовляння, текст поетичний (пісенний), мікротекст (сконденсований текст – приказка, прислів’я, приповідка, загадка, каламбур тощо)).

У зв’язку з дискусійністю багатьох питань, які є предметом розгляду етнолінгвістики, основні поняття етнолінгвістики визначаються різними вченими по-різному.

Послідовники львівської та київської етнолінгвістичних шкіл основним поняттям етнолінгвістики вважають **лінгвокультурему**, тобто таку лексему, що містить лінгвістичну та культурну інформацію, зрозумілу людині, яка знає культурні традиції народу. Уперше цей термін було вжито в працях російського вченого В. Воробйова. Під ним розуміють поєднання значення слова з екстралінгвістичною інформацією, з допомогою якої можна отримати відомості про концепт. Інший

термін подібного значення – логоепістема – також розуміють як витлумачення слова в культурному контексті (Є. Верещагін, В. Костомаров). В. Колесов такі дослідження відносить до примусового концептуалізму, адже при цьому вчені намагаються ретраслювати соціокультурний код націй в концептуальних його ланках [Колесов, 6].

Л. Мацько підкреслює, що лінгвокультурологічний аналіз передбачає з'ясування змісту термінологічного поняття лінгвокультурем як таких мовних одиниць тексту, у семантиці яких зосереджена вагома й актуальна культурна інформація. У науковій літературі вони називалися по-різному: концепт національної культури (Н. Арутюнова, Ю. Степанов), ліногвокультурний концепт (В. Маслова), лінгвокультурологічний концепт (В. Карасик), культурно маркована одиниця, слово з національно-культурним компонентом семантики (Є. Верещагін, В. Костомаров), мовно-естетичні знаки національної культури (С. Єрмоленко), мовні знаки культури, етнокультурний концепт, знак етнокультури (В. Жайворонок), знак національної культури (В. Калашник), лінвокультурема (В. Воробйов, Ф. Бацевич).

Л. Мацько не тільки дає визначення лінгвокультуреми, а й виділяє такі їх **типи:**

1. Лінгвокультуреми-реалії, тобто мовні знаки, що називають національний артефакт, який не має мовного еквіваленту в іншій культурі (*колядки, щедрівки, свят-вечір, бандура, троїсті музики, сопілка, гай, тин, рушник, заручини*).

2. Сигніфікативні лінгвокультуреми, тобто такі, денотат яких спільний для порівнюваних культур, а сигніфікати відрізняються важливістю й змістом культурної інформації (*тато, батько, матуся, ненька, трембіта, батьківщина* (спадщина), *подавати рушники, шишки бгати*).

3. Конотативні лінгвокультуреми, що несуть культурну інформацію тільки в конотації мовного знака, а предметно-понятійний зміст його однаковий або дуже близький у порівнюваних мовах (*калина, барвінок, чорнобривці; як тополя стала в полі; наче волошки в житі, криниця, отчий поріг*).

4. Тропеїчні й фігуральні лінгвокультуреми міфологічного, народнопоетичного, фразеологічного, уснорозмовного та писемно-літературного походження, які, маючи культурологічну сему в денотаті змісту, у результаті перенесення значень та заміщення смислів здобувають ще й конотативну культурологічну сему. Це епітети, порівняння, метафори, різних типів параномазії, перифрази та ін. (*золоте слово, срібне весельце, карії очі, дрібні сльози, гірка доля; сонячні кларнети; в сотах мозку золотом прозорим мед думок розтоплених лежить* (О. Теліга); *киплять сади під снігом квітня; квітчаста батьківщино вишні й соловейка* (Б. Антонич); *блакитними річками тече льон* (М. Коцюбинський)).

5. Лінгвокультуреми-фразеологізми етнічного уснорозмовного й писемно-літературного походження (*немає лою під чуприною, не варить баняк, витрішки продавати, позичити в Сірка очей; терновий вінок, лебедина пісня, зачароване коло; немає пророка у своїй вітчизні, через терни до зірок; розрита могила, в своїй хаті своя правда, і сила, і воля; наша дума, наша пісня не вмре, не загине* та ін.).

6. Лінгвокультуреми – народні назви українських місяців, пір року, традиційних свят тощо (березень – *бурильник, тесняк, веснявець, весномрій, весноклич, весновій, зимобор, зимогриз, крапельник, первоцвіт, птахограй, радосвіт;* вересень – *барвограй, айстровик, зажурець, сінець, підосінник, школярик, щедробарвень;* соняшник – *сонцепоклонник, сонцелюб, сонцебриз;* завірюха – *віхола, завія, сніговійниця, хуртовина; петрівка, спасівка*).

7. Символічні лінгвокультуреми (символіко-предметні) – це мовні знаки, що мають культурний зміст, виражають особливості світобачення національної лінгвокультури й сприймаються в суспільстві як символи (*Україна, Дніпро-Славута, Кобзар, Каменяр, Великий Луг, Хортиця, Славутич, Чумацький Шлях, Гетьманщина*).

8. Символічні лінгвокультуреми соціально-національної поведінки, тобто формули мовного етикету (*Добридень! На*

добраніч! Дякую! Будь ласка! Моє шанування! Слава Ісу! Навіки слава! Боже поможи!), замовляння, ритуальні заклинання та ін.

9. Лінгвокультореми загального характеру (їх ще називають денотативними), що несуть культурну інформацію своїм денотативним змістом, і вона в багатьох мовах однакова чи дуже близька (*концерт, оркестр, театр, актор, скульптура, живопис*) (Л. Мацько).

Етнолінгвісти оперують також такими поняттями, як *константи* культури, *культурні концепти* (В. Жайворонок розглядає це поняття як *лінгвософське*).

Поняття *константа* запозичене сучасною лінгвістикою з математики. Як філософська категорія, константа – реальність або ідея, яка домінує над іншими впродовж тривалого часу (Е. д'Оре). Загалом константами лінгвокультури виступають концепти-архетипи. *Концепти,* за визначенням Ю. Степанова, – це пучок уявлень, знань, переживань, асоціацій, який супроводжує слово. Це також згусток культури у свідомості людини; це те, у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини. З іншого боку, це те, з допомогою чого людина – рядова людина, а не творець духовних цінностей, сам входить у культуру, а в деяких випадках і впливає на неї. Таким чином, поняття *константа*, вийшовши за межі точних наук, набуває все більш широкого лінгвофілософського значення. Константи антропоцентричні, бо залежать від єдиного суб'єкта й творця культури – людини.

Вони *операційні*, бо являють собою образ дії по відношенню до об'єктів навколишнього світу. Культурні константи, як правило, не усвідомлені людиною. Вони – інструмент і результат упорядкування й раціоналізації предметно-художнього досвіду, отриманого із зовнішнього світу.

Концепти співвідносні з *поняттями*. Проте концепти (за Ю. Степановим), на відміну від понять, мають дві особливих ознаки: 1) концепти суб'єктивні, вони існують у свідомості людини, нею осмислені; 2) концепти багатопланові. Вони не

тільки мисляться, а й переживаються, відображають людські емоції, симпатії та антипатії.

Згідно з теорією багатоплановості концепту, учені виділяють у ньому три шари: 1) актуальний, „активний" шар концепту, тобто основна, очевидна для всіх сучасників ознака концепту; 2) історичний, „пасивний" шар концепту, його додаткові ознаки, кристалізація його важливого осмислення й тлумачення в різні культурні епохи; 3) внутрішня форма або етимологічна ознака концепту – його смислове начало, відображене в зовнішній словесній формі. Покажемо це на прикладі лінгвокультуреми *ластівка.*

Слово ***ластівка*** в сучасній українській мові багатозначне. *Словником української мови* ці значення визначені так:

Ластівка, -и, ж. 1. Перелітний птах роду горобцеподібних з вузькими гострими крилами, стрімкий у льоті. *Ластівки вились над ставком і от-от не черкались крилом блискучої хвилі* (Коцюб., 1, 1955, 40); *Лаштуються відлітати Щороку сині ластівки* (Рильський, Сад, 1955, 22); * У порівн. *Дочка – як ластівка: пощебече, пощебече та й полетить* (Укр. присл., 1955, 128). 2. перен., розм. Ласкава назва дівчини або жінки. – *Е, дочко, – каже старий, – любих гостей до хати просять, а ти тут в'єшся. Йди, моя ластівко!* (Вовчок, 1, 1955, 72); – *Ненько моя, ластівко моя! Десь ти багато горя зазнала, десь ти багато сліз вилила, що не схотіла на цім світі жити* (Н. – Лев., 11, 1956, 248).

Перша ластівка – про перші ознаки появи кого, чого-небудь. *Одною з перших ластівок української прози про людей праці став роман „Серце мого друга" Д. Бедзика* (Рад. літ-во, 5, 1962, 15) [СУМ, V].

В українській мові назва птаха Hirund L. вживана з різними суфіксами: *ластівка*, діал. *ласточка, ластовка, ластичка, ластовиця, ласочка*. Аналогічна картина спостережена і в ряді інших слов'янських мов, пор., рос. *ласточка,* діал. *ластовка, ластица, ластвица, ластка, ластушка, ласка;* білоруське *ластаука,* давньоруське *ластовица* та ін.

Існує кілька етимологій цього слова. Більшість дослідників уважає, що прасл. **lasta* ‘ластівка’ споріднене з лит. *lakstỳti* ‘літати’, *lakstus* ‘швидкий, прудкий’ і буквально означає ‘та, що літає’. Такого погляду дотримуються М. Фасмер, Ф. Славський, С. Младенов, Е. Бернекер, А. Преображенський, Ф. Міклошич, О. Трубачов пов’язує згадане слово з *ласка, ластитися*, оскільки ластівка завжди була одним із найулюбленіших птахів у слов’ян [Скляренко, 57].

Ряд дослідників доводить, що слово утворене від звуконаслідуваного **last* (*glast-*, *hlast, chlast*)‘стук, хлоп’. Такого погляду спочатку дотримувався І. Махек, але згодом змінив його на користь припущення про зв’язок прасл. **lasta* з **lapotati* ‘швидко говорити’. Я. Розвадовський зіставляє прасл. **lasta* ‘ластівка’ з давньоірландським Іоз ‘хвіст’.

За твердженням В. Скляренка, прасл. **lasta* ‘ластівка’ утворено за допомогою суфікса -t (a) від прикметника **lasъ* ‘з білим черевом або грудьми’. Ця назва птаха зумовлена характером забарвлення майже всіх видів ластівок. Порівняйте у зв’язку з цим діалектну назву *лазка* ‘вид диких качок’, ‘качка з білою плямою’. На існування в праслов’янській мові прикметника **lasь* із значенням ‘з білим черевом або грудьми’ виразно вказують свідчення слов’янських мов, насамперед української: укр. діал. *ласий* ‘чорний або рудий з білим черевом чи грудьми’, *ласиста* (про вівцю) ‘чорна з білими смугами спіднизу’, рос. діал. *ласа* ‘лискуча пляма, смуга’, болг. *лас* ‘з лискучою шерстю (про коня, мула тощо)’.

Праслов. **1asь* ‘з білим черевом або грудьми’ пов’язане з **lysь* ‘з білою плямою на лобі (про тварин)’. Слов’янські мови дуже добре зберігають наведене значення прикметника **lysъ*: укр. *лисий* ‘з білою плямою на лобі (про тварин)’, рос. діал. *лысый конь* ‘з білою плямою на лобі’, білор. діал. *лысы* ‘з білою плямою на лобі (про тварин)’, польське *lysy* ‘з довгою білою плямою від лоба до ніздрів (про тварину)’, чеське *lysy* ‘з довгою білою плямою (про тварин)’, болг. *лис*, сербохорватське *lis* ‘те саме’.

У праслов'янській мові від прикметника **lysь* 'з білою плямою на лобі' за допомогою суфікса -ьк (а) був утворений іменник **lysъka* 'тварина з білою плямою на лобі'.

Особлива увага давніх слов'ян до тварин з білою плямою на лобі вказує на важливість цієї ознаки в минулому. Біла пляма на лобі тварини свідчила про її незвичність. Тварин з білою плямою на лобі більше шанували, їх у першу чергу приносили в жертву богам [Там само, 58 – 59].

Білі груди ластівки чи біле черево цього птаха також сприймалося слов'янами як мітка бога сонця. Через це цього птаха й донині дуже шанують у народі. Невеличка народна оповідь про ластівку, записана в с. Дьомине-Олександрівка Троїцького р-ну Луганської області, свідчить про це.

Сім'янинка

Ластівка вважається божою птицею. Вона віщує добробут, щастя. Зруйнувати гніздо ластівки – великий гріх. На обличчі винного можуть з'явитися веснянки. Якщо ластівка звила гніздо під стріхою, то не можна його руйнувати, бо в цій хаті буде велике нещастя. Ластівки бережуть двір од злих духів. Гніздяться тільки в добрих людей (Записано від Крамаренко Ольги Вікторівни, 1936 р. н., українки, пенсіонерки).

Спостереження за поведінкою цього птаха та уявлення людей про його незвичайність відображені у прислів'ях, приказках та прикметах: *де ластівка не літає, на весну додому прилітає; якщо ластівки весело щебечуть – буде ясна погода; коли ластівка прилітає, то весна уже входить в свої права, а зима відступає; якщо гніздо ластівки зруйнувати, то потім розгнівана пташка на крилах принесе вогонь і підпалить хату*; *у квітні ластівка день починає*, *а соловей кінчає*; *ластівки вилітають – годину обіцяють; Благовіщення без ластівок – холодна весна; прилетіли ластівки – поспішай закінчувати сівбу; якщо горобці й ластівки гніздяться з північної сторони будівлі – на жарке літо: ластівки ввечері літають високо – завтра буде ясна погода*, *а якщо низько – хмарна*; *ластівки*, *літаючи низом,*

граються – на дощ та вітер; високо в небі в'ються ластівки – утримається ясна погода.

Таке ставлення до птахів, тварин, усього оточуючого світу можна пояснити також і віруваннями українського народу. Так, І. Нечуй-Левицький підкреслює: „Пантеїстична релігія дає широке місце для народної поезії, вона сповнює весь світ, небо й землю богами, дає життя в фантазії чоловіка нервовій натурі, дає мисль, язик, голос зорям, сонцеві, місяцеві, лісам, квітам, птицям, звірам" [Нечуй-Левицький, 67].

Найчастіше це виявляється в казках, легендах.

Однією з найважливіших складових українського фольклору є казки. Вони сягають своїм корінням міфологічної свідомості давньої людини, тобто того періоду, коли світ, природні явища, взаємини людини з природою уявлялися в надзвичайному, фантастичному світі. У казках відображено життя, характери та взаємини людей. Часто в казках діють птахи, тварини, що мають незвичайні риси поведінки. Так, у с. Бабичеве Троїцького р-ну Луганської області була записана казка „Ластівка".

Ластівка

Жила-була дуже гарна дівчина. Вона була сиротою. І полюбив цю дівчину син ворожки. А ворожці дівчина не понравилась. Ось і заворожила її відьма. Коли до дівчини доторкнувся син ворожки, дівчина перетворилася на пташку. Хлопець хотів удержати птицю, схватив її за хвіст, але тільки вирвав кусок. Ось через що в ластівки хвіст виделкою (Записано від Старостенко Мотрі Іванівни, 1925 р. н., пенсіонерки. Запис здійснений 2004 р.).

Отже, слово *ластівка* символізує бажаного птаха, воно асоційоване з поняттями: приносити щастя, давати радість, оберігати сім'ю від усіляких лихоліть, бути вірним своєму краєві, віщувати весну, теплу погоду. У вислові *ранні ластівки – щасливий рік* слово *ластівка* асоціюється зі щастям на цілий рік. Загалом правильне розуміння слова *ластівка* можливе лише при з'ясуванні як внутрішньої форми (етимології) цього слова, так і активного шару концепту.

Доведено, що в концепті гармонійно поєднані (сполучені) постійні й змінні компоненти. Стабільність і сталість концепту забезпечує *внутрішня форма* – першооснови концепту. Мобільність концепту може спиратися на динамічне відношення змісту його перших двох шарів – актуального й історичного. Завдяки цьому стає можливою модифікація історичного, фонового змісту, актуалізація одних і приглушення інших смислів, наприклад: *спартанець* ‘житель Спарти’ (поняття), *спартанець* (концепт): про суворих, непримхливих людей із сильним характером.

Останнім часом в лінгвокультурології використовують термін *культурний концепт*. Якщо концепт розглядати як оперативну змістову одиницю пам’яті ментального лексикону, концептуальної системи й системи мови, то стає очевидним, що концепт споріднений з такими категоріями, як інформація й зміст. Проте *інформація* – це свідчення, які отримує людина різними способами – чуттєво-перцептивними, сенсорно-моторними (Л. Лузіна). У традиційному мовознавстві під інформацією розуміють будь-які свідчення про факти, події, процеси. У лексиці й фразеології інформацію ототожнюють з лексичним і фразеологічним значенням, у синтаксисі – зі змістом речення, у тексті – з відомостями комунікативно-прагматичного характеру. У когнітології сформувалося поняття *концептуальна інформація* – це продукт осмислення різних за джерелами свідчень, які в дискурсі репрезентують не тільки знання, а й переконання, власну думку, установку.

Концепт культури – не будь-яка інформація. Тому доречно використовувати термін *культурний концепт* як синонім до терміна *зміст*, *смисл*.

Змістова інформація як мінімальна одиниця людського досвіду може структуруватися в концепти, а концепти – у категорії.

Які концепти можуть бути культурними? Це передусім абстрактні конструкти: „Доля”, „Любов”, „Батьківщина”. Тому в працях останнього часу розглянуті саме ці концепти.

Проте ніхто не буде заперечувати, що Софія Київська – не

тільки пам'ятка архітектури, але й фрагмент духовної культури людини. У ній відображені естетичні, моральні, світоглядні ціннісно-смислові категорії.

Подібні змістові відтінки несуть і побутові речі. Наприклад, рос. *изба* і укр. *хата*: *Изба – истопка, истика, четба, избенка, избеночка, избушка, избушечка, избочка.* Первісне значення: житловий дерев'яний будинок. *Белая изба* (є піч з трубою), *красная изба* (з великими вікнами). Українська *хата* – це житловий сільський одноповерховий будинок. Хата буває *лісяна, комишева, мазанка, бита, дерев'яна, кам'яна, крейдяна, крейдянка* та ін.

Для української свідомості концепт „хата" є етнокультурним, бо має такі змістові відтінки: батьківщина, батьківське тепло, сім'я, отчий край та ін.

Когнітологи в науковий обіг уводять поняття *фрейм* з метою дослідження штучного інтелекту та когнітивної психології (Марвін Мінський). Фрейм визначають як структуру інформаційних свідчень, у ньому відображено набуті знання про певну стереотипну ситуацію та про текст, що описує її.

Фрейм репрезентує також інформацію про те, як його використати, до чого це може привести, і що потрібно зробити, якщо ці очікування не підтвердяться.

Отже, лінгвокультурема, концепт і фрейм – це поняття різних лінгвістичних наук, які, однак, можуть перетинатися, бо пов'язані з позамовною діяльністю.

Власні назви – мовні знаки національної культури

Наука про імена – антропоніміка – здавна приваблює науковців, оскільки міцно пов'язана з історією, культурою народів світу. Для вивчення механізму створення та побутування антропонімів дослідники вдаються до різних галузей знань – історії, соціології, культури, літератури, мовознавства та ін. Варто сказати „Тарас" або „Леся" – і в уяві виникають персоналії – Тарас Шевченко, Леся Українка, адже ці імена уособлюють Україну, саме ці „велети духу" є втіленням української ментальності.

Власні назви, як одна з універсалій культури, виконують кумулятивну функцію (зосередження енергії), у зв'язку з чим є складним мовним знаком.

Згідно давнім міфопоетичним уявленням, ім'я визначало сутність особистості.

Власні назви як мовні одиниці мають такі особливості: 1) безпосередній зв'язок з одиничним денотатом (предметом); 2) невід'ємність від певного культурного континууму, тому вони є більш яскравим, ніж будь-які інші лексичні елементи, знаками культури. Семантика власних назв відображає досить важливі сфери людської діяльності, об'єкти людських інтересів (назви людей, назви географічних, космічних об'єктів, відрізків часу та ін.).

Власні назви відбивають і соціально-культурні зрушення в суспільному житті, виражаючи соціальне замовлення (напр., численні перейменування радянського періоду).

Українську мову репрезентують такі персоналії: Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Михайло Грушевський, Олександр Довженко та ін. Але якщо серед усіх цих *антропонімів* обрати один, що найбільше уособлює Україну, то, на наш погляд, це *Тарас Шевченко*, настільки тісно його ім'я пов'язано з нашою культурою. Але для кожної людини – свої асоціації, свої лінгвокультуреми. І це залежить від багатьох чинників: віку, фаху людини і т. ін.

Тісно пов'язані з культурою також *топоніми*, оскільки показують глибокі корені історії народу, несуть інформацію позамовного, тобто культурологічного, характеру. Крім того, топоніми мають властивість переходити до предметної оцінки, тобто позначати певну якість, складати характеристику, бути одним з оцінювальних засобів мови. У топонімах часто відображено: 1) емоційний світ людини; 2) її світобачення та ставлення до оточуючої дійсності; 3) конотації; 4) асоціації.

Семантизація географічних назв нерозривна з тією соціальною та історичною інформацією, яку вони несуть. Відповідно, для кожної країни, для кожного населеного пункту існують

свої лінгвокультуреми-топоніми. Для України це, напр., *Дніпро, Київ*. А для села Варварівка Кремінського р-ну Луганської області певний культурологічний підтекст містять такі топоніми, як *Варварівка, Володине, Снігірчине* (назви сіл). Для села ж Можняківка Новопсковського району тієї ж області це *Можняківка* (назва села), *Айдар* (назва річки), *Дзюбанівка, Заморівка, Макітрівка, Забілівка* (назви частин села) тощо. Звісно, людина необізнана, яка не знайома з історією та культурою цих сіл, не зрозуміє культурної значущості цих топонімів, адже сутність слів, як відомо, прояснюється в пізнанні історії.

Легенди про походження топонімів Луганщини тісно пов'язані з історією краю, вони нерідко проливають світло на певні історичні події, дають свідчення про них, пояснюють первісні значення цих власних назв.

Реальне в легенді органічно злито з фантастичним. Залежно від того, наскільки народні легенди про походження топонімічних назв Луганщини є давніми, вони мають більш чи менш фантастичний сюжет, але такий, що може трактуватися як диво, творене незвичайними людьми. Такими, на наш погляд, є легенди „Вашурин ліс" та „Марусина скеля".

Вашурин ліс

Колись дуже давно, ще в часи монгольської навали, жив у лісі один чоловік. Звали його Вашура. Був він дуже сміливий і сильний, а ховавсь від людей. Пани називали його розбійником, хоча він ніколи нікого не вбивав. Одного разу повз той ліс проїжджало військо з награбованим добром. Обоз зупинився в лісі спочити. Вашура побачив, скільки усякого добра награбували вороги й вирішив помститися за своїх людей. Уночі, як усі поснули, він узяв велику палицю і почав убивати нею ворогів. Як тільки Вашура всіх повбивав, взяв відро грошей і зник у лісі.

Довго шукали татари, де загинуло військо. А коли знайшли, то вирішили всіх людей ближніх сіл знищити. Узнали про це люди, пішли до Вашури й попросили гроші, щоб звільнитися від ярма. Вашура був доброю людиною і віддав людям гроші. Люди стали вільними. А ліс і тепер називають Вашурин (Записано

від Лизенка Івана Кузьмича в 1978 році в с. Лизине Білокуракинського р-ну Луганської обл.).

Марусина скеля

Вона була шахтарського роду-племені. Вродливиця. Палкі, мов спалах донецьких зірниць, очі. Тугі перевесла сизо-тернового полиску кіс. Звабливa, прихованих чар, усмішка. А що вже безстрашна була – годі й говорити! Хто, окрім неї, міг піти в глуху ніч на стрімке урвище над річечкою Кріпенькою і наслухатися там дикого завивання вітру та гуркоту грому? Ніхто. А дістати синьобарвних пролісків з глибокого дна Холодного байрака, де, як кажуть, живе пара степових сіроманців? Теж нікому, окрім неї, Марусі.

Тож і не дивно, що у всій окрузі мала вона безліч прізвиськ: від незлостивого „жар-вугілля, а не дівка!" до містичного „мана".

Хтозна, кого б ощасливила вона тими чарами очей і спокусливою усмішкою, коли б не боротьба двох світів: нового й старого. Вир громадянської війни закрутив і Марусю – дівчина стала зв'язківцем у червоній кінноті. Мала й свого коня Вихора – буйного і непокірливого, як і сама.

Літо 1919 року видалося спекотним і скупим на дощі. Пливли у мареві липневого дня пагорби Донецького кряжу, насовуючись у липкій задусі на своїх рукотворних братів – терикони. Хотілося пити. І Маруся, що везла важливий пакет у штаб з'єднання, притишила хід свого Вихора по курному шляху і звернула в бік Холодного яру. Вона знала: там, на його дні, б'є тугими струменями невеличке джерельце. Ще дівчам вона часто навідувалася сюди. Ось і воно – срібне блюдечко її юності. Але що це? Чому кінь стривожено пряде вухами? Сполошений мозок дівчини ще не встиг, як слід, обміркувати причину загадкової поведінки свого улюбленця, як із-за кущуватого татарського клена вискочили озброєні люди. Деякі з них були на конях. „Банда! Банда Кашенюка!" – блискавкою промайнуло в Марусиній голові. – Командир же попереджав мене!" Не зчулася, як Вихор виніс її нагору, під спекотне покривало донецького неба.

Тікати!

Огляділась. Троє вершників навскач женуться за нею. Пришпорила коня. Шалено гупає серце та поскрипує пил на зубах. Знову озирнулася. Вершники на відстані п'яти кінських стрибків від неї.

„Що робити? Мабуть, не втечу!.. Що ж: будь що буде!" І повернула коня до Кріпенької – туди, де скеля. До дівочого слуху встигло лише донестися вороже: „Червона дияволиця! Куди ти?" – як схарапуджений кінь шугонув униз...

По цю пору в шахтарських виселках навколо Антрацита ходить ця оповідь про безстрашну вершницю, а скеля давно придбала у народі назву Марусиної скелі. Біля її підніжжя зацвітає сон. Чи не Марусині то очі?! (Із журналу, записав і художньо обробив І. Захарченко).

Часто найменування мікротопонімів пов'язане з особливостями місцевості нашого краю. Фантастичне в такому разі постає при описі незвичайних багатств краю: безмежних лісів, у яких було дуже багато дичини, тощо. Такими легендами є „Слобода Кабаннє" та „Річка Айдар", „Село Лиман".

Слобода Кабаннє

На цім місті була окраїна. У ту пору тут ніхто не жив, і не було цього поселення. Гора покрита була лісами, де водився різний дикий звір та жили розбійники, а долина – так це була справжня безоднина: болота та очерета.

Найпершими тут почали селитися люди, захожі з Ахтирки, Котельви і з інших міст і сіл. Спочатку вони були вільними громадянами: жили на волі, чумакували; на заробітки ходили в Крим; а потім тут було поселення, котре з'явилось літ 300 з лишком тому назад. Завідував ними військовий начальник, пан Желинський; обходились з нашими дідами жорстоко, карали їх різками.

Хто не знав цього місця в той час, той не повірить, що тут було, тут був рай: що того ліса було тьма, і села які були? Усе минулось! Наче нічого й не було. (Луганська обл., Кремінський р-н, сел. Красноріченське. Записано від А.В. Іванова 1937 р. н.).

Село Лиман

Село називають так через те, що ще здавна було в місцевості багато лиманів, а в них риби. Як танув сніг, ріка розливалася і все заливала. Ця вода стояла аж до літа. Ще кажуть, що село зветься так за найбільшим озером. Воно й досі глибоке, багате на рибу й називається Лиманом. А назва озера, мабуть, теж походить від назви місцевості, багатої на лимани (Луганська обл., Старобільський р-н, с. Лиман. Записано від Шуліки Марії Кузьмівни 1924 р. н.).

У народних переказах передаються звичайні події давніх часів. Розповідь про походження власної назви в такому разі містить чимало свідчень про традиції, уподобання людей та незвичайні обставини, які й спонукали до найменування мікротопонімів. Такими є розповіді „Варварівка", „Голубівка", „Трьохізбенка" та ін.

Варварівка

На якийсь празник ходив піп по хатах. Тоді Варварівки ще не було. Кожний хозяїн давав попові мірку зерна, а один чоловік не дав. І от через врем'я у нього родився син. Понесли хрестити до попа, а піп не забув минуле і дав грудненяті найгрубіше імення – Варвар. Як Варвар виріс, йому не розрішили строїти хату в рідному селі. Варвар оселився на вільних землях. Там построїв хату. Од його пішла назва Варварівка (Луганська обл., Кремінський р-н, с. Варварівка. Записано від Оридороги Степана Уласовича 1905 р. н.).

Голубівка

Старі люди розказують, що тут, де зараз наше село стоїть, не було нічого. Тут росли високі трави, були ліси. Якось степом їхав козак голубими волами. Йому сподобались ці краї. Він вирішив, де воли його стануть, там і почне він строїти хату. Так і зробив. Ішли, ішли голубі воли непоєні по степу і стали. Тут построїв першу хату цей чоловік. А пізніше виросло село Голубівка (Луганська обл., Кремінський р-н, с. Голубівка. Записано від Литвина Миколи Івановича 1930 р. н.).

Село Калмиківка

Звідкілясь до нас забрів сюди калмик. Це десь було близько двохсот років тому. Він розвів худобу і до нього, по розказах, з Конзаводу почали йти сильні солдати (непокірних солдат зсилала Катерина II). Забагатів калмик, люди розказують, старики, таким чином: був степовий шлях з Ростова на Біловодськ; ходила пошта, яку возили кіньми. Калмик той перестрів почту, пограбував екіпаж і вбив людину. Гроші заховав, а друга свого обдурив. Забрав вночі гроші й сказав, що їх викрали. Почали будувати залізницю „Москва-Ростов". І цей мужик найняв велику масу людей, вони в'язали мітли, а Калмик продавав їх аж у Москву. У нього на воротах було 2 леви – значить у нього було 2 мільйони. Звідси й назва села Калмиківка (Луганська обл., Міловський р-н, с. Калмиківка. Записано від Щербака Михайла Івановича 1925 р. н.).

Про походження мікротопонімів села розповідають так:

Журавлівка – за річкою вулиця. Названо так, бо перші криниці почали робити з журавлями (пристроями для витягування води).

Причепилівка – названо так, бо причеплена вулиця до села знаходиться далеко від центру.

Воловий ярок – люди з прізвищем Воловські жили коло цього ярка першими.

Ковалівка (вулиця) – там жив коваль.

Бузинівка – росло попід дворами багато бузини.

Стрілецький степ – від слова *стрілець;* стрільців зсилали в степи, як непокірних цариці (Луганська обл., Міловський р-н, с. Калмиківка. Записано від Щербака Михайла Івановича 1925 р. н.).

У с. Успенка Лутугинського р-ну Луганської області Фегай Надія Григорівна назви топонімів села пояснює так:

Кадашівка. Жила сім'я. Син служив в армії, а коли повернувся, казав не „коли", а „када". Звідси й назва вулиці.

Касянова криниця – її вирив дід Касян біля свого двору.

Заярок – вулиця за ярком.

Садова – колись там були панські сади, їх викорчовували і получилася вулиця Садова.

Біла скеля – її називають так, тому що в ній багато крейди.

Крива (вулиця) – будинки на ній стоять дуже нерівно.

Підгорна (вулиця) – вона йде під горою.

Тютькина (вулиця) – колись тут жила баба Тютьчиха.

Гарбузів перевулок – там завжди росли великі гарбузи.

Як бачимо, назви вулицям найчастіше давали за їх формою, прізвиськом когось з її жителів, якимсь випадком із життя та ін.

У переказах про походження мікротопонімів сьогоднішнє переплітається з минулим: далеким і більш близьким. Завдяки цьому перекази сприймаються як такі, що відтворюють дійсний стан речей. Розповідь у них ведеться нібито від імені свідка чи учасника подій. Такими є перекази „Село Оріхівка", „Село Містки".

Село Оріхівка

Село знаходиться біля балки, у якій було колись дуже багато оріхів, то так і село називається – Оріхівка. У селі є сім вулиць: Колгоспна, Жуковська, Ударна, Центральна, імені Артема, Південна, імені Гастелло. Колгоспна називається так, бо була колись тут колгоспна контора; Ударна – бо був конкурс на кращу вулицю, жителі цієї вулиці проклали тротуар, поприбирали, і цій вулиці присудили перше місце на конкурсі. А раніше називали Клешнею або Одноребрівкою, бо будинки стояли в один ряд. На Центральній був клуб, школа, магазин. Ще називали її Березівкою, бо було багато берез. Південна вулиця знаходиться на півдні села, її ще називають Ліски, бо кілька хат раніше знаходились у лісі.

Вулицю імені Гастелло звали раніше Собачівкою, бо в кожному дворі було кілька собак. Ставок має назву Караван. Кажуть, що колись давно, коли ще не було машин, люди запрягали кіньми вози та ще волами і їхали по сіль цілими днями, тижнями. Відпочивали під самим небом. Багаті люди хотіли мати вигоду й будували на шляхах, де їздили чумаки, шинок. Там усе продавали, була кімната для відпочинку. Ця дорога до Луганськ-

ка називається Бахмуткою. По ній їздили в Крим по сіль. У нашому столітті біля дороги зробили греблю й утворився ставок Караван (Луганська обл., Попаснянський р-н, с. Оріхівка. Записано від Милої Ольги Юхимівни 1927 р. н.).

Село Містки

Село Містки називається так тому, що багато мостів було. Ось на повороті було підряд три містки. Річка невелика, а мостів багато. А тоді люди ще й самі досточки клали, щоб перейти по сухому. От і назвали село Містками. Наша центральна вулиця колись називалася Лантухівкою. Лантух – брезентове рядно велике – три на три метри, ним зерно накривали. Колись у селі ночували люди з Черевень, і хазяйка украла в них лантух. А раніше, як украдеш і попадешся, то прив'язували украдене до спини і били палицями. Ото через те, що жінку побили, і назвали вулицю Лантухівкою. Ще одну вулицю називали Гузнівкою. Огороди в людей, що жили на ній, були аж до ярка, бо там завжди була волога. Ото одна баба посадила капусту біля ярка і каже: „Рости така, як у мене гузно". Велика значить. Так і вулицю назвали. Є ще вулиця Купчіна на честь Григорія Трохимовича Купчіна – герой Радянського Союзу, загинув у роки війни (Луганська обл., Сватівський р-н, с. Містки. Записано від Шейка Михайла Михайловича 1927 р. н.).

Перекази часто відображають особливості поглядів народу на історичні події, а також на значення й походження топоніма. Такі перекази особливо цікаві для лінгвістичних досліджень, бо в них відображено народну етимологію того чи іншого власного найменування. Такими, на наш погляд, є перекази „Село Македонівка" та „Село Шапарськ".

Село Шапарськ

Шапарськ знаходиться від районного центру на відстані 10 кілометрів, існує кілька версій виникнення назви села.

Одна з них: село належало заможному поміщикові Шопоріну. Інша: назва Шапарівка походить від діалектного слова „шафар". Раніше так називали управляючого, а хутір, де стояла хата управляючого, – Шафарівкою.

Третя версія така. Ліси навколо Шапарівки багаті на звірів, а звір – це хутро. У селі жили умільці – шапкарі. Хутрові головні убори шили вони для всього двору князя Куракіна. І стало село називатися Шапкарівкою, а часом – Шапарівкою, а ще пізніше – Шапарським (Із журналу).

Село Македонівка

Село у нас називається Македонівкою, воно знаходиться в Луганській області Лутугинського району. Хто каже, що назва пішла від імені великого полководця Олександра Македонського, тобто на його честь назване село. А хто каже, що назва пішла від двох слів: маки й Дон. Тобто наше село – це те місце, де на Донецькому Кряжі ростуть маки. Правда, у нас раніше всі луги були червоні від маків. Так красиво було, усе засіяно маками, а зараз все повиривали, нічого нема. (Луганська обл., Лутугинський р-н., с. Македонівка. Записано від Громико Валентини Іванівни 1930 р. н.).

Легенди та перекази нашого краю не мають традиційних початкових та прикінцевих формул, усталеного чергування подій. Лише подекуди в них наявні початкові формули: „Колись дуже давно", „Діло було так" та ін. Найчастіше народний переказ чи легенда починається з викладу змісту. Наприклад, переказ про походження назви села Калміківка починається так: „Звідкілясь до нас забрів сюди Калмик". Однак нерідко переказ має усталене закінчення – своєрідний висновок. „А ліс тепер називають Вашурин", „Скеля давно придбала назву Марусиної скелі". Якщо оповідач володіє мистецтвом мови, то тоді історії про походження власних назв опоетизовуються, у них вплітаються розповіді про народні вірування. Таким є переказ „Джерело кохання".

Джерело кохання

Панська дочка полюбила бідного парубка. Панич узнав про це і не дозволив дочці виходити на вулицю. Оксана, так звали дівчину, мала право ходити лише по-панському садочку. Панська садиба була дуже велика й тяглася аж до ставу. Край панської землі бігло джерело. Біля нього і почала Оксана зуст-

річатися з хлопцем. Дішло й це до пана. Спіймав він молодят біля джерела, став грозити вбити хлопця, а сталося так, що Оксана стала між хлопцем і батьком та так і загинула. Вмираючи, попросила Оксана води з джерела й промовила слова вірності своєму коханню.

Поховали дівчину біля джерела, посадили над могилою вербу. Могили вже не видно, а верба стоїть, плаче за Оксаною, плаче за вербою і джерело кохання.

Тепер у селі існує такий звичай: під час заручин, коли старости питають дівчину, чи згодна вона вийти заміж за парубка, дівчина бере глечик і йде до Джерела кохання. Якщо вона згодна вийти заміж, то приносить повний глечик води, наливає у фужер. Тоді вони по черзі п'ють з нього. Цим вони підтверджують свою чисту, вірну любов. А якщо не хоче йти заміж – глечик пустий. Це вказує на те, що любов до парубка у дівчини висохла, як вода (Луганська обл., Антрацитівський р-н, с. Іванівка. Записано від Ткаченко Антоніни Миколаївни 1944 р. н.).

Поетика міфологічних легенд і переказів є результатом тривалого історичного розвитку як самого жанру, так і поглядів людини на навколишній світ. Основною своєю масою персонажі міфологічних легенд базуються на трьох пунктах: тотемізмі (одному з первісних форм релігійних вірувань, для якого характерна віра в спільне походження й кровну спорідненість між групою людей (родом) і певним видом тварин, рослин, рідше – тим чи іншим предметом або явищем природи); анімізмі (вірі в існування душ і духів, що нібито управляють усім матеріальним світом); культі предків. Прикладом легенди, у якій виразно виявляються перелічені культи, є „Лиса гірка".

Лиса гірка

Давно колись, як ще водилася в Озівському морі сила-силенна риби, їздили наші люди в Таганрог по цю рибу.

Одного разу їм довелося зупинитися в невеликому селі на березі Правого Тузлова – не так відпочити, як попити води. Там і почули вони чудну розповідь про чортів крейдяних і передали її нам. Ось вона.

Серед ісаївських селян один виявився дуже хитрим і скупим. Коли треба було попильнувати вози з рибою, він раптом занедужав, коли розбирали куплену в складчину рибу – намагався вибрати собі найбільшу і найситнішу. А коли сідали перекусити десь біля степової криниці – він ховався за свого воза і там улаштовував собі трапезу. Ні з ким не поділявся і нікого не кликав до себе.

Одного разу, коли до рідної слободи залишилось десь верстов 30, у скупердяги обламався віз. Слобожани вирішили провчити його і поїхали собі, мовби і не було з ними цього чоловіка. Поки лагодив він віз (розпалося колесо), промочив дощ з градом, несподівано надійшов вечір, а за ним – і ніч. Довелося ночувати в степу біля Лисої гори. Чоловік розвів сяке-таке багаття, погрівся і, втомлений, швидко заснув. Прокинувся опівночі від холоду, бо сповзла свитка, Й побачив біля воза якісь тіні. Вони були волохатими, мов чорти. Злякався чоловік і скоро полисів. А гору, біля якої сталася ця пригода, почали називати Лисою (Із журналу, записано й художньо оброблено І.М. Захарченком).

Таким чином, легенди і перекази, у яких знаходимо пояснення походження власних назв, можуть стати джерелом етнолінгвістичного вивчення, бо в цьому разі наукове пояснення можна зіставити з народним етимологізуванням.

У власних назвах нашого краю та образних висловах також відображене світобачення наших земляків: зокрема, Луганщина – це *Луг* у поезіях Григорія Половинка, *Слобожанщина* (вільна земля), *світанок України* у Ганни Гайворонської, *Донбас, Подінців'я, Придінців'я*.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ТРАДИЦІЙНОЇ ОБРЯДОВОЇ ТА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

План

1. Одиниці різних планів обрядового тексту – акціонального, агентивного, реалемного, вербального – члени однієї парадигми.
2. Етнолінгвістика та культурологія.
3. Етнолінгвістика та фольклористика.
4. Етнолінгвістика та етнологія.
5. Етнолінгвістика та міфологія.
6. Етнолінгвістика та психологія.

Комплексне вивчення одиниць обрядової культури

Предметом вивчення етнолінгвістики є культурний текст, тобто національно зорієнтоване художнє, фольклорне чи діалектне висловлення, а також вербальний ритуальний текст та мовні етносимволи. Текст сформований з вербальних і невербальних складників, пов'язаних за законами своєрідного синтаксису смисловими й формальними зв'язками, має „культурно-інформаційні відрізки, вибудувані в лінійній послідовності й композиційно об'єднані спільним тематичним і культурним началом" (за В. Конобродською). План змісту тексту побудований за міфологічними уявленнями його творців, а тому з'ясування етимології явищ духовної культури сприяє встановленню давньої моделі світу. Культурним текстом є й обрядовий текст, що репрезентує обрядову мову як сукупність вербальних і невербальних засобів, обрядову морфологію й синтаксис – сукупність форм і значень обрядових символів.

Проте при дослідженні метамови народної культури, як свідчить В. Конобродська, необхідно враховувати, що явище духовної культури (напр., обряд) становить окрему семантичну парадигму: одиниці різних планів – ***акціонального, агентивного, реалемного*** *та* ***вербального*** – з погляду семантичного є членами цієї парадигми. Поведінка слова в парадигмі дещо інша, ніж у позаобрядовому функціонуванні. Усвідомлення такої

особливості обрядової номінації спонукає до пошуків своєрідного, специфічного підходу до дослідження цього об'єкта: номінацію явища народної культури необхідно досліджувати як *компонент певної цілості*, у комплексі з іншими її складовими – одиницями акціонального, агентивного та реалемного планів.

Однією з особливостей обрядової номінації, яка також свідчить про специфічність її функціонування, є неоднорідність лексико-граматичної віднесеності функційно ідентичних мовних знаків та надмірна деталізація найменувань. Наприклад, обряд сватання іменують: *сватання* 'прихід старостів дівчини з метою дізнатися про її згоду на шлюб', *сватання на шапку* 'т. с.', *гуляти сватання* 'т. с.', *закріпити сватання* 'випити горілки на знак остаточної згоди батьків дівчини на шлюб'.

Обрядовий текст складніший, ніж мовний, оскільки він становить єдність вербального (словесного), реалемного (предметного), акціонального (виявленого в діях учасників обряду), локативного (просторового), темпорального (часового) планів. Цю єдність зміцнює синонімічність знаків, представлених у ритуалі в різній формі, напр., при сватанні – ритуального слова: *хлопець, молодий, козак*, *князь, дівчина-куниця* (*діва-лисиця*), *княгиня*; ритуальної речі (*калач, хліб, рушник*); ритуального акту (*цілування хліба, взяти подарунок, перев'язувати рушниками*); ритуальної дії (*різати калач, колупати піч*). Отже, обрядовий текст відрізняється від лінгвістичного *субстанцією плану вираження*. Він включає такі елементи, які неможливо передати лише за допомогою мовних знаків, оскільки в створенні культурологічної інформації беруть участь і *немовні* засоби вираження.

Дослідження обрядової лексики та фразеології, яка має міфологічний характер, виявило неможливість її вивчення без урахування семантики позамовних систем. Як стверджують дослідники, термін ***семантика*** стосовно позамовних систем має певну умовність. В обряді семантику (слова), функцію (предмета) та функціональне спрямування (дії) учені сприймають як

співвідносне, певною мірою тотожне. Це можна виправдати з огляду на ***загальну семіотичну основу*** етнолінгвістичних досліджень, адже функціонування предмета (навіть того самого) в обряді і поза обрядом дещо різне – в обряді воно зумовлене ***міфологічною символікою*****,** що надає предмету властивостей ***знака.*** Таким чином, явище духовної культури становить собою ***систему знаків*** – вербальних і невербальних. Зокрема, гру „Рожа" можна вивчати з агентивного плану (учасників гри): *стара рожа, дочка рожа, крива*, акціонального плану: крива підходить до тих, хто сидить скраю і питає: *„Чи ти рожа?" або „Чи ти рожина дочка?" „Де твоя маточка?" „На що тобі?" „Я прийшла просити масти, щоб до кривої ніжки прикласти". Діалог: – А то що таке? – Рай. – А то що? – Пекло? – У горі що? – Небо. – А в землі що? – Хлів. – А в хлівці що? – Кабанець. – А в кабанці що? – Бубонець.*

Закінчується гра перетягуванням каната.

У грі „Рожа" поєднуються елементи язичницької та християнської культур. Рожа символізує зцілення, красу, вроду.

Різні щодо форми та будови типи номінативних одиниць є співвідносними між собою як *вербальні компоненти обрядового тексту*, які можна кваліфікувати як *обрядові терміни*. Визначення обрядового терміна було сформульовано, зокрема, П. Романюком: „Обрядовим терміном є та лексема, яка називає предмет, особу з обрядовою метою". На наш погляд, дещо глибше розкриває суть обрядового терміна інше визначення: *обрядовий термін* – це словесне позначення предмета чи дії, які самі, на відміну від предметів і дій поза обрядової реальності, є ***невербальними знаками*** або ***символами***. Тож, як уже було зазначено, обрядовий термін може бути описаний, досліджений лише в контексті певного обряду.

В епоху урбанізації традиційні народні обряди нерідко замінюються новітніми, у яких немає місця давнім звичаям. Проте в окремих населених пунктах дотримання обряду – данина не тільки традиції, а й вияв самоідентичності. Таким є с. Переможне Лутугинського р-ну Луганської обл., де проживають де-

портовані в 1946 році переселенці з Лемківщини. На Луганщині (історично – Східній Слобожанщині) лемки були розміщені в кількох населених пунктах – селах Переможне та імені Карла Лібхнета Лутугинського р-ну, де до 1939 року проживали німці; у с. Великоцьк Міловського р-ну, с. Піски Новопсковського р-ну, с. Переможне Новоайдарського р-ну та деяких інших селах. Найбільше етнічних лемків проживає в Лутугинському р-ні. Це переселенці з с. Чарна Краківського воєводства, вихідці із Західної Лемківщини. За свідченнями В. Сергійчука, кількість господарств на цій території до 1945 року дорівнювала 12366, на середину 1946 року виїхало 8239 українських сімей, залишилося 3354. Відношення українського населення до польського на цій території до 1945 року у відсотках складало 96 : 4. У с. Чарна до 1945 року проживала 71 сім'я, але уже в середині 1946 року виїхало 24 родини. Нині в с. Переможному Лутугинського району проживає 54 українці, за походженням – лемки.

Не вдаючись до історичної оцінки переказаних подій кінця 40-х років XX ст. (хай це зроблять історики), усе ж відзначаємо, що переселенці с. Переможного (Лутугинський р-н) пам'ятають село, з якого були депортовані на Луганщину, володіють говіркою, перейнятою від своїх батьків, зберігають традиції свого краю. Вони радо показали нам обряд *розбе|рати мо|воду* (*зави|вати ў |хустку*), що був складовою давнього весільного обряду.

|Наши |бат'ки при|везли зи с|воеі |земл'і / Лемк·іўш|чини / ве|с'іл'ний |обр'ад / розбе|рати мо|воду і зави|вати ў |хустку // а |быво то так//

Ста|вили |в·ідро з |водом / |жеби |жили г|ладко/ з|верху да|вали заго|вовок/ |жеби |жили ба|гато / на заго|вовок сте|лили ко|жушок / |жеби |ʒецко шча ім ро|дыво куче|р'аве / на |шитко |ш·іданў мо|водиї / |йому на ко|л'іна мо|вода / ії на ко|л'іна да|вали хлоп|чика ма|вого / |жеби ро|дива |перший син // с|вашки зн'і|мали |в·інок з ве|л'оном / од'і|вали на го|вову д'іў|чинам / |жеби |зам·іж выхо|дыли / а з |того |в·ідра обли|вали |водом па|рубк·іў / |жеби шча же|нили//

А мы шча ˈтого обˈр'аду дотриˈмуема по гˈнешн'ій ден' і хˈцеме вам ўкаˈзати/ йак то ˈбыво (Записано від Сороканич Ганни Теодорівни 1936 р. н.).

У більшості сіл Луганщини збереглися спогади про обряд покривання молодої, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Він був продовженням посаду молодих, а розпочинався розподілом короваю. Ритуали розподілу весільного хліба і спільного його з'їдання молодими символізували створення нової сім'ї. Далі символічні дії через розплітання коси та покриття голови молодої очіпком і наміткою підкреслювали набуття нареченою нового статусу, ієрархічність шлюбного союзу. У найдавніші часи обряд розплітання здійснювався в господі молодої приданками та свекрухою, у кінці ж ХІХ ст. – як у молодої, так і в молодого приданками, свекрухою й навіть молодим.

Наразі цей обряд іменують *покриᵉˈван':а, покриᵉˈвати моло ˈду, накриᵉˈвати моло ˈду, покриˈт':а* [Магрицька, 113 – 114], *розбиᵉˈрати моло ˈду, завиᵉˈвати ў ˈхустку.* Подаємо запис обряду, здійснений у с. Нещеретове Білокуракинського р-ну Луганської області.

До ˈходе те/ шо моло ˈду покриˈвати/ воˈна ж там ч'і ў с'т'ˈр'іч':і/ ч'і ў ц'в·іт ˈку/ ч'і ў в·інˈку ч'і ... нач'іˈнайут' моло ˈду покриˈвати// стаˈновиц':а оˈна оˈтут сˈвашка/ от моло ˈдого зˈбоку/ а оˈна оˈтам// нач'іˈнайут' моло ˈду розбиˈрати// тоˈд'і об·ˈв·азуйут' оˈтак/ а воˈна скиˈда/ скиˈда// оˈтак об·ˈв·ажут'/ тˈод·і меткаˈлем покриˈвайут' ўдвох с'п·іˈвайут'/ „покˈриван'ка пˈлаче/ покˈривац':а ˈхоче/ неᵘ так покриˈвац':а/ йак нам ц'ілуˈвац':а"// поц'ілуˈвали/ оˈце тˈрич'і оˈтак/ тоˈд'і об·ˈв·азуйут' оˈтим меᵘткаˈлем/ воˈна ж ... і рушˈник·/ і моло ˈда// об·ˈв·азуйут' меᵘткаˈлем моло ˈду ж оˈтак і ос'уˈди за рушˈник ўстром·ˈл'айут' той миᵉˈтˈкал'// і приши ˈвайут' к·ˈв·ітку оˈтут/ с праˈвого ˈбоку// стоˈйат' т'і/ шо покриˈвали/ „а стаˈвайте"// „н'і/ ми неᵘ ўсˈтанемо"/ „а чого?"// „за ц'у в·іс'т' хоч' ˈсорок ш·іс'т'/ хоч' одˈну/ та поўˈнен'ку"// по ˈч'ар'ц'і наˈл':ут'/ по ˈшиш·ц'і даˈдут'// оˈце воˈни ўстаˈйут'// нач'іˈнайут' даˈрити/ а тож/ моло ˈд'і

сто|йат'/ с|танут' о|так же/ а ми ж то п·ід|ходим да|рити// ч'і да|р'у вам о|це/ ч'і г|рош·і/ а во|ни ж то о|так к|лан'айуц':а//

Ну о|це ж ўже бу|дут' вез|ти // ўк|рили о|це моло|ду/ а тут д'іў|чата сто|йат'/ ба|гато д'іў|чат/ с'п·і|вайут'// |зараз ми пок|рили моло|ду і стойі|мо/ „ої шо ж ви зро|били/ шо са|м·ійі хо|т'іли/ с кни|ша / пал'а|ниц'у/ з |д'іўчини / моло|диц'у'"// а тут д'іўч|ата йій/ „а ми/ йаг|би схо|т'іли/ ми б йі|йі роз'р'а|дили / ко|ло се[и]|бе поса|дили"/ друж|ко каже: „н'і/ ўже во|на |коло вас не[и] си[е]|д'ітиме"// ну/ о|це ж ўже д|ружка/ д|ружка |коло моло|дойі/ ўста|йе// во|ни йак о|то ўх|ват'ац':а / моло|да та д|ружка/ п|лач'ут'/ шо ўже ж д|ружку од'р'а|жайут'// так бу|йарин д|ружку |т'агне/ а моло|дий моло|ду// на|силу ро|з'ірвут'/ та п|лачут'// те|пер ха-ха-ха/ йак |зам·іж і|дут'/ а то|д'і п|лачут'// тут же с'п·|івайут' друж|ки/ „ку|ди/ |дон'у/ соби|райес':а/ шо так |б·іло ўми|вайес':а// соб·і|райус' м·іж чу|ж·ійі |л'уди/ са|ма з|найу/ шо там |горе |буде// там г|ора кре|м·ін'ч'и|ста/ там свек|руха норо|виста/ во|на ж то|б·і ўс'і |норви по|каже / во|на ж то|б·і п|раўдон'ки не[и] с|каже// (Записано від Дубової Марфи Петрівни 1912 р. н.).

Записані розповіді про обряд покривання молодої мають багато спільного. Молодій розплітають косу, накривають її міткалем чи хусткою (атрибут заміжньої жінки; символ прихильності, любові, вірності [Жайворонок 2006, 626]), їй співають пісень, тобто прославляють. За звичаєм, наречена має три рази скинути хустку чи міткаль з голови й дозволити накрити себе тільки на третій раз. Отже, використано символіку числа *три.* В обряді, записаному в с. Нещеретове, на міткаль пришивають квітку, щоб виділити й пошанувати молоду. Важливо, що обряд *покри[е]|вати моло|ду* пов'язаний з іншим дійством – прощання дівчат з молодою.

Однак у першому обряді ширше репрезентовано традиційну символіку предметів, речей повсякденного вжитку, дій учасників обряду тощо. Зокрема, частково вербалізовано символіку води: у відро наливають води, щоб молоді добре жили, тоді як інша частина символічних значень цієї лексеми зали-

шилася прихованою: „вода – символ парування, запліднення, розмноження – у давні часи шлюби бралися на воді” [Жайворонок 2006, 106]. Символіка подушки, кожуха озвучена: подушка – символ багатства, кожух – „ознака статків, заможності” [Жайворонок 2006, 296]. Учасники цього обряду виконують символічні дії: воду наливають у відро (імовірно, раніше використовували діжу – символ сонця, священний предмет побуту, який дбайливо доглядали й навіть освячували [Жайворонок 2006, 188]); на подушку сідає молодий, на його коліна саджають молоду, яка тримає на колінах малого хлопчика, що символізує продовжувача роду, майбутнього сина подружньої пари. Крім того, свашки одягали на голову незаміжнім дівчатам вінок, щоб ті скоріше виходили заміж, водою з відра обливали парубків, щоб ті скоріше одружувалися.

Описуваний обряд вербалізований в різних говірках української мови в назвах, які, з одного боку, відображають основні етапи зазначеного обряду (*зн’і|мати в·і|нок, розпл’і|тати |косу, в·ід|р’ізати |косу, покри|вати о|ч·іпком*), а з іншого – представляють варіантність номінації зазначуваної обрядодії (*ўти|нати |косу, в·ід|р’ізати |косу, в·ідс’і|кати |косу, обти|нати |косу, в·ідру|бати (в·ід|рубувати) |косу; покри|вати о|ч·іпком, покри|вати х|усткойу, запи|нати |хусткойу, |хустку зави|вати, зави|вати ў |хустку*). Найменування *за|вивати ў |хустку*, збережене переселенцями з Лемківщини, на думку О. Потебні, пов’язане з символічним значенням зв’язаної, скрученої мотузки, вузла, що вказує на міцність молодого подружжя. *Зав’язувати* передбачає й значення *замикати, закривати,* тобто позбавлятися звичаїв, пов’язаних з дівоцтвом. Спорідненість, яка поєднує дві родини після укладання шлюбу, виражена вербально з допомогою символічної назви *за|вивати ў |хустку*. Це можна розуміти і як *звикання* молодого й молодої, чоловіка й дружини. Загалом завивання – це любов, звичка, а відповідно й влада та покора.

Отже, обряд *розбе|рати мо|воду* (*зави|вати ў |хустку*) репрезентує давні міфологічні уявлення українців. Символіка дій

учасників обряду накладається на символіку речей, що в ньому використані й названі. Символічне значення лексем, зокрема слів *вода* й *кожух, хустка* традиційна, така ж, як у інших фольклорних текстах. Специфічне значення, характерне лише для весільного обряду, має лексема *подушка.* Значення вербальних складових тексту обряду, уже затемнена, внутрішня форма його назви вступає в синонімічні відношення з позавербальними складовими, доповнює й уточнює символіку тексту.

Етнолінгвістика та культурологія

Мова відображає етнокультурні стереотипи, породжені національною специфікою людського світосприймання. Такі мовні явища входять у коло етнолінгвістичних студій, оскільки лінгвістика як наука вивчає передусім співвідношення національної мови й культури через взаємодію власне мовних та етнокультурних чинників і з огляду на їх роль у функціонуванні та еволюції тієї чи тієї мови. Інакше кажучи, *етнолінгвістичний аспект наукових студій передбачає вивчення наслідків впливу на мовну структуру побуту, звичаїв, обрядів, вірувань, загальної культури й менталітету етносу.* Передусім, як уважає В. Жайворонок, це стосується теорії номінації, окремих шарів лексики, теорії значення, народної фразеології, пареміології, хоч усе це зовсім не означає, що елементи архаїчної свідомості етносу не можуть не характеризуватися іншим способом, скажімо, особливостями фонетики або граматики.

Продемонструємо це на прикладі назв житла.

Тип житла, його внутрішня побудова стали визначальними ознаками етнографічних особливостей окремих регіонів України. Протягом тривалого періоду історії розвитку східнослов'янського житла внутрішнє його планування розвинулося від найпростішого (однокімнатного типу) до масово поширеного в XIX ст. дво- і трикімнатного, у XX ст. – три- і чотирикімнатного типу. На Слобожанщині найстаріший тип житла змінився на *хату-кімнату, а через сіни другу хату, хату з піддашками, миту хату, хату-крейдянку* та ін.

Проте будь-який тип житла має велике значення для сім'ї.

Хата, як і в цілому в Україні, на Слобожанщині символізує єдність родини, свідчить про її достаток. Мати хату – здавна вважається бути самостійним. Про це добре сказано у прислів'ї: „*Своя хатка – рідна матка, чужа хата – хуже ката*". Охайність і краса в оселі характеризує господиню з кращого боку, адже не випадково кажуть: „*Яка хата, така й сама*". Разом з тим добрий будинок свідчить, що в сім'ї гарний господар. Тому примовляють: „*Яка хата – такий тин, який батько – такий син*".

Іронічно в народі говорять про тих, у кого немає власної оселі: „*Ні печі, ні лави*", „*Ні хатини, ні дитини*", „*Ні корови, ні свині, тільки радіо в стіні*". Глузують також з того, у кого мала, стара хата: „*У нашого свата на всіх одна хата*". Люди, що хочуть купити будинок, уживають прислів'я: „*Близько до хати, та нема доплати*", „*Нема хатки, де б взять сватка*".

Слово-символ *хата* має значний культурологічний зміст, нашаровуваний на основне значення лексеми: житловий будинок. Переосмислюючись, лексема *хата* набуває у складі стійких виразів (фразеологізмів) нових смислів. Так, у виразах *аж хата трясеться* 'дуже сильно гупати, кричати', *повна хата людей* 'чогось дуже багато', *не могти перейти через хату* 'бути дуже слабким', *не минати хату* 'заходити часто', 'не забувати про людину', *хати не перележати (не пересидіти)* 'не завдати шкоди', *попорипати в хату* 'довго, тривалий час до когось ходити', *наплювати в хату* 'зайти до кого-небудь на короткий час', *хату на трубу поставити* 'наробити шуму, гармидеру', *пекти на хату* 'швидко йти, їхати додому' слово *хата* асоціюється з певними кількісними характеристиками: виступає засобом підсилення інтенсивної дії, великої кількості, багаторазової дії тощо. Засобом називання окремих дій чи їх ознак лексема *хата* виступає у виразах: *кругом хати ганяти* 'сварити, бити', *по хаті вітер ганяти* 'гнати горілку', *під дурного хату* 'невідомо куди (послати)'. Це фразеологізми з евфемістичним значенням, отже, лексема *хата* є одним із засобів заступлення прямих назв непрямими.

Нерідко лексема *хата* присутня у виразах, що нейтрально або негативно характеризують людину: *я нічого не знаю,*

моя хата скраю ‘кого-небудь щось не стосується’, *виносити сміття з хати* ‘виголошувати таємницю вузького кола людей, сім’ї’, *твоя хата моїй хаті двоюрідний погріб* ‘далека рідня’, *з хати впасти* ‘бути дурнуватим’, *як у дурного на хаті* ‘неохайна зачіска’, *шити з хати в хату* ‘ледарювати, тинятися’, *хата без дверей* ‘пуста, недалека людина’, *не туди хатка* ‘хто-небудь дурнуватий’, *не всі у вашій хаті* ‘нерозсудливий, дурнуватий’, *не всі дома і хата на клямці* ‘хто-небудь дурнуватий’. У цьому випадку лексема *хата* асоційована з розумом, кмітливістю, охайністю, а відсутність цих ознак у людини позначена умовно з допомогою образу-символу *хата*.

Лексема *хата* стає стрижневим словом у виразах, якими називають непостійне місце проживання – тюрму, гуртожиток: *Іванова хата* ‘в’язниця’, *чужа хата* ‘гуртожиток’, *спільна хата* ‘гуртожиток’. Вислів *карткова хатка* означає щось нереальне, що легко руйнується. Прикметник *хатній* уживається у виразі *хатня морква* ‘сварка між подружжям, лайка’.

Таким чином, в українських східнослобожанських говірках концепт-символ *хата* є складовою великої кількості сталих виразів, у яких лексема *хата,* уживаючись у прямому значенні, виступає засобом характеристики людини. Переосмислюючись, слово-концепт *хата* використовується для називання окремих дій, асоціюється з певними кількісними характеристиками дії, ознаками дії, виступає одним із засобів характеристики людини за розумовими здібностями, кмітливістю тощо.

Етнолінгвістика та фольклористика

Традиційне вживання мови виробило цілий ряд жанрових фольклорних форм її функціонування – замовляння, гадання, оповіді-міфи (казка, легенда, переказ, анекдот), вербальні коди численних обрядів і ритуальних дійств тощо. Відображення психічного й морального найліпше простежено в українському фольклорі, зокрема в прислів’ях та приказках. Ці короткі влучні вислови в художній формі типізують різні явища життя, узагальнюють пам’ять народу, висновки з життєвого досвіду, погляди на мораль, етику, естетику, філософію, історію, політику.

Пареміологи давно звернули увагу на надзвичайну ємність і внутрішню складність таких виразів, як прислів'я та приказки. При своїй зовнішній простоті вони не є простими утвореннями. З одного боку, ці явища мови схожі на фразеологізми; з другого – якісь логічні одиниці (судження); з третьої – художні мініатюри, у яких у яскравій, чеканній формі відображено факти живої дійсності.

Потрійна природа прислів'їв та приказок вимагає й відповідного їх розгляду як явищ мови, явищ думки та фольклору.

Паремії – це словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як своєрідні усталені формули, образні кліше. Закріплені в них елементи давніх міфічних уявлень, риси доісторичної епохи, що засвідчують давнє походження, і дає підставу відносити цей жанр до найдавніших утворень.

Природне середовище відіграє вельми важливу роль у формуванні образних еталонних стереотипів сприйняття й осмислення дійсності, крізь які етнос „бачить світ". Їх можна визначити як національні інтелектуально-оцінні концепти. Вони належать до тієї частини національно-мовних картин світу, яка виступає носієм і виразником етнічно зумовлених нюансів світовідчуття, осмислення та оцінки світу. Реалізовані такі концепти на лексичному рівні мовної системи у вигляді певних образів, еталонних стереотипів та символів: *„Якщо забудеш, чий ти син – приклади на спомин до грудей полин", „Душа душу чує, а серце серцю вість подає", „Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка", „Куди вітер, туди й він", „Одна бджола меду не наносить".*

Національно-мовна специфіка вторинного осмислення в основному пов'язана з метафоризацією прямих значень. Вона являє собою вторинну номінацію, засновану на подібності реалій чи уявлень об'єкта номінації з тим об'єктом, назва якого перенесена на об'єкт номінації.

Останнім часом спостережена тенденція до вивчення явищ традиційної культури як специфічного відображення проявів масової свідомості, як своєрідного художнього відображення

світоглядних основ етносу, а також української народної творчості як моделі уявлень про світ.

З погляду етнолінгвістики, яка вивчає мову в її стосунках до культури, а також взаємодію мовних, етнокультурних і етнопсихологічних чинників у функціонуванні й еволюції мови [Кочерган, 13], можемо говорити про те, що картина світу кожного окремого народу різниться від інших насамперед своєю неповторністю образного сприйняття дійсності, індивідуальністю, уявленням про мораль, етику.

Етнічне коріння вербалізоване у формулах паремій, у всьому різнобарв'ї національних смаків і психологічних характеристик, національних особливостей, а також системі загальнолюдських цінностей (*„Все добре пам'ятай, а зла уникай", „Посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл", „Злото без розуму болото"*).

Національно-культурні стереотипи диктують критерії оцінок. Останні зумовлені емотивними реакціями на ту чи іншу стандартну ситуацію, а закріплені й легко відтворювані такі емоційно-оцінні критерії у вигляді прислів'їв, приказок, приповідок, замовлянь, казок, загадок, скоромовок тощо. Серед великої кількості народних висловів на увагу заслуговують прислів'я та приказки, які є загальновизнаним джерелом народної думки. Кодифікація образу із глибинною внутрішньою організацією настанови зовнішньо прозора, але несе в собі вікову мудрість. Немає такої ділянки життя народу, його побуту, звичаїв, про які не йшла б мова у прислів'ях та приказках. Розглядаючи морально-етичний аспект, виражений у прислів'ях та приказках українства Східної Слобожанщини, зазначаємо, що для слобожанина, як і для будь-якого українця, загалом важливими і досить вартісними є такі категорії, як добро (*„Добре роби – добре й буде"*), зло (*„Не шукай зла – воно само прийде"*), честь (*„За гроші честі не купиш"*), порядність, правдивість (*„Правда, як олія, скрізь на верх спливе", „Ніде правди діти"*), розум (*„Хто людей питає, той розум має"*), відвага (*„Не той козак, що боїться собак"*), стриманість (*„Мовчи, бабо, а я слу-*

хатиму”), миролюбність („*Мир дім будує, а незгода руйнує”*), здоров’я („*Здоровому усе добре / здорово”*), кохання („*Душа душу чує, а серце серцю вість подає”*). У сім’ї особлива шана віддана батькові й матері („*Шануй батька й неньку, буде все гладенько”*). У житті людини, сповненому радощів і горя, завжди є досить складні моменти, з яких слід гідно вийти, отже, ніяк не обійтися без життєвої мудрості, розсудливості („*Вік прожити – не поле перейти”, „Із двох зол вибирай менше”, „Всякому овочу свій час”, „Поганий на вроду, гарний на вдачу”*), розуму („*Одна голова – голова, а дві – розум”, „Не силою роби, а розумом”*).

Сила, мудрість і поетична краса прислів’їв та приказок – це не тільки вияв народного розуму, влучності, дотепності, а ще й міцний виховний засіб, за допомогою якого звертали увагу й на такі негативні прояви, як підступність („*Щебече, як соловейко, а кусає, як гадюка”, „У вічі – як лис, а поза очі – як біс”*), настирливість, упертість („*Хоч прив’яжи, а він догризеться”, „Хоч кіл на голові теши, а він своє”*), байдужість („*Моя хата скраю, я нічого не знаю”, „Ні пари з вуст”)*, жадібність, скупість („*За копійку вдавиться”, „Гірко їсти та й шкода кинути”*), капосність („*Допомагає – шпичаки встромляє”*), сутяжництво, хабарництво („*Золото-срібло / гроші губу затикає/ють”, „Добре чужими руками жар загрібати”*), безстидство („*Хоч наплюй в очі, а він хихоче/гигоче/стрекоче”*), непорозуміння, лайка („*Молоді сваряться – тішаться, а старі – казяться”*), брехливість („*Брехати – не ціпом махати”, „Бреше та язиком чеше”*).

Сповнені іронії та осуду паремії, предметом розгляду яких є такі категорії, як злодійство („*У злодія не вкрадеш”, „Цяцяця і в карман”*), негативна товариськість („*Біля чого потрешся, того й наберешся”*), осуд („*Сам блудить, а людей судить”, „Самі в гріхах, як в реп’ях, а людей судять”*), лінощі („*Хто літом співає, того зимою підпирає”*), злидні („*У боргах, як в шовках”*). Особливу увагу звертає на себе категорія дурості („*Дурень думкою багатіє”, „Царка/клепки в голові не має”, „Од великого розуму і роги ростуть”).* Нами зафіксовано 46

паремій на представлення цієї категорії проти 18 паремій, що репрезентують категорію розуму.

Отже, зібраний нами матеріал дозволяє виділити паремії, у яких репрезентовано такі морально-етичні категорії: добро (15); совість, честь, шана (14); сором (3); злість (40); дурість (46); розум (18); мудрість (26); наука (16); неуцтво (3); увага (7); відвага (13); страх, боягузливість (12); цінність слова (25); мовчання, стриманість (8); правдивість (12); брехливість (17); жарти (4); сміх (4); труд (20); лінощі (3); майстерність (3); злидні (30); безстидство (2); мир, злагода (9); непорозуміння, лайка, війна (16); віра (7); осуд (8); сутяжництво, хабарництво (9); здоров'я (9); жадібність, скупість (23); капосність (2); негативна товариськість (5); громада, згуртованість (8); улесливість, хитрість (14); гордість (11); упертість (10); злодійство (9); сила (7); байдужість (8); обережність (4); свій-чужий (16); хазяйновитість (2); кохання (6); підступність (4). Усього 552 паремії.

Етичному ідеалу добра, честі, дружби, розуму, мудрості, прагнення знань протиставлені зло, черствість, негативні риси людей, вади. Виокремлюючи тематичні групи, ми намагалися розташувати їх ще й як категоріальні опозиції.

Природне середовище відіграє вельми велику роль у формуванні образних еталонних стереотипів сприйняття та осмислення дійсності, крізь які етнос „бачить" світ. Їх можна визначити як національні інтелектуально-оцінні концепти (за Голубовською). Зокрема, єдиний понятійний базис людської мови, мислення й культури, який виступає виразником і носієм етнічних, регіональних нюансів світовідчуття, осмислення й оцінки світу складає традиційну народну мораль та норми поведінки людини у соціумі. Паремійні одиниці при цьому є вербальними засобами, з допомогою яких активізовані норми, що регулюють поведінковий етикет.

Етнолінгвістика та етнологія

Мова в усіх її проявах – це основа пізнання духовної природи її носія – народу. Етнологія (етнографія, народознавство) вивчає виробничо-побутову (матеріальну) і культурну (духов-

ну) сутність того чи того народу, проблеми його походження (етногенез), розселення (етногеографія) і культурно-історичних та геополітичних відносин з іншими народами. Образ України в її історичному, культурологічному, геополітичному, етнологічному становленні як самостійної цивілізованої європейської держави створює споріднена наука – українознавство. Багатство реального світу, великий обсяг реалій для пізнання зближують мисленнєву і мовну фантазію різних народів, або людських спільностей сусідніх населених пунктів. Звідси беруть початок реакції на „своє" і „чуже" (не своє). Внутрішньою формою паремій часто витупають поняття „свій" – 'рідний', 'близький', 'звичний', 'той, що належить мені, рідний, спільноті села' і „чужий" – 'нерідний', 'неприйнятний', 'незвичний', 'той, що насторожує, відштовхує, не тішить, не задовольняє'. Наприклад: „*Своя піч, то й не чадить", „Свій тягар не тяжкий", „Своя сорочка ближче до тіла", „Хто на чуже зазіхається, той свого позбувається", „Чужим добром не забагатієш", „На чужий коровай очей не поривай", „На чужій пасіці бджіл не розведеш", „На чужому полі не матимеш волі".*

Лексичний склад прислівно-приказкових засобів є досить повсякденним. Існує ряд семантичних полів, лексикою яких прислів'я оперують у своїх образах:

* назви тварин і птахів,
* назви рослин,
* природне середовище (назви елементів пейзажу),
* назви природних явищ і стихій,
* топоніми,
* соматична лексика,
* темпоральні реалії,
* назви побутових предметів,
* назви одягу,
* власні назви,
* професійна лексика,
* особи за родинними стосунками (родинний, соціальний статус, функції),

* назви міфологічних істот,
* фізичні та розумові здібності,
* назви грошових одиниць.

Отже, сам реалемний план прислів'їв та приказок Східної Слобожанщини досить розмаїтий. Відповідно ці реалії сприймаються як образи, згодом, за твердженням О. Потебні, сталі образи можуть бути перетворені в поетичні. Зважаючи на характер і чинники ускладнення й удосконалення поетичних образів, сама поетична діяльність є одним із важливих в ускладненні людської думки й у прискоренні швидкості її руху (за О. Потебнею), і мову в такому разі національна спільнота усвідомлює як засіб, що видозмінює створення думки, тобто впливає на відчуття і поведінку людини. Наведемо приклади часто представлених у прислів'ях та приказках Слобожанщини образів-символів.

Слово: *Слова – не полова, язик – не помело*
Давши слово – держись
Давши слово – держись, а не давши – кріпись
Від теплого слова і лід розмерзає
Гостре словечко коле сердечко
Слово – не стріла, а глибше ранить
Не кидай слів на вітер
Від солодких слів буває гірко
Слово до слова – зложиться мова
Слово не горобець, як вилетить, то вже його не спіймаєш
З пісні слова не викинеш
Коли б твоє слово / молитви та Богові у вуха
Слово і камінь точить
Слова ласкаві, а думки лукаві
Слова, як мед, діла, як полин
Ти йому слово, а він тобі десять

Діло: *Клопот повен рот, а діла нема*
Кінець діло хвалить
Зробив діло – гуляй сміло
Слова, як мед, діла, як полин

Діло майстра величає / боїться
Була б сила, діло буде
Коли немає сили, то не буде діла
Була б сила, діло буде
Коли немає сили, то не буде діла
Наше діло теляче: (наївся та в хлів)
Ти йому про діло, а він тобі про козу білу

Розум / розумний:

Кому Бог розуму не дав, тому і коваль не вкує
Од великого розуму і роги ростуть
Сам хорош, а розуму не на грош
Сила воляча, а розум курячий
Нема ума – вважай каліка
Розумна голова, та дурневі дісталась
Розумна голова, та соломою набита
Розумна голова, та не на ті плечі надіта / причеплена
Розуму багато, а ключі загублені
Розуму багато/ палата / ціла хата
Не зійде з ума, бо нема з якого
Який розум, така й бесіда
Як нема розуму від роду, то не буде й до гробу
Розум за гроші не купиш
Золото без розуму – болото
Казав Наум: візьми на ум
Одна голова – голова, а дві – розум
Скільки голів, стільки й умів
Що голова – то розум
Коли б той розум наперед
По одежі стрічають, а по розуму проводжають
Не силою роби, а розумом
Не живи позиченим розумом
Одне на умі, інше на язиці

Бог: *Не так Бог, як лихі люди*
Ні до Бога, ні до людей, ні до третього чорта
Ні Богу свічка, ні чорту кочерга

Ні Богу, ні людям
Кому Бог розуму не дав, тому і коваль не вкує
Думає, що Бога за бороду упіймав
Богу молиться, а чорту вірує
Богом божиться, а чорта за хвіст держить
І святий Боже не допоможе
На Бога надійся, а сам не плошай
Щодень Бога хвалить, щодень людей дурить / гудить
Як нема, то й Бог не дасть
Береженого Бог береже

Чорт: *Злий, бо продав чортові душу*
Від чорта хрестом, від свині копистюкою, а від злого чоловіка нічим не оборонишся
Ні до бога, ні до людей, ні до третього чорта
Ні Богу свічка, ні чорту кочерга
Богу молиться, а чорту вірує
Богом божиться, а чорта за хвіст держить
Сидить на грошах, як чорт на товарі
Трясеться, як чорт за грішну душу
У такого і чорт ладану не дістане
Ангельський голосок, а чортова душа
Нехай ваш чорт старший
У вічі – як лис, а поза очі – як біс
У тихому болоті чорти водяться

Люди: *Світ не без добрих людей*
Світ не без добрих людей, та й свинота не звелася
Добрий до людей, злий до себе
Не так Бог, як лихі люди
Ні до бога, ні до людей, ні до третього чорта
Ні Богу, ні людям
Люди брешуть – язики чешуть
Нехай буде, як скажуть люди
Не так тії вороги, як добрі люди
Самі в гріхах, як в реп'яхах, а людей судять
Хочеш собі добра, не роби людям зла

Добрий до людей, злий до себе
Не одежа красить людину, а добрі діла

Собака: *Мале щеня та й те гавкає*
Собаці собача честь
Не чіпай собаки, гавкати не буде
Собаці й смерть собача
Собака нюхом чує, де стерво лежить
Скажений пес і хазяїна кусає
Собаку проти шерсті не гладь, бо вкусить
Собака від злості свій хвіст кусає
Не тягни пса за хвіст, бо вкусить
Жив, як пес, а вмер, як собака
Все один чорт, (що собака, що хорт)
Писав писака – не розбере й собака
Має стільки гадок, як пес стежок
Не той козак, що боїться собак
На смілого собака гавкає, а боягуза кусає
Собака гавка, а мати йдуть
Пес бреше на сонце, а сонце світить у віконце
На ворога і собака бреше
Стара лисиця від собак захиститься
Мов собака спідтишка

Світ/ мир:
Всі одним миром мазані
Мир дім будує
Мир дім будує, а незгода – руйнує
Худий мир краще сварки
Правдою весь світ зійдеш, а неправдою ані до порога
Книга вчить, як на світі жить
Учення – світ, а невчення – тьма
Світ не без добрих людей

Душа: *Душа душу чує, а серце серцю вість подає*
З переляку душа в п'яти утекла
Страшно, аж душа в п'яти тікає
Шабля ранить голову, а слово – душу
Лестощами і душу вийме

Голова: *Много говорить, то голова заболить*
Несе свою голову, як гуска
Хоч кіл на голові теши, а він своє
Шабля ранить голову, а слово – душу
Язик: *Слова – не полова, язик – не помело*
Тримай язик за зубами
Дурний язик голові не приятель
Гірше болить од язика, ніж од ножа / ножика
Язик до Києва доведе
Одне на умі, інше на язиці
Що вимовиш язиком, то не витягнеш і волом
Гроші: *За гроші честі не купиш*
Немає честі, то й совісті не на гріш
Гріш ціна в базарний день
Сам хорош, а розуму не на грош
Знов за рибу гроші
Ласий до грошей, як кіт до сала
Сидить на грошах, як чорт на товарі
Там грошей і кури не клюють
Там грошей і кури не клюють, а за копійку вдавиться
Скупий над копійкою труситься
Такий скупий, що за гріш повісився б
Вітер: *Обмова – полова: вітер її рознесе, але й очі засипле*
Не кидай слів на вітер
Пес бреше, а вітер несе
У кишені вітер гуляє
Куди вітер, туди й він
Вогонь: *Не лізь у вогонь – обпечешся*
Добре чужими руками жар загрібати
Трудна згода, де вогонь і вода
В сіні вогню не сховаєш
Диму без вогню не буває
Не підливай масла в огонь
Вода: *Щоб рибу їсти, треба в воду лізти*
Хліб та вода – бідного їда
Олію з водою ніколи не погодиш

Трудна згода, де вогонь і вода
Мала крапля, а великий камінь довбає
Тиха вода греблю рве.

Застосовуючи прийом статистичного підрахунку, спробуємо встановити функціональну активність лексики різних тематичних груп у загальновживаних у нашому ареалі прислів'ях та приказках. Якщо загальна кількість лексичних одиниць в аналізованих прислів'ях 597, то за частотою вживання у цих пареміях переважають назви реалій, які позначають тварин і птахів. Наведемо кількісну характеристику: слово *собака* (*пес, щеня*) вживане в аналізованих прислів'ях і приказках 24 рази; *свиня* (*порося*), *вовк, кішка* (*кіт*) – 5; *віл* і *курка* – 4; *кобила, кінь, муха, заєць, сорока* – 3; *лисиця* (*лис*), *миші* – 2; *козел* / *цап, коза* / *цапина* – 10; *сич, сокол, орел, кулик, гуска* / *гусь, голуб*, *соловейко* – 1; *лев, овечка, жаба, гадюка* – 1. Уживані також фразеологічні одиниці з тваринними компонентами: *воляча сила, курячий розум, цапова душа, собаче стерво, ряба кобила, біла коза.*

Широко в прислів'ях та приказках використані реалії соматичної групи. Насамперед, уживання назв частин тіла асоційоване з тими функціями, які вони виконують: вухо – слухати, чути; голова – розуміти, думати, сприймати, робити висновки тощо; руки – брати, тримати, виконувати якісь дії; серце, душа – відчувати, переживати, внутрішньо споглядати світ.

Представимо кількісну характеристику вживаних соматизмів у зібраних нами пареміях: *голова/ голівонька* – 17, *клепка / розум / царок* – 3*; язик* – 12; *очі / глаза* – 10; *роток* – 3; *вуха* – 5; *лоб* – 1; *борода* – 2; *грива, хвіст* (у значені 'волосся') – 2; *губа, ніс, шия* – 1; *писок* – 1; *роги* (як зайве) – 1; *уста, голосок* – 1; *зуби* – 2; *сердечко* – 2*; плечі* – 2; *бік* – 1; *руки* – 5; *тіло* – 1; *душа* – 8; *п'яти* – 2; *нога* – 4; *коліно* – 3; *ж...* – 3; *дуля, кров* – 1.

Отже, як бачимо з підрахунків, найбільш вживаними є слова *голова, язик, очі, душа, руки*. Відповідно функціонують ці слова як у своєму прямому лексичному значенні, так і в метафоричному.

Наступне семантичне поле – їжа: *мед* – 3; *риба – 4; хліб,*

сало – 2; ізюм, мак, калачі, коровай, квас, молоко, паска, апельсин, гриб, крупа, олія, ягода, полив'яний пряник, водка (горілка) – 1. Страви беруться до уваги як показники якості, смаку.

Особи за родинними стосунками: *батько – 3; ненька/мати – 3; жінка – 2; син, дитя – 1; баба (жінка) – 1.*

Назви осіб за професійною діяльністю / соціальним станом: *піп / владика – 1; коваль – 3; майстер, козак, кат, швець, кравець, гравець, пан – 1.*

Професійний реманент: *шило, швайка, шабля, стріла, куля, топор, ціп, спиця (шпиця), устав, молитва, хрест, дзвін, залізо, кийок – 1.*

Темпоральні реалії: *день, ніч, час, літо, зима – 2; вік, тьма, кінець, світ – 3.*

Природні стихії та чинники: *місяць, сонце – 2; зоря , зірка, зорі, вода, вогонь, земля, повітря (вітер) – 1.*

Природне середовище: *поле – 5; камінь – 3; гора, болото, стежка, море, ліс, борозна, лід, крапля, лоза, дерево, пень – 1.*

Назви рослин: *горох, полин, ягода – 1.*

Житло та установи: *хата – 3; дім – 2; країна, рай, склад, двір, монастир, палати (хата), базар, кріпость, криниця – 1.*

Предмети домашнього вжитку: *кіл / кілок – 4; піч, тин – 2; ярмо, драбина, копистка, довбня, колода, ворота, дошка (гробова дошка), тріска, стіл, лава, ніж, горщик, глечик, черепок, кочерга, жар, поріг, ключі, помело, бук (палиця), сіно, солома, мішок, полова, перо, дьоготь, кізяк, коромисло, книга – 1.*

Назви одягу або його частин: *одежа – 2, кишеня / карман – 2/4; сорочка, платок, шапка, черевик, лапті, халява – 1.*

Фізичні та розумові якості чи стани: *ум – 5, розум – 17; думка – 3; сила – 6; бесіда – 1, борг (позичка) – 6, правда – 7; радість, зависть, горе, честь, совість, сумління, журба, воля, вдача, сміливість, страх, охота (бажання), голод, крик, лад врода, вдача, праця, робота, боягуз, каліка, синці (гулі) – 1.*

Власні назви: *Лиса гора, Наум, Петрівка, Київ.*

Міфічні істоти: *Бог – 13; ангел – 1, чорт – 16, дідько / біс – 1, мара – 1.*

Назви людей за національною приналежністю: *циган – 2; єврей, жид – 2.*

Семантичне поле на позначення грошових одиниць: *гроші / гріш – 13; копійка – 3.*

Сфера знання, роботи реалізована в таких реаліях: *діло – 11; слово – 17; мова, річ (розмова), обмова (слово), наука, знання, натяк, звання, вчення, обіцянка; писака, дурінь / дурак – 5, вчений, мудрий.*

Дитяча мова: *цяця, цяцька, цяцянка.*

Будь-яке дослідження слова призводить до відкриття тих змістів і уявлень, які в нього вкладали наші предки. Виховання кожного наступного покоління перш за все проходить через слово. Дитина перше засвоює поведінкову модель, копіюючи своїх батьків, а закріплюється ця модель за допомогою поетичних формул – прислів'їв та приказок. Засвоєння слова – це засвоєння його значення. Відповідно на людину справляє враження подвійний знак – значення – звук і уява. Звук і значення назавжди залишаються неодмінними умовами існування слова, уявлення ж втрачається. А в складі паремій, на нашу думку, воно не тільки відроджується, а й набуває нових відтінків, породжує нові комплексні узагальнені образи. Наприклад, *зоря* – 1) те саме, що зірка; зірниця, зоряниця; 2) яскраве освітлення горизонту перед сходом і після заходу сонця [НТСУМ, II, 171]. Утворено від дієслівного кореня *зьрьти* 'дивитися, бачити' [ЕСФ, I, 155] у слов'янських мовах вживається із значенням 'зоря', 'світло'. У прислів'ї *Кому, як мара, а йому, як зоря* вживається у значенні 'краса'.

Етнолінгвістика та міфологія

Українська міфологія є невід'ємним складником традиційної духовної культури. Вона здавна привертала увагу дослідників. Пошуки велися переважно в етнографічному, менше – у лінгвістичному напрямках. Етнографи фіксували автентичні свідчення носіїв культури й здійснювали описовий аналіз відповідного матеріалу (В. Гнатюк, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, І. Огієнко, П. Чубинський та ін.). Лінгвісти зацікави-

лися, зокрема, українською демонологічною лексикою лише у XX ст. Предметом їхньої уваги стали походження, етимологія, мотиви номінації, творення, функціонування демонологічних назв (В. Білоусенко, А. Василенко, Л. Виноградова, Й. Дзендзелівський, Б. Кобилянський, Т. Лукінова, М. Толстой, Н. Хобзей). Демонологічній лексиці присвячено окремі статті тлумачних, діалектних та етимологічних словників української мови.

Синтезовані свідчення етнографічних джерел, фольклору, художньої літератури, словників, лінгвістичних праць уможливлюють системний опис української демонології, яка й нині є відображенням світосприйняття українця, рис національного способу мислення, особливостей культури. У зв'язку з цим вивчення демонологічної лексики в контексті сучасного мовнокультурного дискурсу, репрезентації традиційних демонологічних персонажів у живомовному просторі з виокремленням різнорівневих культурних нашарувань і трансформацій є актуальним.

Значну частину в демонологічному світі займають *відьми*. Вони виступають своєрідними посередниками між світом реальним і потойбічним. Образ *відьми* добре відомий у народній творчості. За своєю популярністю він поступається хіба що чортові. У давніші часи вважали, що практично в кожному селі були люди, які займалися „відьмацьким ремеслом". Цікаво, що саме слово походить від праслов'янського **вѣдѣ* – 'я знаю', що вказує на давнє походження цього образу і свідчить про існування особливої касти серед язичницьких волхвів жіночої статі, які виконували певні ритуальні дії. Археологічні дані свідчать, що, імовірно, це могло бути закликання. До речі, і в народних розповідях про відьом особливо наголошено на їхньому вмінні „красти" дощі.

Відьми бувають двох категорій: учені та від народження. У відьом, які такими народились, повинен бути хвостик, на зразок чортячого, а вчені відьми нічим не відрізняються від звичайних жінок.

За повір'ям, відьмою дівчинка може народитися, якщо на матір було наслано закляття або якщо та необережно проковт-

нула вуглинку, готуючи перед Різдвом вечерю. Якщо ж у сім'ї народжувалось сім дочок підряд, одна з них – природжена відьма. Така дівчина чаклувала інтуїтивно, бо знання їй давалися від народження, на відміну від відьми вченої, яку готує до відьомства чорт або стара відьма. За повір'ям, ученою відьмою можна було стати, якщо в ніч на Юрія піти на коров'ячий брід і набрати в рот води із сліду корівки. Покропити цією водою хреста, зняти із себе одяг і, розіславши його на хресті, вилізати на нього. Після цих дій жінка ставала відьмою, щоправда, найнижчого розряду, такою, що тільки й уміла відбирати в корів молоко. Відьми вищих рангів могли накликати на людей хвороби, збирати в себе різних гадів, давати їх доручення затримувати дощі, викликаючи посуху, а також уміли приймати подобу різних птахів і тварин або й людську іншого віку чи статі.

У ніч на Івана Купала відьми злiталися на шабаш, найчастіше на Лису гору до Києва, для польоту використовуючи кочергу, мітлу або струну.

Перед такою подорожжю натиралися маззю, яка виготовлялася з магічними замовляннями з різного зілля, глини, викопаної під порогом, жаб'ячих лапок, зміїних голів. Шабашем керує відьмак, він може мати різні подоби, але найчастіше – ведмедя з рогами, риб'ячими плавниками, дзьобом. На своїх ігрищах відьми влаштовують дикі оргії, пародіюючи церковні свята, молодіжні забави, б'ються дерев'яними мечами, одне слово, знущаються з роду людського та віри православної.

Щоб узнати, хто з сільських жінок знається з нечистою силою, потрібно, за уявленнями слобожан, взяти цідилок – полотнину, через яку проціджують молоко, пришпилити дев'ять голок або шпильок і вкласти разом з кількома осиковими скіпками в горня, заповнити його водою й варити в печі перед Чистим четвергом. Тут як тут з'явиться відьмачка й почне циганити якусь позичку. Знаючі люди ніколи не задовольнять прохання, хоч би як вона не впадала; коли ж нечестивиця виходитиме з хати, треба обов'язково жбурнути вслід їй кілька вуглин на поріг – „тоді вона вельми мучитиметься".

Для назв відьом виявлено в говірках української мови такі лексеми: *босорканя, опириця, відьма, очвара, чередельниця, яга, босірка, корча, відюга, шестикрила, дванадцятикрилка, відьмак, відьмар, відьмач, відюха, відюя, відьоха.*

З'ясуємо значення та етимологію деяких назв.

Відьма – жінка, що продала свою душу чорту. Це жінка, якій приписувалося знання різних способів впливу на надприродні сили. Це слово в першу чергу східнослов'янське і, можливо, ще праслов'янське. Але в інших мовах не збереглося.

Босорканя – відьма, здатна літати й перетворюватися у тварин, вона робить злочин людям, тваринам, посівам. Така назва, вірогідно, є запозиченням з угорської мови, уг. *boszorkany* 'дух померлих, примара'. Можливо, пов'язане з тюрк. *basyrkan* 'нічний кошмар', що походить від *bas* – 'давити, штовхати, мучити'.

Босірка – найнижчий ступінь у класифікації відьом.

Відьмак, відьмач, відьман, відьмар – чоловічий аналог відьми.

Чередільниця – відьма, що віднімає в корів молоко. Назва утворилася суфіксальним способом від слова „череда".

Корча – відьма, яка перекидається на ворону. Етимологія цієї назви не з'ясована.

Шестикрилка – відьма середнього ступеня. *Дванадцятикрилка* – головна відьма. Ці назви утворилися шляхом поєднання числівників *шість* і *дванадцять* та іменника *крило*.

Опириця – перевертень, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей. Етимологія цієї назви не з'ясована.

Яга – зла баба, чаклунка, божество війни, кровопролить, чвар людських.

В „Українській міфології" В. Войтовича подано таке визначення *відьми*: (відюха, вириця, лиходійниця, чаклунка, чародійка, обавниця, потворниця, ярижниця, карга) – один з головних персонажів нижчої демонології. Це слово походить від *відати*, тобто знати все. Вириця – стара відьма. Яритниця (від *ярий* – весняний) – молода відьма, схильна до любовних забав.

У лексико-семантичній групі „Відьма” ми виокремлюємо такі підгрупи: номени людей, що чинять тільки зло (*відьма, баба-яга, лиходільниця, чередільниця, поганка* тощо); назви істот, які можуть і відганяти злих духів, і лиходіяти (*волшебник, кудесник, характерник, чарівник, чаклун* тощо); найменування людей, які магічними діями лікують (*бабка, знахар, спаситель, цілитель, шептун* тощо); номени осіб, здатних передбачати майбутнє (*віщун, ворожбит, ворожка, ясновидець* тощо). У межах цієї ЛСГ спостерігаємо взаємозв’язок усіх елементів, поділ на підгрупи досить умовний. Частина найменувань знаходиться на перетині кількох семантичних груп.

Чітких меж між підгрупами немає, оскільки, згідно з народними уявленнями, вони протиставлені, тобто складають семантичну опозицію, лексеми *відьма* – ‘жінка, що чинить тільки зло’ і *знахарка* – ‘людина, яка добре обізнана з народними методами та засобами лікування’.

Слово *відьма* в українських східнослобожанських говірках зафіксовано зі значенням „людина, яка, маючи надприродні здібності, може завдавати людям шкоди”.

Лексема *відьма* відома в усіх говірках східнослобожанського ареалу, вона загальнопоширена в інших українських говорах, а також у літературній мові.

На Слобожанщині вважають, що відьми є різні, є й такі, що мають „вузьку спеціалізацію”: *ˈВ·ід’ми буˈли ў сеᵘˈл’і // йак йіх розр·ізˈн’али? // ˈкажут’ / воˈна неᵘ куˈпалас’ і йак уˈмерла / так ˈдоч’ка н’іˈкому неᵘ даˈла обˈмит’ // хв·іст ˈмала // коˈроў доˈйіла // на сˈвад’б·і ˈлошку с’т’аˈгла // ч’оло ˈв·ік буў / ˈрано ўмер // ˈдоч’ка норˈмал’на / госпоˈдарство звиˈч’аїне буˈло ў ˈнейі // воˈна стˈран:а буˈла / заˈпугана буˈла / ч’і л’уˈдеї боᵛˈйалас’ / ч’і неᵘ хоˈт’ілас’ поˈказуват’ // ˈбаба СаˈриХа таˈка ж буˈла і теж ˈмала д’іˈтеї // ˈтакож каˈзали / в·ід’муˈвала // хоˈдила по саˈрайах / то коˈрову зˈдойіт’ то ˈк·ішкойу зˈробиц’·а // отаˈке / ўˈрод’і ˈк·ішка до саˈрайу йшла / а оˈдин с’л’іˈдиў / а воˈна заˈл’ізла і ў ˈйасла л’аˈгла // а муˈжик п·ідсˈлухаў // йак зˈдойіт’ коˈрову / то бр’аскоˈтит’ моло ˈко / а в·ін одч’іˈн’а саˈраїї і ˈкаже / бач’ воˈно*

хто / во|на з|разу ш про|пала і де |д'ілас'а // н'і ци|берка / н'і йі|йі // ко|рову не[и] |можна бу|ло захис|тити // це при|родої |дане / не[и] |каждиїї |може ж |в·ід'мойу |бути // і л'у|дин'і мог|ла зро|бити / по|роки ч'і / йак йо|го |кажут' / поро|бити // то|д'і шу|кали та|ких л'у|деї / шоб одро|били // (с. Верхня Дуванка Сватівського р-ну Луганської обл.).

Бу|ли |в'ід'ми / хо| дили по су| с'ідах / ко|роў до|йіли / а т'і ї не[и] з|нали про |це // х|лопц'і роз|казували ко|лис' / йак з |гул'ок їшли до|дому / а во|на / |в·ід'ма / перет|вор'увалас' у клу|бок го|р'аш·ч'іїї і п'ід |ноги ки|далас' / і на ко|та |ч'орного |тоже перет|вор'увалас' // хто зна / |може то во|ни ви[е]|думували так / шоб нас нал'а|кат' / а |може /ї бу|ло / хто йо|го зна // (смт Сватове Сватівського р-ну Луганської обл.). Такий поділ „за спеціалізацією" характерний, наприклад, і для гуцульських говірок. Як зазначає Н. Хобзей, на Гуцульщині існують *„одна і до худоби, друга до вужей, трета до жидів, четверта до зьвірів, пйіта до людий, шо їх потинає…"*

На відміну від інших назв на позначення осіб, які заподіюють зло чаклунством, ворожбою та под., значення слова *відьма* доповнене іноді й анатомічними характеристиками відьми: *Кажуть, аби змудрував яку відьму у ріку – ніби як є посуха – аби намочила хвіст, то зараз буде повінь.* Однак хвіст, як і інші наведені прикмети, не є абсолютною визначальною зовнішньою ознакою уродженої (родимої) відьми. Семантика слова може уточнюватися синтагматичним засобом – поєднанням іменника з атрибутом-кваліфікатором. Наявність прикметника-конкретизатора в частовживаному словосполученні *відьма родима* зумовлює зміни в семантиці слова – указує на характеристику родимих відьом за походженням. Словосполучення *відьма неродима* іменує жінку, яка навчалася магії, чаклунства, стала відьмою. Така семантика слова характерна для багатьох українських говірок. У покутських говірках, наприклад, з цим же значенням засвідчені й інші прикметники, наприклад: *природжена, учена.* Прикметники-конкретизатори до назв на позначення людини, яка займається ворожбитством, знахарством,

відомі й іншим українським говіркам, пор. *нипритворенна яритниця* (українські говірки Воронежчини).

Назва відьма, як і *чарівниця, чередінниця, босорка* та інші, може позначати жінку, яка за допомогою чарів забирає в корови молоко.

Сюжети про потоплення відьом стали основою художніх творів, наприклад, І. Квітки-Основ'яненка „Конотопська відьма".

Народні уявлення, що відьма може стримувати дощ, зумовлюють появу вірувань у те, що коли помирає якийсь непростий, то під час його похорону бувають сильні повені.

Як і в літературній мові [СУМ, І, 666 – 667], у досліджуваних говірках слово *відьма* вживається ще як лайлива назва – 'зла, сварлива жінка'. У слов'янській народній ентомологічній номенклатурі таке перенесення назв демонів трапляється часто. Подібні перенесення є також у німецькій та французькій мовах.

У словниках української мови, у творах художньої літератури зафіксовані також однокореневі назви на позначення особи чоловічої статі: *відьмак* 'за народним повір'ям – чоловік, який знається з нечистою силою; чаклун'.

В українській мові, наприклад, у фольклорних та етнографічних записах, існує чимало дериватів слова *відьма*; це вказує на значне поширення в народній культурі поняття і відповідних назв: *відьмити, відьмувати* 'бути відьмою, чарувати, чаклувати'; *відьмин, відьомський*, *відьомство* [Грінченко, І, 235 – 236]; *обвідьмитися* 'зробитися відьмою' [Грінченко, ІІІ, 4] тощо.

У межах цієї лексико-семантичної групи ми виділили підгрупу – назви істот, які можуть і відганяти злих духів і лиходіяти: *характерник, чарівник* тощо.

Характерник – чарівник, чаклун, для якого не існує жодних перешкод. Характерник не боїться ніяких небезпек, бо знає багато замовлянь. У народних переказах чаклуном-характерником зображений запорізький кошовий Іван Сірко, про якого казали, що він руками ловив у повітрі турецькі кулі [Войтович, 557].

В українських східнослобожанських говірках лексему

характерник зафіксовано в с. Новосвітлівка Краснодонського району Луганської області: *харак|терник / це кол|дун / з|найуш·ч'їй заго|вори п|роти ўс'ех о|пасностеї //.* В інших говірках досліджуваного ареалу ця назва не побутує.

Чарівник (чаклун, чародійник, кавник) – персонаж нижчої міфології, реальна особа, наділена демонічними властивостями й здатна впливати надприродним чином на долю інших людей. Розрізняють шкідливе чаклунство й таке, що приносить користь. Для своїх магічних цілей чарівники використовують заклинання, привертання, відвертання тощо. Вони вміють передбачати майбутнє, відвертати або насилати хвороби на людей і шкодити худобі; відвертати чи викликати дощ. Залежно від стосунків з природою, чарівник постає як *ворожбит, чорнокнижник*, *хмарник, градівник*. Наврочити злий чарівник може тимчасово або на все життя. Чарівник також може перевтілювати людей у тварини [Войтович, 579 – 580].

В українських східнослобожанських говірках лексема *чарівник* зафіксована лише в одному населеному пункті: *ч'ар'іў|ник / це тої / хто |силойу сво|йеу тво|рит'ўс'ак·ійе |пакос'т'і |л'уд'ам //* (с. Новосвітлівка Краснодонського р-ну Луганської обл.).

Слова *чарівник, чарівниця* відомі і в інших українських говірках. Словник за редакцією Б. Грінченка подає назви *чарівниця* та *чарівник* 'чарівник, чаклун' [Грінченко, IV, 444 – 445]. Лексеми *чарівник* та *чарівниця* функціонують і в літературній мові зі значеннями 'чаклун', 'чаклунка' [СУМ, XI, 249].

Ця назва відома в інших слов'янських мовах: болг. *чаровница* 'розм. перен. чарівниця'; сб., хв. *carovnik* 'чарівник, чаклун' (з XVI ст.); слн. *carovnica* 'чарівниця', *carnik, carovnik* 'чарівник'; ч. *carovnice* 'чаклунка, відьма', діал. *carovnica*; п. *czarownica* 'чаклунка, відьма', *czarownik* 'чарівник, чаклун'; р. *чарователь*, *-ница*, *чаровник*, *-ница* 'чарівник, ворожбит, чаклун, чорнокнижник; знахар, який напускає мару, мороку'; *чаровникь*, *-ница* (архангельське, вологодське) 'звабник, красень'; р. діал. *чаровник* 'чаклун'; бр. *чараўніца*, 'чарівниця, чаклунка, знахарка', *чараўнік* 'чарівник, чаклун'.

Слово *чарівниця* в гуцульських говірках має дещо вужче значення: ‘людина, яка „відбирає” молоко в корів’ [Хобзей, 176].

Ворожбит – „професійний” знахар, волхв. *Ворожбити* й *ворожки* по зорях тлумачать сни про життя й смерть, застерігають від злих людей, відводять лихо тощо. Це ті ж волхви, жерці, які знали Божу волю й уміли по-божому говорити. Слово, зле сказане ворожбитом у відповідний час, конче має збутися, як і добре слово. Словом, яке знали лише ворожбити, можна легко вилікувати людину або, навпаки, наслати на неї хворобу. З віри, що слово неодмінно збувається, від тих далеких часів зберігся звичай: як хто чхає, спішать сказати „Будь здоровий!” Ворожбити знали найрізноманітніші ворожіння: „*кінь ірже, трава чи лист шумить, дерево до дерева хилиться*” – і по всьому цьому ворожили. Ворожбит може заворожити людину, і вона помре, може приворожити хлопця чи дівчину, щоб любили одне одного; може заворожити й якусь річ [Войтович, 95].

Лексему *ворожбит* зафіксовано в досліджуваних говірках зі значенням: *ворож|бит / той / хто |л’еч’е ч’а|р’іўними с|редствами //* (с. Новосвітлівка Краснодонського р-ну Луганської обл.).

Ворожка чи ворожбит можуть не тільки вгадувати минуле чи передбачати майбутнє, але й здатні протистояти заподіяному злу.

Іноді назва *ворожка* може стосуватися ‘жінки, яка має зв’язок з нечистою силою’.

Знахар, шептун, баняс, ярижник, наузник, примівник, химорода, – на відміну від чарівника, носій добрий сил. *Знахарям* відомі замовлення й цілющі трави, якими вони намагаються робити людям користь. Водночас можуть наслати хворобу, заселити в людину ящірок та гадюк, черв’яків тощо, але й лікують від усього того. Беруть участь, як чарівники, у любовних приворотах, перешкоджають чи сприяють при полюванні та рибальстві; загалом їхня сила обмежень не знає. *Знахарі* часто живуть у лісі, а між людей мають авторитет і пошану. Свої

таємниці знахарі й знахарки передають із роду в рід, через що замовляльне лікування хвороб доступне не кожному. Ніяких зв'язків з нечистою силою в них нема. З чарівниками й відьмами знахар бореться за допомогою замовлянь та оберегів. При замовляннях та шептаннях звертаються до Сонця, Місяця, вогню, води, вітрів, грому, бурі, дощу тощо. Також виправляють зло, вчинене людині чарівниками.

Цікавий той факт, що знахар, який у легендах і міфологічних оповідях допомагає людині позбутися будь-якого виду нечистої сили, сам виявляється безпомічним проти русалок, домовика, лісовика [Войтович, 198].

Лексему *знахар* у східнослобожанських говірках зафіксовано зі значенням: *з'нахар / це кол'дун / йа'кий от'гадуйе 'будуйуш·ч'ейе по 'картам та з'в·оздам //* (с. Новосвітлівка Краснодонського р-ну Луганської обл.). В інших говірках української мови слово *знахар* (*знахур'*) зафіксовано зі значенням 'людина, яка лікує різними традиційними, немедичними засобами'.

Отже, полісемантизм номенів ЛСГ „Відьма" – найхарактерніша їхня риса, напр.: *ворожбит* — 'той, хто вгадує майбутнє чи минуле за якимись прикметами', 'чарівник', 'знахар', 'нечиста сила'; *ворожка* – 'жінка, яка ворожить', 'чаклунка', 'відьма', 'знахарка' тощо. Характерною рисою номенів ЛСГ „Відьма" є також їхня варіативність, насамперед, фонетична (*з'нахар', зна'хар'*; *'в˙ед'ма, 'в˙ід'ма* тощо).

Багатоманіття одиниць ЛСГ „Відьма" та строкатість їхньої будови пояснюється гетерогенним і гетерохронним походженням, розгалуженістю системи назв на поняттєвому рівні, що спричинила витворення лексем, які передають найтонші семантичні відтінки. До того ж, аналізовані найменування функціонують у різних територіальних діалектах, стильових різновидах мови, відзначаються неоднаковою активністю та актуалізацією в сучасних умовах. Частина номенів є наслідком семантичного переосмислення або стилістичного й емоційного перевтілення. Лексико-семантичне значення таких слів виявляється шляхом матеріалізації їх у текстах.

На мовних формах так чи інакше позначаються особливості психічного складу та поведінки людей, зумовлені національною належністю та етнічною спільнотою.

Це відображено в більшості нейтральних виразів про світ: *„На двох весіллях зразу не танцюють", „Диму без вогню не буває", „Двічі молодим не бути", „Як мати рідненька, то й сорочка біленька", „Полохливий заєць і куща боїться"*. Світ у них розглянутий як система, що може зазнавати потенційного перетворення. Прислів'я і приказки орієнтовані на типізовану поведінку, метою якої не є перетворення світу, а є його стабілізація. Прислів'я, за визначенням А. Крикмана, є „не гносеологічними, а прагматичними знаряддями" [Парем. сб., 165]. Тому, навіть прислів'я, у яких йдеться про тварин, рослини, навколишнє середовище, по суті, є повідомленнями про людину та її дії. Отже, суть повідомлюваного опосередкована, хоча й виступає проміжною ланкою до соціального.

За Аристотелем, прислів'я – це ентимеми, засоби переконання. Вплив ентимемічного характеру – це особливий вид риторичної стратегії, котра не будується за правилами логіки та розвитку силогізму, а ґрунтується на загальному фонді знань того, хто говорить, і того, хто слухає [Ніколаєва, 318]. Таким чином, фольклорні тексти, спрямовані на стагнацію, тобто на породження особистості, виховання її якостей.

Дослідник семантики прислів'їв А. Крикман пропонує три способи аналізу цих одиниць: 1) суто семантичний (віртуальний), де кожному прислів'ю надано певний семантичний потенціал, але при цьому неможливо визначити, яка частина цього потенціалу реалізована у фольклорній традиції; 2) семантико-практичний (актуальний) спосіб, при якому розглянуті лише фактичні ситуації, у яких досі актуалізований прислівний текст; 3) синтаксично-семантичний спосіб, де, окрім інтерпретації кожного прислів'я або приказки та її семантичного опису, передбачено ще й розгляд семантичних відношень між прислів'ям та їх змістовим порівнянням.

У дослідженнях змістового аспекту значеннєвих одиниць мови найефективнішим є компонентний аналіз [Кочерган, 385]. Скориставшись цим методом, спробуємо з'ясувати семантику об'єктів у прислів'ях та приказках Східної Слобожанщини на матеріалі тематичної групи „Злість".

Образність паремій розвинулась з психологічних асоціацій, відповідно порівняння стали тим матеріалом для розвитку таких стилістичних засобів, як метафора, епітет, символ, гіпербола, метонімія, перифраз, іронія, сарказм.

Ситуаційна зумовленість змісту прислів'я залежить не стільки від багатозначності прислівної метафори, скільки від характеру ситуації, від її оцінки співрозмовниками та від стратегії їх поведінки. Отже, зміст залежить від контексту, у якому використано паремію.

За своїми якостями метафора активна, доречна, лаконічна, зрозуміла, повчальна, виразна, моралістична, змістова, логічно побудована. Цей троп сприяє кращому запам'ятовуванню інформації, активізує й затримує увагу реципієнта відносно смислу повідомлюваного. Перетворює понятійні асоціації в образні.

Контекстуальність та інтенсивність становлять вагомі атрибути смислу. Вони не тільки сприяють усвідомленню концептуальних об'єктів дійсності, але й виконують функції регуляції діяльності, реальних життєвих відношень суб'єкта. Безпосереднім джерелом смислотворення є потреби та мотиви, які здійснюють особистісно-смислову та настановно-смислову регуляцію мовлення.

Функціонально-семантичні та змістово-комунікативні різновиди метафоричності – власне метафора, епітет, антономазія, персоніфікація, алегорія – відносять до структурного та семантичного оформлення, так визначають комунікативні, прагматичні, модальні параметри, а також функціонально-семантичні особливості.

Конструкція порівняння складається з компаративного суб'єкта, компаративного предиката (модуля) і об'єкта: *Прискіпливе та зле, як спасівська муха.*

У всякому мислительному акті уподібнення обов'язково присутні два компоненти – суб'єкт порівняння і об'єкт порівняння, що денотативно виражене як номінативне ім'я. Не можна вважати порівняльною таку конструкцію, яка охоплює найменування тільки одного предмета.

Суб'єкт порівняння – це перший член стійкої компаративної конструкції, що позначає предмет, який піддається зіставленню.

Суб'єкт (підкладне) – формально-семантична категорія синтаксису, що означає предмет або істоту, про які повідомлено в реченні [Кочерган, 439].

У прислів'ях: *„Мале щеня та й те гавкає", „Собаці собача честь", "„Не чіпай собаки, гавкати не буде", „Собаці й смерть собача", „Собака нюхом чує, де стерво лежить", „Скажений пес і хазяїна кусає", „Собаку проти шерсті не гладь, бо вкусить", „Собака від злості свій хвіст кусає", „Не тягни пса за хвіст, бо вкусить", „Жив, як пес, а вмер, як собака", „Усе один чорт, що собака, що хорт"* – у якості суб'єкта, про який йде мова, виступає слово 'собака' або його абсолютний синонім 'пес'. У НТСУМ зафіксовані такі значення слова *собака*: 1) домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін., пес, гавкун, барбос; 2) пильний, злий, лихий; 3) ніхто, кожний; 4) відданість; 5) той, що досяг досконалості [НТСУМ, IV, 288].

В аналізованих прислів'ях слово *собака* переважно вживають із значенням 'злий, лихий', 'скажений', 'норовистий', 'той, що викликає мало поваги', 'такий, як є', 'зневажений', 'із розвиненим нюхом', 'кусючий', 'здатний зробити боляче', 'поганий', 'бродячий', 'нікому не потрібний', 'нікчема'. Отже, додаткові смисли слова *собака* ширші за поняття.

Приказку „*Мале щеня, та й те гавкає*" можемо читати як '*мала / молода собака теж має злість*'. '*Щеня*', тобто маля собаки, вовчиці, лисиці, може підкреслювати недосвідченість, молодість, невисокий зріст, нерозбірливість.

Одне із тлумачень прислів'я „*Собака нюхом чує, де стерво лежить*", з якими ми зітнулись, було таким: собака дуже сильно злиться, дратується, коли відчуває дохлятину, люто розриває

її. Зважаючи на метафоричність, можемо пояснити й так, що собака має добрий нюх (інтуїцію) і відчуває підлу, негідну мерзотну людину – ‘*стерво*’.

„Собаці й смерть собача” – у цьому випадку конотація слова *собака* сприймається поза контекстом як ‘нікчемність’, ‘непридатність до будь-чого’. Проте у живому мовленні значення слова *собака* дорівнює ‘*злоба’, ‘зло’, ‘злість*’.

Приказки „Собаці й смерть собача”, „Жив, як пес, а вмер, як собака”, „Собаці собача честь” можуть мати однакове значення. Можемо вважати їх лексичними синонімами.

„*Собака від злості свій хвіст кусає*” – суб’єкт виражає ступінь злостивості, її якість через посередник, власне частину себе – хвіст.

Прислів’я „*Не тягни пса за хвіст, бо вкусить*” має як пряме значення – відповідну реакцію тварини на біль, завданий будь-ким, так і переносне: пес (людина) може роздратовуватися, злитися і завдавати болю не тільки через природну злобу, а й через власне отриманий біль, образу. Таке прислів’я може носити як застережливий, попереджальний характер, так і констатуючий.

„Собаку проти шерсті не гладь, бо вкусить” і „*Не чіпай собаки, гавкати не буде*” тотожні з прислів’ям „*Не тягни пса за хвіст, бо вкусить*”. Усі три вислови побудовані за причиново-наслідковою схемою, носять застережно-констатаційний характер. Суб’єкт ‘*собака’* прочитуємо як *‘роздратованість’, ‘злоба’.*

Отже, пряме значення слова *собака* в більшості випадків читаємо як окрему агресивну, злісну ознаку, яка спрямована на завдання шкоди внаслідок розлюченості.

За твердженням П. Качалаби, в українській міфологічній ієрархії собака – священна тварина. Символізує вірність, відвагу, свободу й охорону. В українських міфах має різний характер і вдачу. Найчастіше зображений помічником людини [Качалаба, 31]. У прислів’ях Східної Слобожанщини слово *собака* має негативну конотацію. Нами зафіксовано лише одне прислів’я, побудоване на подвійному антонімізмі, де *‘пес’* виступає як позитивний суб’єкт – „*Добрий пес краще, ніж злий чоловік*”.

Ще одним близьким за значенням до собаки суб'єктом виступає вовк – хижак родини собачих, звісно сірої масті [НТСУМ, І, 498]. За цим звіром, відповідно до народних уявлень, закріпилася слава лицеміра, ворога. Визначаючи народну семантику слова *вовк*, О. Куцик інтерпретує його лише як 'хижак' [Куцик, 72]. *„Пожалів вовк кобилу: зоставив хвіст та гриву"*. Слово *вовк* можемо розуміти як 'хитрий', 'злий', 'підступний', 'хижий' тощо.

Наступним номінантом може виступати муха – *„Прискіпливе та зле, як спасівська муха", „Мов спасівська муха, усім очі виїда", „Шалена муха вкусила за вухо"*. Муха – загальна назва дуже поширеної комахи ряду двокрилих, що є переносником збудників заразних хвороб; мушка [НТСУМ, ІІ, 704]. У виразах „*спасівська муха*" і „*шалена муха*" значення слова *муха* тотожні. Народитися цей вираз міг лише в спасівську пору, тобто в кінці серпня. На свято Спаса, коли літо буває найбільш спекотним, але вже відчутний прихід осені. Мухи наче відчувають, що наближається кінець літа, стають особливо злими, кусючими. Тому вислів „*спасівська муха*" конотований як 'зла', 'в'їдлива', 'сердита', 'кусюча', 'роздратована', 'дратівлива', 'неврівноважена', 'шалена'.

Прислів'я „*Сам мужичок з кулачок, а зла, як у козла*" слід розуміти як подвійне порівняння: „*мужичок з кулачок*" – малий за зростом / віком, переносне значення '*нікчемний'; „зла як у козла*" – дуже, надмірно багато злості. У цьому вислові суб'єктом порівняння буде виступати козел, оскільки найбільше смислове навантаження лягає на це слово. Козел – 1) дика жуйна тварина родини порожнисторогих, що живе переважно в горах; 2) цап [НТСУМ, ІІ, 280]. За біблійною легендою, чорт намагався створити так, як і Бог, істоту, собі подібну, але тварина, відчувши в собі життя, розлютилася на свого повелителя й кинулася, намагаючись підняти на роги.

В українців дохристиянської доби *коза / козел* сприймалися як тотем-пращур, символ врожаю, родючості, а також смерті й

оживлення [Качалаба, 42]. Тож якщо розглядати це прислів'я як рудимент-відголосок язичницької доби, то, можливо, злість могла бути породжена недостатнім поклонінням, увагою, замалою шаною. Наслідком такого ставлення є лють священної тварини, тобто голод через відсутність врожаю і приросту домашньої худоби. Отже, порівняння із злим козлом є швидше за все виявом масштабу біди, її ступеня. Як протиставлення великому (козлу) виступає слабка людина 'мужичок з кулачок'. З цього можемо припустити, що 'злість' – 'зло' виступає не лише як кількісна або якісна характеристика людини, а швидше як сутнісна.

„Надувся, як сич на погоду / манну крупу". Суб'єктом цієї паремії є сич – 1) хижий нічний птах бурого кольору родини совиних; 2) перен. Похмура, нелюдима особа; відлюдок [НТСУМ, IV, 210]. Отже, розуміємо сич – '*злий', 'пихатий', 'невдоволений', 'надутий*'.

Наступна група паремій: *„Зле, аж в роті чорне / без ножа ріже / вогнем дихає", „Злий, бо продав чортові душу", „Аж клекотить у ньому злість", „За зло злом платять", „Злий, бо голодний", „Злий плаче від зависті, а добрий – від радості", „Злоба – поганий порадник", „Не шукай зла – воно само прийде", „Лихе вродилося, лихе й згине"* – містить суб'єктом філософську категорію зло, виражену в словах *зло, злоба, злість, злий, лихий, сердитий*. Зло – 1) що-небудь погане, недобре; протилежне – добро; 2) нещастя, лихо; 3) почуття роздратування, гніву, досади; розлюченість. Злоба – почуття недоброзичливості, ворожнечі до кого-небудь [СУМ, III, 597].

Серед аналізованих виділяються паремійні вислови, де суб'єкт має причину: *„Злий, бо продав чортові душу", „Аж клекотить у ньому злість", „Злий, бо голодний", „Лихе вродилося, лихе й згине", „Сердита, бо давно бита", „Не з тої ноги стала / пішла танцювать"*. Вони швидше можуть сприйматися як стани людини, у розмові носять характер ствердження, констатації здійсненого.

Отже, в аналізованих пареміях психологічні особливості українців передано за допомогою співобразів назв тварин.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯВИЩ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ

План

1. Символізм речі й слова.
2. Концепт „Вода".
3. Ареальні відмінності в розвитку концептуальних значень.
4. Лексикографічні праці, у яких зафіксовано концептуальне значення слова.

Символізм речі й слова

Про залежність слова, реалій і значення слова в науковій літературі сказано багато. Загальновідомим у наш час є той факт, що значення слова не визначене предметом, а найбільшою мірою пов'язане з поняттям про предмет. У значенні відображено одну чи кілька ознак предмета.

Символіка слова і символіка речі також взаємозалежні.

За давнім визначенням Л. Шухарда, культура нагадує тканину, нитками якої є слова й речі. Речовинний світ, як відомо, може сприйматися через розуміння етносом і через відтворення його в рідному слові. Тому назва речі часто свідчить про постання речі, призначення її, окремі властивості. Сприймаючи річ як щось фізичне, людина одухотворює її, а через одухотворення речей одухотворює й себе.

У пору міфологічної свідомості людина вбачала в речах лише сакральне, а потім з розвитком свідомості поступово їх інформенталізує, а згодом інтимізує. Отже, речі і їх назви створені людиною. Слова є етнічними символами буттєвої сутності. Одне слово, *мова етносу формує образ буттєвого світу, мова засвідчує, яким його бачить її носій, тобто мовне вираження об'єднує образ і саму дійсність.*

Процес пізнання об'єктивного світу – це складне переплетіння етно- і лінгвогностичних елементів осмислення його образу. За Кантом, об'єктивно ідеальне переломлюється не лише в індивідуальній свідомості, а й у національній ментальності.

Скажімо, людина живе в кольоровому світі. Її світосприйняття – це глибинний процес поєднання зовнішнього з внутрішнім світами, що дає їй уявлення про кольорову гаму загальної картини світу. Але людська особистість – частка етноспільноти. На її індивідуальні смаки, уподобання у сфері кольоросимволіки великий вплив справляють національні естетичні традиції – фольклорні, мистецькі, обрядові. Тому етнософія ознаки за кольором, естетика поєднання або зіставлення кольорів неодмінно переростають у лінгвоментальність тієї чи іншої барви: напр., *червона калина* як символізація козацької крові; *червоні чоботи* в народному афоризмі (*І червоні чоботи мулять*), а також *червоні черевички* сприймаються як фольклорні образи святечності, ознака заможності; кольорова дихотомія „*Червоне лице в серце пече*" – „*Чорні брови чарівні біду готовлять тобі*" – як естетична ознака молодості, дівочої краси. Іншими словами, предметна символізована сутність через фізіолого-психологічний факт слова перетворюється на смислову сторону сутності.

Певну етнічну інформацію несуть колоративи у складі прізвищ. Зокрема, у „Словнику прізвищ жителів Луганщини" (Луганськ, 2010) окрему групу складають власні назви, які за походженням пов'язані з назвами кольорів. Так, корінь слова *білий* знаходимо в основах 123 прізвищ, *синій* – 43, *зелений* – 23, *жовтий* – 9, *червоний* – 4, *чорний* – 87. Навантаженість цих лексем та символічне значення засвідчують не лише про уподобання жителів цього краю в минулому, а про певні індивідуальні ознаки першоносіїв прізвищ, які впадали в око їх співрозмовникам.

Взаємодія фізичного й метафізичного у свідомості людини спонукає її мислити образами. Тоді предметний світ підключений до сфери духовного й зазнає у свідомості людини *символізації*. *Символ* – це річ, розглянута як одиничність і співвіднесена з іншими речами. Основа символізму – закон аналогії, бо все в предметному світі взаємопов'язане й становить універсальну систему як єдність. Природа аналогії – у постійному порівнян-

ні речей предметного світу в людському духовному світі. Тому символізація речі породжує символіку назви, бо символічний образ є не зовнішнім зв'язком між двома об'єктами, а внутрішньою аналогією, тобто необхідним і постійним зв'язком, природною закономірністю. Це виявлено в пареміях, де видима різноманітність значень так природно злита в єдине символізоване значення всього висловлювання: наприклад, асоціативний зв'язок *дерево – людина* (росте, стоїть, нахиляється. Звідси: *на похиле дерево усі кози скачуть*).

Лексичний склад мови репрезентує загальномовний словник, який носить суто інвентаризаційний характер. Проте мову не можна розглядати поза контекстом – соціальним, історичним, культурним, інтелектуальним, власне лінгвальним. Залежність від контексту – універсальна ознака високорозвиненого мовлення, у якому безкінечно пояснено мовними засобами окремому носієві за законами будови світу. Словник фіксує типові мовні факти, тобто об'єктивує суб'єктивне. Кожне слово здатне переосмислюватися, набувати додаткових символічних значень. Образність – це шлях до переосмислення мовної одиниці, це результат здатності мови створювати образи (за В. Жайворонком).

Слова із символічним значенням нерідко утворюють фразеологічне поле, при аналізі національно-культурного змісту репрезентантів якого стають прозорими окремі додаткові значення, смисли. Так розкривається значення й самого концепту, котрий як одиниця ментального лексикону, концептуальної системи й мови мозку, усієї картини світу, відбитої в людській свідомості, свідчить про те, що індивід знає про окремий предмет, що про нього думає, яким уявляє його [Кр. словарь, 1996, 90]. Не кожне слово у складі фразеологізму має однакову вагу, проте одне з кількох наявних майже завжди служить опорою фразеологічної одиниці, маючи різну активність. Так, зі словом *життя* в українській літературній мові виявлено 67 фразеологізмів [ФСУМ, І, 295 – 296], *думка* – 90 [Там само, 272 – 274], *вода* – 88 [Там само, 141 – 143]. У збірнику І. Франка „Гали-

цько-руські народні приповідки" навколо концепту *боятися* групується 39 одиниць, *вітер* – 56, *дід* – 61, *хліб* – 414, *дитина* – 118, *вода* – 129, *рука* – 144, *дорога* – 164, *дати* – 238, *говорити* – 253, *голова* – 340 [ГРНП].

Концепт „Вода". У слов'янській фраземіці концепт „вода" має надзвичайно важливе значення. Образ триєдності світобудови, що лежить в основі українського етносу, є всеохоплюючим як для формування мови, так і для формування ментальності. Як підкреслював М. Костомаров, вогню – началу чоловічому – у міфології передує начало жіноче – вода, животворна енергія [Костомаров, 218]. „У мові і в ментальності українця все поляризовано щодо світла – води, з одного боку, та мороку – смерті, з другого. Вогонь і Вода, Чоловіча (Батьківська) і Жіноча (Материнська) сили світотворення панують у свідомому й підсвідомому уявленні українця в усіх проявах Життя" [Братко-Кутинський, 126]. Воді наші предки поклонялися так само, як сонцю й землі [Кононенко, 152].

Сформована система значень слова *вода* стає основою для символічних значень. В українських східнослобожанських говірках найбільш поширені фраземи з концептом *вода,* що розвинулися на базі першого значення цього слова: прозора, безбарвна рідина, яка становить собою хімічну сполуку водню з киснем [НТСУМ, 502].

Для жителів нашого регіону, як і загалом для слов'ян, символічно значимими атрибутами є: *чиста вода, свячена вода, свята вода, жива вода, джерельна вода* [Сімович, 276]. Вирази *свята вода, церковна вода, непочата вода, зоряна вода* указують на зцілюючі властивості свяченої чи джерельної води. *Непочату воду*, за переказами, треба набирати з „красного колодязя" (тобто громадського колодязя, красиво оздобленого) до схід сонця у святкові дні. *Непочата вода* лікує від усіх шкіряних хвороб, має загальнооздоровлюючу дію (Осин). *Зоряна вода*, яка місячної ночі простояла у відрі так, що в ній відображалися зорі, використовувалася для напування худоби, вона має лікувальну силу (Кам). Проте вислів *свята вода* може вживатися й

із значенням ‘чистісінька вода’: *Хіба то борщ – то свята вода* (Олекс).

Віра людини в оздоровлюючу, омолоджуючу, зцілюючу силу води втілилася у фраземі *вісімнадцята вода вмиє (змиє)* ‘про негарну дівчину, яку заспокоюють, що коли вона виросте, то покращає’ [ФСССГ, 45], *хоч з лиця воду пий* ‘красивий’ (Кам, Олекс, Мороз та ін.), *хліб та вода – молодецька їда* (Нещер, Свист), а також *з лиця воду не пить* ‘при виборі нареченої треба дивитися не тільки на красу’ (Олекс, Мороз, Нещер, Кам та ін.).

Створення багатьох фразеологічних одиниць пов’язане з поняттям *вода*, яке включає чималу кількість властивостей води як реалії. Розщеплення поняття *вода,* виокремлення властивостей денотата допомогло передати такі семантичні відтінки:

здоров’я – б*удь здорова, як вода, гожа, як рожа, весела, як весна, працьовита, як бджола, а багата, як земля* (Шульг, Олекс, Кам)*;*

силу, неможливість опору чомусь – *пішла вода в хату* ‘зчинилася така сварка, яку не можна зупинити’ (Олекс, Шульг, Мороз), ‘хто-небудь говорить нісенітниці, будучи п’яним’ [Там само, 45];

спокій – *хоч воду лий* ‘хто-небудь дуже спокійний’ [Там само, 45], *як з води вийти* ‘спокійно ставитися до всього, що проходить навколо’ (Кам, Олекс);

ріст – *як з води йде* ’легко, гарно росте’ (Олекс, Кам, Мороз та ін.) ;

плинність – *вода в роті не держиться в кого* ‘про того, хто розголошує таємниці’ [Там само, 45], *воду в решеті дарувати* ‘нічого не давати’ (Арап, Кам), *воду в решеті носити* ‘марно витрачати час, робити непотрібну роботу’ (Арап, Олекс та ін.), *воду в ситі носити* ‘даремно, марно робити’ [Там само, 45];

змінність – *воду на язик лити* ‘брехати, говорити неправду’ [Там само, 45], *лити воду на чужий млин* ‘захищати когось собі на користь’ (Арап, Олекс, Кам, Нещер), *по воді батогом* ‘невідомо, що буде’ (Олекс, Мороз, Свист), *вилами по воді писано* ‘хтось мріє про щось, але невідомо, чи збудуться його мрії’

(Арап, Мороз, Свист), *як по воді батогом* (зі словом *ляпнути*) ‘не обдумавши, зненацька сказати’ [Там само, 45], *вода не сало: висохло й не стало* (Олекс, Арап, Мороз, Кам);

супротив – *пливти проти води* ‘чинити опір обставинам’ (Олекс, Арап, Кам);

безсилля, безвихідь – *хоч у воду скачи* ‘хоч утопися’ (Кам, Свист, Шульг), *зливати воду* ‘здаватися’ [Там само, 45];

безслідне зникнення – *як у воду упав* ‘зник’ (Арап, Свист, Кам та ін.), *піти за водою* ‘минути без вороття’ (Арап, Олекс, Мороз, Свист);

простоту – *заводитися на воді* ‘швидко ставати запальним, гарячкуватим’ [Там само, 45], *товкти воду у ступі* ‘даремно виконувати якусь роботу’ (Арап, Кам, Шульг та ін.);

неповторність ситуацій – *в одну воду два рази не зайдеш* ‘неможливо щось повторити другий раз’ (Олекс, Арап, Кам, Мороз, Нещер та ін.).

Зі словом-символом *вода* пов’язані найкращі почуття людини – любов, повага: *пити воду й не напиватися* ‘упиватися любов’ю’ (Олекс, Кам, Шульг та ін.), *поговорити, як з чистої криниці води напитися* ‘поговорити щиро’ (Олекс). Про віру людини в незвичайну силу води свідчить і таке вживання фразеологізму *води в решеті принести*: коли на прохання дорослих дитина приносить комусь води, то той із вдячністю відповідає: „Спасибі за воду. Рости щасливий і здоровий. А я тобі на твоєму весілля води в решеті принесу” (Олекс). Отже, *принести в решеті води* – зробити все для когось, навіть неможливе.

Чимало фразеологічних одиниць пов’язані з певними ситуаціями, коли використовувалася вода: *водою не розіллєш* ‘дуже дружать’, ‘б’ються так, що неможливо розмирити’ (Кам), *як холодною водою облити* ‘принести раптову звістку’ (Олекс, Арап, Кам, Мороз), *як води в рот набрати* ‘мовчати’ (Олекс, Арап та ін.), *як у воду дивитися* ‘точно передбачити майбутнє’ (Олекс, Кам та ін.), *як у воду опущений* ‘похмурий’ (Олекс, Арап, Кам та ін.), *як у воду вмочений* ‘похмурий’ (Шульг та ін.), *пройти вогонь і воду* ‘про бувалу людину’ (Олекс та ін.).

Вода стає опосередкованою ланкою між суб'єктом і об'єктом дії, тому існує безліч ритуалів, пов'язаних з одруженням, де використовується вода, у зв'язку з цим вода символізує єднання двох закоханих. На Східній Слобожанщині збереглися спогади про обрядові дії *виливати воду* (сигналізує про завершення весілля), *переносити молоду через воду* [Магрицька, 104], які також свідчать про одухотворення води, віру в її цілющі властивості.

Сема 'прозора рідина' взята за основу при образному найменування горілки: *п'яна вода* (Арап)*, свиняча вода* (Кам)*, чортяча вода* (Олекс, Арап, Кам)*, грішна вода* (Мороз, Шульг). Назване значення доповнює прикметник, який указує переважно на дію цієї „води" на людину.

Друге значення слова *вода* – водний масив джерел, озер, річок, морів – рідше ставало об'єктом переосмислення. Однак у виразах *як вода болотна* 'дуже, надто набриднути' (Олекс, Арап, Кам), *хоч по шию у воду, та до рідного роду* 'будь-що бути зріднею' (Шульг), *по нужді і в воді, як на сухому* (Олекс, Кам, Мороз) відповідної конотації набуло саме друге значення аналізованого слова. Вираз *теплі води* (Олекс, Арап та ін.) у свідомості жителів Луганщини співвідноситься з місцем на Дінці, де завжди тепла вода.

Отже, семантико-фразеологічне поле концепту *вода* відображає уявлення про воду як про реально існуючий денотат. Символ *вода* сприяє уточненню і підсиленню характеристик подій чи об'єктів, стаючи образом-еталоном, під яким, як відомо, розуміють підміну певної властивості людини якоюсь реалією, натуральним об'єктом чи предметом, що з погляду побутово-культурного досвіду стає знаком домінуючої в них властивості [Телия, 155]. Для цього слово-символ ставлять поряд з іншими об'єктами у формі порівняння, протилежності чи причинності.

Найчастіше лексема *вода* виступає у складі порівняння: *ми з тобою, як риба з водою* 'нерозлучні' (Арап, Кам та ін.), *погожий (схожий), як дві каплі (краплі) води* 'дуже схожі' (Олекс,

Мороз та ін.), *боїться, як чорт свяченої води* ‘дуже, надто боїться’ (Олекс, Шульг та ін.), *правда чистої води* ‘точнісінька правда’ (Олекс, Мороз, Шульг), *стікає, як з гуски (гуся, гусака) вода* ‘ніщо його не бере’ (Олекс, Арап та ін.). Нерідко предмет розмови стає об’єктом зіставлення чи протиставлення з водою: *п’ята (десята, сімнадцята) вода на киселі* ‘далека рідня’ (Арап, Олекс, Кам, Мороз, Нещер, Шульг), *не береться ні за холодну воду* ‘нічого не робить’ (Олекс, Мороз та ін.), *буря в чашці (стакані) води* ‘нічим не зумовлена сварка’ (Олекс, Арап та ін.), у*топитися в ложці води* ‘спіткнутися на простому’ (Олекс, Арап та ін.).

Фраземи з лексемою *вода* нерідко стають основою для синтаксичного паралелізму, коли треба підкреслити спільність характерних рис предметів і одночасно пов’язати певні мотиви в одному висловлюванні: *багато годів (років) пройшло, багато води спливло* (Олекс, Кам, Мороз)*; десь пропав, як у воду впав* (Нещер, Мороз, Шульг)*; такий тихий: тихіший від води, нижчий від трави* (Олекс, Арап та ін.).

Загалом семантико-фразеологічне поле концепту *вода* засвідчує високу поетичність, гуманність, глибину філософського світобачення жителів Східної Слобожанщини, містить великий етнокультурний та етногенетичний матеріал, що пов’язує досліджуваний ареал з усім слов’янським світом.

Таким чином, словниковий запас національної мови – це сукупний продукт рушійних механізмів мовного розвитку. Найголовніший із них – механізм мовної номінації як постійний процес реагування на нові реалії дійсності. Другим є механізм розвитку значень як рушій лексичної полісемії та омонімії. Перехідність значень тісно пов’язана з внутрішньомовними номінативними процесами, які забезпечують усі три ланки мовної системи: смислову основу (когнітивну функцію), спілкування (комунікативну функцію), засоби вираження (прагматичну функцію).

Аналізований матеріал демонструє такі базові характеристики лінгвокультурного концепту:

– комплексність побутування – концепт реалізований у фольклорних текстах, усному мовленні, художній літературі;

– ментальна природа – саме у свідомості людини може здійснюватися взаємодія мови і культури, що виявлено у вербально виражених семах, пов'язаних з властивостями денотата, а також при аналізі значення сталих стійких виразів;

– ціннісність, показником якої є застосування при лексемі оцінних атрибутивів, предикатів;

– умовність і розмитість, адже концептуальні значення лексеми згруповані навколо якоїсь „сильної" точки свідомості, від якої можуть розходитися асоціативні вектори; найбільш актуальні для носіїв мови асоціації складають ядро концепту; менш значущі – периферію;

– змінність – у процесі розвитку актуальність концептів може змінюватися, іноді навіть заміщений позитивний зміст на негативний або навпаки;

– обмеженість свідомістю носія, бо лінгвокультурний концепт існує в індивідуальній або колективній свідомості, тому можна виділяти індивідуальні, групові (соціокультурні), етнокультурні і загальнолюдські концепт;

– трикомпонентність (у складі лінгвокультурного концепту можна виділити ціннісний, образний (образноперцептивний і образнометафоричний) і понятійний (фактуальний концепти);

– поліапельованість (існує багато способів „входження в концепт"; за допомогою одиниць різних мовних рівнів: лексем, фразеологізмів, вільних словосполучень, речень);

– багатомірність (для моделювання концепту найчастіше використовується метафора).

Ареальні відмінності у розвитку концептуальних значень

Народне сприйняття зумовило традиційне зіставлення поведінки людини і тварини. Українська, як і інші мови, засвоївши спільну систему образів-символів світу природи, водночас внесла в їх тлумачення власний національно-культурний компонент, зокрема шляхом виявлення нових особливостей по-

ведінки, характеру. Уведення образного підґрунтя надало нові можливості слововживання, сполучуваності; розширило змістові властивості значної за обсягом серії слів. Узагальнений образ птаха в поетичній творчості може сприйматися передовсім як символ польоту, натхнення. Але не завжди порівняння вживані на позначення швидкості, легкості. Іноді можна почути *як воронове крило*. Цей вислів записаний у м. Ровеньки Луганської області, має два значення: птах і сумна звістка: *воронове крило пролетіло* 'птах пролетів' і *воронове крило торкнулося людини* (смерть).

У свідомості багатьох народів викарбувався образ ворона як віщуна недоброго, провісника горя, страждань, смерті. Таке уявлення зумовлене й зовнішнім виглядом птаха, і криком, і способом харчування його. В українській народній традиції чорний ворон теж символізує смерть. Можливий іншомовний вплив, але не менш суттєві власне національні асоціації. Уже в „Слові о полку Ігоревім" ворон віщує нещастя; ці ж уявлення орієнтовані на народну творчість:

Ой кряче ворон, негодоньку чує;
Щось козакові серденько віщує (Л. Боровиковський).

Часто-густо образ ворона-птаха, що поїдає мертвих, пов'язаний із образом вбитого козака: далеко від нього мати, батько й мила дівчина, тільки ворон справляє над ним страшні поминки:

По дівчиноньці отець-мати плаче,
А по козакові чорний ворон кряче (Нар. пісня).

Слово-символ *ворон*, здебільшого, має різко негативну **оцінку.**

Над лугами ворон кружить,
За життям своїм не тужить
Пазурі здіймає хижі,
Вижидає крові-їжі…
Він летить і злісно кряче
Над морями, в шумі нив...
Чорний ворон, я не твій! (А. Малишко).

Журба схожа на ворона, а у ворона дзьоб *закривавлений; а у ворона око хиже; а у ворона пір'я колюче; й ніхто не знає, де ворон літає і де журба закопана; і світ, коли б мамину тайну пізнав, дивувався б, що вона скапалася, як свічка на вітру* (Р. Федорів).

Показово, що постійний епітет *чорний* не несе прямого смислового навантаження (адже ворони чорні), а підкреслює зловісність, страхітливість образу (чорний у значенні „злий, низький, підступний"): *Руки білі, а сумління чорне* (прислів'я); водночас слово *чорний* здавна несе й інше наповнення – „чарівницький, чаклунський, пов'язаний з нечистою силою" (порівняйте: *чорна сила* в значенні „нечиста сила").

Основні семантичні показники слова-символу *ворон* – „горе", „страждання", „смерть", „страх", „похорон", „вбитий", „недобра звістка", „пророцтво".

Ворона уособлює погане, недобре, некрасиве, частіше він уживаний на позначення негарної жінки, рідко – чоловіка: *Ворона за море літала, а розуму не набрала, Нащо вороні великі розговори, коли вона знає своє „кра", Хай чоловік як ворона, а все ж жінці оборона* (прислів'я). Це значення відбилося в приказці *ні пава ні ворона*, тобто і не гарне, і не погане, щось середнє, невиразне, де ворона втілює в собі ознаки негативного, поганого.

У нашому випадку слово-символ має значення кольору, дуже темний, навіть чорний. Взагалі це порівняння стосується кольору волосся, а не ознак якості людини. Стрижневим елементом у цьому вислові є саме найменування кольору.

Дуже тісно переплетені між собою назви дерев, кущів, квітів. Ці назви В. Кононенко відносить до категорії рослинних слів-символів.

Бувають такі миті, що людина не може висловити свої почуття, сказати словами те, що бачить або про що думає. Тоді на поміч приходить вишиванка. Вишиванка – це класичний вид українського народного мистецтва, що є невичерпним джерелом популярної творчої роботи. Вона дуже поширена у найрізноманітніших варіантах як оздоблення одягу й інтер'єру. Кольори

для вишивки обирали традиційні. Навіть у випадку складних і заплутаних візерунків кольори обмежувалися одним чи двома, наприклад, чорним і червоним. Якщо переглядати атлас „Вишивка народів України", то для Луганської області притаманні червоний та голубий кольори. Оздоблення вишивкою використовувалося в основному для одягу. Головна частина візерунку розміщена на рукаві. Перекладаючи життєві явища на мову вишивки і наносячи їх на сорочки, український народ хотів висловити свої думки про навколишній світ, оточуючих людей.

Дуже часто у вишиванках знаходимо спільний символ – „калину", цей образ з незапам'ятних часів асоційований з відродженням природи, всесвітом, сонцем. Назва походить від древньої назви сонця – „*коло*". Ягідки „калини" – червоні і символізують кров і безсмертя. Отже, людина, яка носила частину одягу із калиною, вважалася правдивою. Найчастіше ці візерунки присутні на вишиванках молодих дівчат, які показували свою неодруженість, недоторканість. Гілки винограду виражають радість і красу нової сім'ї. Ось чому на Східній Слобожанщині рушники з таким візерунком вішали по діагоналі від печі – на покуті, показуючи цим, що родина цінує оберіг житла та родинного кола. Макові зерна символізують захист від зла. Ось чому дівчата нашивають зображення маку на сорочках з любов'ю і печаллю. Одягають на голови вінки з цими маками з метою збереження і продовження родини. Квітка лілеї – це символ привабливості дівчини, її невинності й честі.

Прекрасними трояндами, чи рожами, рясніють сорочки й рушники. Ця квітка асоціюється з сонцем. У написанні слова „рожа" можна прочитати стародавню назву сонця – „Ра". У той же час воно може означати яскраво-червону кров, тому що давня назва крові – „руда". Орнаменти з трояндами звичайно створювались відповідно до правил прикрашення квітами, які означали вічну сонячну діяльність.

Іноді троянди групують геометрично в систему візерунків. Це незвичайні квіти, які втілюють людське уявлення Всесвіту як системи.

У с. Чугинка Станично-Луганського р-ну є такий вислів „У боргах, як у реп'яхах". Борг – це те, що узято безкоштовно, щоб потім віддати, але є ще одне значення цього слова – громадянський обов'язок, тобто обов'язок перед країною. У нашому випадку заборгованість порівняна з реп'яхами. Реп'ях – сухе листя, трава. Назва самої рослини відноситься до рослинних тотемів давніх українців. Ця трава виступає із виразним негативним забарвленням, щось шкідливе, непотрібне, те, що заважає.

Український народ споконвічно вороже ставився до реп'яха, що позначилося на його оцінці в очах суспільства. Реп'ях ами називають людей, що завдають шкоду іншим, лізуть, чіпляються. Образ-символ побутує не тільки в говірках, його можна зустріти в літературі 20 – 30 років XX ст. з ідеологічною метою: це був образ „ворогів революції", яких начебто обов'язково треба було „виривати з коренем", тобто знищувати.

Але у нашому вислові – це щось чіпке, що постійно заважає. А якщо передивитись медичну енциклопедію, то виявиться, що слово *реп'ях* (лопух звичайний) має позитивне значення. Ця лікарська рослина є сировиною для багатьох ліків: *Коренями голову мий – будеш з косою.*

Існує навіть легенда про появу цієї рослини. У ній говориться: *дівчина покохала парубка, але він був дуже гарний, а вона ні. Довго дівчина плакала, сльози текли рікою. Попрохала вона Божу Матір забрати її; не було більше сил впоратись з коханням. Якось на Трійцю побачила дівчина жебрачку, допомогла їй. Та дала в подарунок дівчині квітку лопуха. Вона посадила квітку. Потім пила відвар, умивалась відваром лопуха і погарнішала та одружилась з тим хлопцем.* Після цього лопух збирають фармацевти та травники як лікарський засіб. Мешканці сіл збирають саме реп'яхи та настоюють їх на горілці. Кажуть, що гарні та цілющі ліки виходять. До свята Івана Купала нерідко спеціально вирощували розкішний високий будяк, який закопували на вигоні, де палили багаття. Через цей будяк перестрибували молоді хлопці й дівчата, навколо цього будяка водили хороводи.

Отже, символічне значення багатьох рослин ґрунтується не тільки на безпосередніх спостереженнях, а й на опосередкованому – через міфотворчість – сприйнятті. Вочевидь, народне порівняння *у боргах, як у реп'яхах* створювалось як свіже, неповторне, яке з часом стало фіксованим оцінним висловом, звичайним стереотипом народної поетичності.

Лексикографічні праці, у яких зафіксовано концептуальне значення слова

Хоч первинні елементи культури мають змішаний характер – це і слова мови, і жести, і предмети, і поняття, вони найчастіше пронизують побут, ремесло людини. Тому до них передусім відносимо традиційний народний побут. Проте системний категоріальний аналіз традиційної української культури в етнолінгвістичному плані перебуває в зародковому стані. З одного боку, маємо численні дослідження лінгвістів, літературознавців, етнографів, істориків культури, присвячені аналізові цієї проблематики, а з іншого – ці дослідження часто розрізнені. тому вчені зараз працюють над створенням словника, у якому б були каталогізовані основні категорії української культури.

У словнику В. Жайворонка „Знаки української етнокультури" (К., 2006) подано українську лексику, яка в народній мові має різноманітний етнокультурний підтекст. Вона витлумачена, прокоментована, проілюстрована фольклорними контекстами, а також характерними цитатами з класичної художньої та літератури, Біблії, „Слово о полку Ігоревім" і т. ін. Реєстр словника вміщує загалом апелятивну лексику, окремі власні назви (передусім історичні, церковні, міфологічні, антропонімічні та географічні найменування), з якими переплетені історична доля та світогляд українського народу.

Книга В. Войтовича „Українська міфологія" (К., 2002) є спробою осмислення надзвичайного багатого та яскравого світу української дохристиянської міфології – народних уявлень, звичаїв та обрядів, вірувань та повір'їв тощо. Це своєрідний погляд на духовну культуру предків, їхній світогляд, світосприйняття та ментальність. Текст ілюстрований численними ма-

люнками, фотографіями, відомостями про визначних етнографів минулого та сучасності.

Подібні лінгвістичні історико-культурологічні, етнографічні словники (переважно етциклопедичного характеру) уже існують у багатьох країнах. Серед них виділено перекладену багатьма мовами „Енциклопедію середніх віків", яку створив міжнародний колектив науковців за ред. А. Воше. Це також етнолінгвістичний словник „Славянские древности" за ред. Микити Толстого, а також „Константы: опыт словаря русской культуры" Ю. Степанова, „Slownik radygi kultury" В. Капалінського, „Slownik symwoli i stereotypow ludowych" за ред. С. Бартмінського та ін.

Іде робота на створення аналогійних робіт в Україні: розпочато упорядкування „Енциклопедії української культури", „Енциклопедії Київської Русі". Уже побачили світ, як було сказано, словник-довідник В. Жайворонка „Знаки української етнокультури" (2006), словник енциклопедичного типу Валерія Войтовича „Укранська міфологія" (2002).

Проте є потреба в словнику, який би розкривав специфіку української культури крізь призму понять та концептів. Оксана Сімович опублікувала матеріали до „Словника вербальних символів", у якому звертає увагу на словесні знаки, зв'язок яких із предметами позначення специфічно вмотивований сукупністю уявлень, асоціацій про предмет тощо. Мета словника – визначити багатопланову семантичну структуру найпоширеніших вербальних символів, виявити символічні значення та співвідношення вербальних символів, складний зв'язок символу з об'єктом позначення, зумовленість значення екстралінгвальними чинниками.

Значення символу залежить від світоглядних традицій, властивих конкретній етнічній групі, народові. Такий зв'язок – необхідна умова наближення до адекватного розуміння семантичного наповнення символу. Водночас символ – категорія індивідуальна. Тому значення символу виходить за межі звичного для нас визначення значення слова.

Лексема-символ ХАТА в етнокультурному вимірі

Хата – символ Всесвіту: батьківщини, рідної землі; безперервності роду; тепла, затишку; святості; добра і надії; материнської любові; захисту і допомоги.

Символіка хати багата й різноманітна. У давнину всі її елементи, окрім побутово-прагматичного, мали символічне значення.

Хата, за словами О. Афанасьєва, була „першим язичницьким храмом". Хата була першим місцем, де здійснювали релігійні обряди. У багатьох народів світу існували божества, духи дому. У римлян – Веста, у литовців – Габія, у тібетців – Далха, у нанайців – Дюлін, у чувашів – Херт-Сурт. На Русі-Україні цю функцію виконував домовик, дідусь-домовик, Чур.

Усі обряди, пов'язані з будівництвом хати, мали глибоку символіку. Наприклад: категорично заборонялося зводити нову оселю, меншу за розміром від старої. Не будували дім і там, де колись жили злодії, де були сварки, пошесть, церква, перехрестя, згоріла хата.

Оскільки від якості оселі залежало благополуччя й щастя в сім'ї, то вибір місця, на якому мала будуватися хата, пов'язаний з різними повір'ями. У с. Олексіївка Білокуракинського р-ну одні люди перед тим, як зводити хату, на цьому місці сіяли жито. Якщо жито добре зійде, то хату будувати можна, а якщо не зійде, то краще тут оселю не ставити. Інші – на тім місці, де думали ставити хату, насипали по чотирьох кутках жито, а на покуті ставили сковороду. На другий день до схід сонця дивились: як кучки жита цілі і сковорода суха й не заржавіла, то місце щасливе, і хата буде суха, а як сковорода заіржавіє і буде мокрою, то треба для хати шукати інше місце, бо хата буде мокрою.

Перед тим, як будували хату, на чотирьох кутках клали копійки, щоб ця хатина була щасливою і ніхто не страждав. А де буде припічок, клали три гілки верби, щоб не було ніяких злих духів, щоб цю будівлю охороняли ангели.

За народними прикметами, треба не тільки вміти правильно обирати місце для будівництва, а й розпочати його в дні святих „преподобних угодників Божих".

Зокрема, у с. Олексіївка старожили свідчать, що не треба розпочинати будівництво в понеділок, суботу і п'ятницю, бо це нещасливі дні. А хто будує у вівторок або в четвер, той буде щасливий і багатий.

На закладини хати в селі влаштовувалась толока. На обране місце, уже розміряне й підготовлене, ставили велике міцне каміння. Його наполовину вкопували в землю. Потім клалися дубові дошки, скріплювалися скобами по порядку. Одні односельчани рубали в лісі дерева, інші їх возили, а „плотники" (теслярі) будували хату.

В Олексіївці, як бачимо, хати будували з дерева та крейди, що пов'язується з тим, що саме цей матеріал був доступним для селян у XIX та на початку XX ст.

Безпосередній вихід хати на вулицю, її розташування на межі садиби, яка прилягає до дороги, є найбільш поширеними, стає символічною ознакою українського національного життя, національної культури.

Тип житла, його внутрішня будова стали визначальними ознаками етнографічних особливостей окремих регіонів України. Протягом тривалого періоду історії розвитку східнослов'янського житла внутрішнє його планування розвинулося від найменш простого (однокімнатного типу) до масово поширеного в XIX ст. дво- і трикімнатного.

Особливості побудови житлових будівель відображаються також в таких назвах: *хата з піддашками* (*підташками*), *мита хата*.

Піддашки являють собою прибудову до хати з двох (трьох) сторін, це продовження даху, підперте колонами. Піддашки, звичайно, не зашальовуються: „Дах на хаті лежить не безпосередньо на стінах, він підводиться від стін на півтора метри, упирається на вінця, а край підтримуються невеликими колони. Цю частину називають піддашками, вона має вигляд галереї" [Иванов].

Прибудову у вигляді колон біля однієї стіни називають ще пристінками.

Прибудова біля хати зі східцями, зашальованими стінами нині має назву коридора, рундука, веранди. У кінці XIX ст. виявлено тільки одну назву – *рундук*, причому особливості побудови її в праці М. Русавої визначаються дещо інші: „Рундук – крыльцо – снабжено колонами".

„Миті хати" (це ті, у яких милися стіни) в с. Олексіївці були менш поширеними через відсутність будівельного матеріалу – дерева. Можливо, що через народні традиції, адже хати в Україні білилися здавна, навіть доісторичні люди обмазували житло глиною.

Традиційний інтер'єр українського житла ще з часів давньоруського періоду характеризувався типологічною єдністю. Вона притаманна також і суміжним із Україною районам Білорусії, Молдови, Росії та іншим. Цей тип внутрішнього планування житла дістав назву українсько-білоруського.

У с. Олексіївці хати в бідних складалися на кінець XIX ст. із „*хати, сіней, хатини*", у багатих „*горниці*" (красиві будинки) мали *хату, хатину, хижку, сіни, присінки*.

Важливою ознакою при називанні частин житла є призначення кімнати, ураховано також оздоблення, опалення. Світлицю (гарно прибрана, парадна кімната в будинку) називають *хата, чиста хата, велика хата, парадна хата, горниця, зал* (*зала*). Кімната, у якій готують їжу, в Олексіївці має назви: *кухня, кухонька, куховарка, кухняна.*

Спальня (бічна кімната для відпочинку) відома назвами: *кімната, спальня, відпочивальня*. Приміщення для зберігання їстівних припасів, різних речей тощо – обов'язковий атрибут сільського житла.

Хижкою називають плетену з лози, обмазану глиною частину сіней*; комора* – зроблена з каменю. Мовці старшого покоління частіше вживають слова *чулан, хижка*, що не залежить від особливостей матеріалу, з якого побудоване приміщення, мовці молодшого покоління надають перевагу словам *кладовка, чулан.*

По діагоналі від печі влаштовувався парадний кут – *по-*

куть, у якому розміщували ікони, прикрашені тканинами або вишитими рушниками, цілющим зіллям та квітами, вивішували лампадку.

Центральний кут хати називали ще так: *покуття, святий куток, парадний куток, червоний куток, святий вугол, божник, причілковий вугол.*

З покутем пов'язано ряд народних звичаїв, повір'їв. На покуті завжди садовили гостей; коли вся сім'я обідала, там сидів батько; на весіллі там сиділи молода й дружки; на свят-вечір сюди ставили кутю; відразу після народження немовляти його загортали в кожух і клали на покуть, щоб, коли виросте, було багатим.

Назви головного кута в хаті *червоний* (*красний*) куток, які підкреслюють, що цей куток красивий, пов'язані із звичаєм прикрашати покуття.

У нашому краї до середини XX ст. зберігався звичай розмальовувати покуть. У книзі „Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии" (1898) це засвідчено в 12 населених пунктах краю [Глуховцева 2003, к. № 17]. Зазвичай на покуті зображували сосонку, квіти (маки, троянди). В окремих селах покуть обклеювали кольоровим папером чи стрічками з нього. Тому в Лутугинському р-ні покуть називали *бендюжками*. Це слово походить від *бинда* – стрічка. Розмальовували нерідко й піч.

Вона у хаті виступала одним із основних елементів інтер'єру. Піч – це насамперед вогонь, вогнище, воно в селі відігравало велике значення.

Піч називали *кормилицею*, бо саме вона всіх годувала: випікала хліб, варила їсти. Під час засухи завжди руйнували піч, бо вона символізувала „сонце", „спеку"; якщо завалювали піч, то через декілька днів ішов дощ і засуха припинялась. Якщо комусь снилась піч, яку валяли, то в цій хаті хтось захворіє чи помре.

Над піччю обов'язково повинна бути споруда, яку називали комин, а отвір, через який прикривають вихід у димар – *заслінка*, споруду, через яку виходить дим, називали *димоходом*.

Раніше в с. Олексіївці казали, що над димоходом тринадцятого числа будь-якого місяця в п'ятницю опівночі літають нечисті сили. Цього числа ніхто не виходив з хати, або до дев'ятої години вечора вже всі повинні бути в хаті.

Дерев'яну колоду, що підтримує стелю, називали селяни *сволок*. Сволок завжди символізував міцність оселі, ним пишалися, його вихваляли перед гостями. На ньому завжди вирізали дату спорудження житла, прізвище та ім'я господаря. Це свідчить, як твердить М. Сумцов, про повагу українців до грамоти; а також про схильність до історичної обґрунтованості житла, міцного й розумного поєднання сьогоднішнього з минулим, здатність надавати буденним речам надзвичайного, символічного значення.

Зі сволоком було пов'язано багато вірувань, звичаїв, обрядів у житті українського народу. Вірили: коли при будівництві хати сволок перев'язати хустками, а потім ці хустки подарувати будівельникам, то це вбереже сім'ю від усякого лиха, напасті. На сволоках малювали хрести, які повинні були виганяти злих духів з нової хати. Такі ж хрести малювали свічкою на сволоках, коли приходили з церкви у „страсну п'ятницю". Травневе зілля клали за сволок і тримали до другої святої неділі: воно берегло оселю від блискавки. Вірили: коли в хаті падав сволок, то помре господар.

Загальнонародне слово *сволок*, імовірно, утворено від іменника східнослов'янського походження „volk", тобто сволок – це те, що тягнуть.

Поріг – частина підвалини між вертикальними стінками одвірків. Це деталь, яка ніби замикає коло, хатній простір, виступає символом початку чи закінчення дому. За народними звичаями – то місце перебування душ предків, що зв'язано з первісним звичаєм ховати мерців у хаті і часто під порогом. Тому відомо багато звичаїв і обрядів, пов'язаних із порогом: поріг є оберегом хати від нечистої сили. Тому молоді, йдучи на вінчання, кланяються йому, „віддають честь" паляницями. Вони повинні були переступити поріг правою ногою. У деяких

районах України зберігалася така традиція: коли наречена переходить жити до хати судженого, її переносять через поріг, бо духи предків нової родини ще її не знають, а тому можуть поставитись до неї не зовсім приязно. Кажуть, що через поріг не можна нічого давати, бо все добро з дому піде. А та людина, що бере, весь час буде просити милостиню.

Разом з тим поріг – це місце зневаги до гостя. Якщо гостя тримати біля порога або посадити за стіл недалеко від порога (наприклад, під час весілля), то це означає, що господар зневажливо ставиться до прибулих. Через поріг нічого не передають. А то нападе на руки сухота.

Над порогом завжди висів серп, пучки кропиви і чортополоху, щоб нечиста сила не пробралась до хати.

З порога відганяли баби злу силу – *кумушницю*. Кумушниця нашепче всякої всячини, наведе на жіночий розум корисливість, марно молодицю зведе. Відігнати кумушницю від порогу треба було такими словами: *Котись катанням, Доля зла, Розлучниця, Кумушниця! Котись – не тягнись, Біля порогу не крутись, за поріг не чіпляйся, На воротах не висни! Чортова, вороняча підмого, Згинь від порогу!*

Лексема *хата*, перебуваючи в культурному і концептуальному просторі, вступає в тісні зв'язки з іншими культурними концептами – святий куток, сволок, поріг. Ця лексема становить одне ціле з асоціативними національно-забарвленими мовними одиницями – рід, родина, родинне вогнище, батько, мати, достаток, добробут. Тому можна говорити про асоціативне лексико-семантичне поле з ключовим словом *хата.* Система смислів, утілена в реалії ХАТА через слово-знак і слово-концепт, є історико-культурним надбанням народу.

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПОЕТИЧНА СИМВОЛІКА

План

1. Символ. Ознаки символу. Поділ на групи.
2. Загальнослов'янські символи.
3. Космогонічні слова-символи.
4. Тваринна символіка.
5. Рослинна символіка українців.
6. Символічні онаки символу.

Символ (гр. symbolon – умовний знак, натяк) – предметний або словесний знак, який опосередковано виражає сутність певного явища (напр., лотос – символ божества в індіанців, хліб-сіль – символ гостинності в українців, блакитний колір – символ надії).

Досліджуючи специфіку символічних значень слова, учені визначають такі **ознаки символу:**

1. Символ має філософську смислову наповненість, тому він не тотожний знакові.

2. Символ тісно пов'язаний з наукою, міфом, вірою, поезією, але не зводиться до них, символ тяжіє до певного узагальнення.

3. Символ утворений в процесі перетворення внутрішнього на зовнішнє, або, навпаки, унаслідок вияскравлення (виділення) відмінностей внутрішнього і зовнішнього.

4. Символ не може збігатися за своїм значенням з будь-яким тропом (це н**е** метафора, н**е** порівняння і т. ін.). Якщо метафора виконує характеризуючу функцію, зосереджуючись на образній оболонці, то символ існує в безкінечно означальній ролі, тяжіє до загальної ідеї, розширює зміст лексеми, а не окремого значення.

Метафора зумовлена художніми чинниками, а символ базується на позахудожніх, передусім філософських потребах знання.

Символами наповнене Святе Письмо. Символ посідає цен-

тральне місце в творчості Г. Сковороди, завжди наявний в українській літературі, але не в значенні тропа, а в універсальній категорії пізнання світу:

Ти непідкупна: чи несуть вісон,
чи скриню скарбну! Ти суддя;
і пташка на руці – з висот
про білий трон оповіда.
Мов до присяги, ти відверта,
і випростана, мов до стремна;
зникає тінь, лукавство промина;
коли – сердечності безсмертя,
коли вивітрюють на голоснім
і голубім сіянні мпаді
весінні сили, притаманні всім, і кволості,
що місто падні.
Мов голос ***квіту,*** *голос непорочний,*
серця стрічає, в розпачі не тоне,
і хрестиком з-під білої сорочки
з грудей просвічується ***сонце*** (В. Барка).

Символ лежить в основі концепції символізму – однієї із стильових течій модернізму. Предметом вивчення етнолінгвістики є національно-культурна символіка.

Багато символів, побудовані на національно-культурній традиції, своїм змістом вони пов'язані з різноманітними сторонами народного життя, особливостями національного бачення, образного осмислення картини світу.

Символ передає відношення між оточуючими предметами через фонові, супровідні знання, попередні уявлення. Категорія символу виявляє свій зміст і наповнення завдяки активній дії багатьох власне мовних і головне – позамовних (національних, культурних, соціальних, релігійних та ін.) – чинників. Вони визначають його розуміння всіма членами цього соціуму.

Дослідження символіки української народної поетики реалізоване в працях О. Потебні, М. Костомарова при аналізі ними образності народної пісні. Сучасне вивчення словесної

символіки українців має на меті представити повне зведення символів нашого народу, доповнити й уточнити саме поняття символу, а також з'ясувати загальнокультурні, національні й власне мовні передумови їх виникнення.

Формування й розвиток власне національної символіки йде різними, часом досить складними шляхами. Символ має *трансцендентальний* характер, тобто він знаходиться поза межами власне лінгвістики. Поширеним є виникнення образу-символу шляхом усвідомлення співвідношення між первісним предметом, якому в народній уяві, зокрема й міфологізованій, надано та чи інша символічна функція, і словом-символом, що сприйнятий як мовне втілення певних узагальнених ознак.

Символічного значення здатні набувати: а) лексеми, що пов'язані з міфотворчою діяльністю, демонологічними уявленнями язичницьких часів; б) біблійні і євангельські поняття; в) назви на позначення явищ і предметів повсякденного життя, що відображають прикмети навколишнього середовища, побуту, культури, традиції; г) слова, пов'язані з народними уявленнями про добро і зло, гідність і підлість, пристойне і непристойне.

Показово, що носіями відповідних символічних значень виступають зазвичай назви не абстрактних понять, а назви реалій, що повсякчас супроводжують людину. Частина слів-символів несе на собі відбиток народнопоетичної традиції.

У наш час доведено, що система властивих конкретному народові символічних образів і уявлень тісно пов'язана з особливостями національного менталітету.

Сукупність національно орієнтованих символічних засобів дає повну інформацію щодо того, які в цій культурі основні структури мислення, етики, естетики, права, засоби осмислення нового досвіду тощо.

Особливістю символу як мовної одиниці є *множинність* значень, що виявлена в різних контекстах, ситуаціях; поєднання і взаємодія цих значень завдяки дії аналогії та асоціативного зв'язку.

Якщо звернутися до слова-образу *зозуля*, то виявиться, що

воно містить у собі набір символічних значень: смуток, жаль, горе, нещастя, розлука, надія, удовиця та ін. Вони активно взаємодіють між собою, створюючи суміщений компресований образ, а з іншого боку, протиставляються за оцінною характеристикою: позитивне – негативне.

Оскільки слова-символи існують у культурному середовищі, то багатозначність символу не спричиняє неясності у процесі комунікації.

Полівалентність символічного значення може виявлятися завдяки упорядкуванню символічних значень певного слова. Інтерпретація значень перетворена в цьому разі на вибір одного значення як головного, але градація символічних значень, питання взаємодії символічних значень – дуже складний процес. І тому не кожен дослідник йде таким шляхом.

Найчастіше символи не існують ізольовано, вони утворюють групи, символічні композиції, що можуть розгортатися в часі й просторі. Комбінуючись між собою, символи утворюють сукупне значення. Отже, йдеться тут уже про можливості символічного синтаксису. Розміщуючись у певному порядку, символи пов'язуються між собою, доповнюючи одне одного, підпорядковуючись законам текстотворення.

В основі символізації багатьох назв лежить давній *анімітизм (оживлення всього неживого), анімізм (одухотворення) і антропогеоморфізм (олюднення)*.

„Людина вірила, що все кругом живе, почуває, розуміє, має свої бажання, бореться за своє існування, як усяка жива істота" (Митрополит Іларіон – І. Огієнко). „Усе: сонце, зорі, місяць, вогонь, вода, рослини, звірини, каміння, дерева, вітер, зілля і т. п. – усе це живе, має свою думку, чоловіковидне" (І. Нечуй-Левицький).

Отже, найбільш типові символи народилися внаслідок первісних вірувань. Таке осмислення не втратилося безслідно: воно набуло лише іншого характеру.

Символічне значення створене зазвичай колективним досвідом, колективною волею середовища, воно відображає ко-

лективне світобачення, має свою естетику. Значна кількість символів має *планетарний* характер.

Це: 1) архетипи, народжені на ранніх стадіях людського існування (вогонь, вода); 2) символи, що мають астральне значення (зірка, місяць, сонце); 3) сакральні символи (храм, ангел); 4) символи, пов'язані з історико-культурними, природно-географічними, політико-економічними чинниками (меч, скипетр, лавр).

Проте більшість словесних символів народжені національною космогоністю, народним світосприйняттям. Навіть загальна ідея часто набуває національно вираженого характеру. Скажімо, символи, що відтворюють зміст загальнолюдських понять – життя, смерть, щастя-нещастя, гріх, здобувають виразні національні ознаки. Для українців це слово-символ *доля*, що відображає національні риси характеру (уміння переносити життєві випробування, терплячість).

До загальнослов'янських символів віднесені: *вода, трава, змія, оса, кропива, сіль, хліб.*

Іноді інтерпретація спільних образів інша: символ *зозуля* в російській народній поезії – безтурботність, нелюбов до своїх дітей; в українській народній поезії – носій жалю, суму, горя.

Червона калина – символ дівоцтва у східних слов'ян, в українців – символ рідного краю; береза – символ красивого й корисного; в українців цей символ замінюють образи-символи *тополя, явір, верба*.

Символи українського ментального простору поділяють на такі групи:

а) загальнонаціональні (*земля, червона калина*);

б) символи, уживані в обмеженому мовленнєвому середовищі (у певній соціальній чи професійній групі тощо), напр. *Шубін* – домовий, що живе в шахті (за віруваннями шахтарів, він може бути добрим і злим, тому робітники його задобрюють, лишаючи частину своєї їжі в шахті; засвідчено також у м. Свердловську назву кав'ярні „Добрий Шубін");

в) символи вузького вживання, індивідуально-авторські. Наприклад, *ніс – зарозумілість, кінь – трудар.*

Для всього масиву символічних назв залишається яскраве оцінне значення. Тому символи є засобом характеризації осіб, створення позитивного чи негативного поля.

За походженням слова-символи поділяються на:

а) архетипні – вихідні, основоположні, що супроводжують людину споконвіку *(вогонь, вода)*;

б) біблійні, що мають християнські корені: (особи: *апостол, пророк, фарисей;* предмети*: хрест, храм;* просторові поняття*: Голгофа, Садом, Гоморра, Христос*);

в) космогонічні, пов'язані з давніми уявленнями наших предків (*сонце, місяць*);

г) символи довкілля (*ліс, гай, діброва, гора, скеля, море, пустеля, болота, дорога*);

ґ) символи – назви явищ природи (*хмара, вітер, буря, грім, блискавка, сніг*)*;*

д) рослинні слова-символи (*назви кущів, дерев, назви квітів, польових трав*);

е) символи-назви істот (*назви птахів, тварин, комах*);

є) символи – назви предметів навколишньої дійсності (*поріг, намисто, золото, срібло, меч, люлька, часник, цибуля*).

Рослинні символи в народній поезії

О. Сімович, що вивчала рослинні символи в українській народній поезії, доводить: домінування та специфічна інтерпретація в культурі слов'ян *світового дерева* (цієї універсальної константи) визначило модель світу людини. Це зумовило членування дерева та рослин по вертикальній лінії: крона, листя, середня частина, корінь. У текстах це виявляється так: „звичне" положення рослини пов'язується з „верхом", „небом", тому символізує *позитивне*, а відхилення до низу асоціюється з *негативним*: наприклад, слово-символ *тополя* вперше зафіксоване в пам'ятках XVII ст. [Сімович, 5]. М. Шанський вважає, що слово *тополя* запозичене з лат. populus. На слов'янському ґрунті пройшла дисиміляція: *п-н* перетворилося на *т-н*. М. Фасмер заперечує цю точку зору, але свого пояснення не дає. Лексична реалізація в більшості слов'янських мов подібна:

рос. – *тополь*, укр. – *тополя*, пол. – *topoea*, *topol*, слов. *topol*, старобол. – *тополь*, болг. *тополя, тополька*, србхв. *topola*, слн. *topola*. Такий вияв однокореневих слів у слов'янських мовах, на думку О. Білецького, свідчить про існування якоїсь давньої лексеми, що була покладена в основи назви *тополя.*

Лексема *тополя* доповнює ряд символів, що пов'язані з жіночими образами. У семантичній структурі цього символу виділяється сильна сема „стрункість". Означення *тонка, гнучка* уточнюють значення символу та надають відтінку „краса". Отже, словосполучення *дівчина-тополя* вказує передусім на її поставу, що засвідчують порівняння: *струнка, як тополя; пряма, як тополя*. У Т. Шевченка: *Як тополя, стала в полі при битій дорозі*.

Численні легенди засвідчують про віру людей у трагічне перевтілення дівчини в тополю. Тому слово *тополя* має сему „сум". Отже, слово-символ *тополя* з'являється в текстах про нещасливу дівочу долю, розлуку, трагічне кохання. Тому коли говорять *не рубай тополю*, то розуміють *не зрадь дівчину*, *не обдури її*. В одній із пісень хлопець, щоб довести своє кохання дівчині, говорить: *Не зрубав я у полі тополі, і не зраджу тебе молодої*. Слово *тополя* набуває також значення „літня жінка, мати":

Стояла тополя край синього моря, гей,
Тонка та висока, верхом кучерява, гей,
Матінка стояла, плакала-ридала, гей.

Основою використання символу з цим значенням є зв'язок із народною легендою: дівчина виглядає свого милого; мати чекає повернення сина.

Іноді в тексті пісні з'являються дві тополі:

Ой у полі дві тополі, явір зелененький,
Ой там лежить, погибає жовняр молоденький.
Ой у полі дві тополі,
Одна одну перехитує,
Любив козак дві дівчини,
Одна одну перепитує.

Іноді дендронім *тополя* виступає не центральним символом, а ніби означенням „висока, стрункa”:

Ой у полі три тополі, четвертая вишня,
Грає козак на дудочку, щоб дівчина вийшла.

Сильну (центральну) позицію тут займає символ *вишня*, а символ *тополя* вказує на поставу (дівчина стрункa).

Лексема *тополя* може бути символічним позначенням молодого хлопця. Однак такий образ є вторинним.

Їхав козак на війноньку,
сказав: „Прощай, дівчинонько,
Прощай, миленька, чорнобривонька,
Я йду в чужу сторононьку”.
Козак загинув. А злії люди
насилу взяли нещасну дівчину,
А серед поля гнеться тополя
Та й на козацьку могилу.

Таке поєднання може мати різні тлумачення. „З одного боку, це може бути символ із значенням „юнак” пам’ять про нього. Тоді не спостерігаємо заміну типу: *юнак – тополя*. З іншого боку, це молода дівчина, що не дочекалася хлопця. Тоді тополя – це символ вірного кохання, пам’яті, туги за милим, трагічної долі” (За О. Сімович).

Ламати тополю, як і рубати, тополю означає зламати долю. Отже, на основі символічного значення „стрункa дівчина” розвинулося ще більше абстрактне значення – „доля”.

У контексті весільних пісень словосполучення *рубати тополю* отримує значення змінювати свій стан, коли дівчина стає молодицею: *Рубайте тополю, встеляйте дорогу, молодій і молодому до самого дому.*

Переважна більшість слів-символів має сталі атрибутивні сполученням: означуване слово виконує символічне значення, а слово-атрибут указує на колір (кори, плодів), зовнішній вигляд гілок, воно стає символічно значущим компонентом: *червона калина, червона рожа, стрункa тополя, кучерявий дуб, кучерява береза.*

Серед постійних атрибутів виділяють прикметники *червоний* та *зелений* (червоненький, зелененький). У семантиці цих лексем поєднуються уявлення про червоний та зелений колір, що пов'язане із кольором крові та характерним кольором трави, листя.

Назви тварин, що мають символічне значення

Кінь – це свійська тварина, що належить до розгляду однокопитних тварин, яких використовують для перевезення людей і вантажів. Самка цього виду носить назву *кобили*, або *лошиці*, самця називають *жеребцем* [СУМ, IV, 167].

Кінь у господарстві служить як транспортна тяглова сила (його запрягають у віз чи сани), а здебільшого його використовують під сідло для верхової їзди. Можна вважати, що *коней* у давніх господарствах було небагато, але й зараз у селі без них не обійтися. З часів Київської Русі роль вола і коня у господарстві селян зрівнялась, про що, зокрема, свідчить однакова плата за крадіжку цих тварин.

Слово *кінь* уособлює для українця вільне життя, нескорений дух, стрімкість дій і вчинків. *Кінь* невід'ємний від козака, отож і від ідеї волелюбства, свободи. Тому його образ бачимо в колядці, яка існує в с. Дякове Антрацитівського р-ну Луганської обл. й нині.

Ой, що ж то в полі забовваніло?
Ой, дай, Боже!
Ой, що ж то в полі забовваніло?
Святий вечір!
То ж Павличко з войни іде,
З войни іде,
З войни іде, коника веде,
Побіля коня – турського царя.
А за ним біжить турецький мужик:
„На тобі коня, верни нам царя!"
„Коня не озьму, царя не верну"

(Записано від Сватикова М.В. 1924 р. н., освіта – вища).

Піймати, загнуздати коня означає 'перебороти своє волелюбство, підкоритися почуттю кохання'. Таке значення виявлене в іншій пісні.

Розпустили гриви коні
Їм немає впину.
Мчать кіннотнитки сміливі
Битись за Вкраїну.
Швидше коню, швидше коню,
Доженемо ката!

(Записано від Сухоплещенко П.Г., 1940 р. н., освіта – середня).

З образом коня пов'язані уявлення про кохання, милу дівчину (бо козак і його вірний кінь – як вірні брати, і саме кінь – свідок його почуттів і переживань):

Продам коня вороного та продам другого,
Та викуплю дівчиноньку від пана лихого

(Записано від Свитикова М.В. 1924 р. н., освіта – вища).

Кінь життя, кінь часу має винести з поля страждань, допомоги подолати відчай і біль, з'єднатися з коханою дівчиною. Водночас кінь, як вихор життя, – виразник ідеї стрімкості й скороминучості, викликає почуття долання простору й часу, а з ними й лиха, нещасть.

„Коню мій, коню, коню вороненький!
Чи я тобі тяжкий, хлопець молоденький?
Чи я тобі тяжкий, чи моя зброя,
Чи моя зброя, чи моє здоров'я?"
„Ні твоя зброя, ні твоє здоров'я.
Тілько мені тяжка натуронька твоя:
Як під гору їдеш, нагайкою краєш,
Як з гори їдеш, мене не тримаєш,
На битому шляху корчом не минаєш".

Менш типове усвідомлення коня як носія ідеї працьовитості, затурканості. Таке розуміння знайшло відображення в прислів'ях: *Добрий коняка повезе куди хоч, тільки недалеко; Поклади що хоч, тільки небагато; Найманий кінь ніколи не змучений; Не питай, де коні були, аби дома ночували.*

У с. Дякове Антрацитівського р-ну, Луганської обл. побутує такий вислів: „*Як сліпу кобилу водить, так краще пішки*

ходить". У цьому випадку слово *кобила* символізує ненавчену, невмілу, іноді хвору, кволу людину. Визнання кобили як необхідної робочої сили відображено в прислів'ях: *Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що везе; Не зате кобилу б'ють, що вона ряба, а за те, що везти не хоче.*

Багато легенд складено в селі Дякове про коня й попа. Подаємо одну з них.

Піп, що став конем

Їхав піп парою коней, а в його один кінь і лопнув. Піп дивиться, аж пасуться чумацькі коні недалеко. Він і каже наймиту:

– Їдь же ти та стань за горою, а я піду в чумаків коня візьму.

Приходить до табора, а чумаки сплять. Він коня взяв, одвів до повозки, запріг, а сам пішов і заплутався в путо із другим конем. Чумаки прокинулись і здивувалися: то був кінь, а тепер став піп ...

Підходять ближче й кажуть: „У нас був кінь, а тепер піп".

А піп і каже:

– То я раніше був попом, та согрішив, а Бог наказав мене, і я став конем.

Тоді чумаки й кажуть:

– Ну звеніть, Батюшка, Ви були трохи підгрішливі, ми Вас часто батіжком шльопали.

Розплутали його й відпустили. Він пішов, сів і поїхав їхнім конем, і держав його, поки він старим уже не став, той кінь. Потім одкормив його сухарями і вивів продавати. Той кінь так грає, що ніяк і не вдержить його наймит. Хто підійде купувати, не може його вдержати. От самі чумаки підходять і кажуть:

– Не купуй коня, це не кінь, це піп.

Люди дивляться на чумаків та питають:

– Що за піп?

А вони й кажуть:

– Він согрішив, так його Бог наказав та зробив конем. Він

у нас був, а як його Бог простив, то ми тоді його простили. А тепер він знову согрішив і знову зробився конем. Не купуйте, це піп!

Підійдуть ближче та й кажуть на вухо коневі:

– А бачите, Батюшко, було б Вам не грішить, а то Вас знову Бог наказав ... (Записано від Сватикова М.В., 1924 р. н., освіта – вища).

Усвідомлення коня як бойової сили знаходимо у стійких зворотах літературного походження: *бути на коні* ‘перемогти, почувати себе добре’(Ой по конях сіли хлопці – волю здобувати), *бути під конем* ‘зазнати поразки, невдачі’:

Ой по конях сіли хлопці –
Волю здобувати,
Посмутились сиві батьки
І любі дівчата.
Гримлять громи, гримлять громи
У степу журному ...
„Ой не всі ж ви повернетесь
Із бою – додому ...”

Слова *кінь, кобила, коняка* в народних прислів’ях, приказках, фразеологізмах, як правило, символізують людину, адже вони в пареміях зі сфери тваринного світу ще в сиву давнину набирали символічних значень і з ними були відомі ще в античній літературі. Риси характеру тварини віддзеркалюють риси характеру людини, як-от: *стидно, як тій кобилі* ‘дуже соромно’; *розказав Мирон рябої кобили сон* ‘набрехав, додав свого’; *не тільки кобилі, не вір і кобилячій голові*: *хоч знайдеш на дорозі, то ще таки загнуздай* ‘бути недовірливим до думок незнайомих людей’; *хай журиться кобила, бо вона велику голову* має ‘хай про це думає хтось інший, старший чи розумніший’*; не дивитися в зуби коневі* ‘не звертай уваги ні на що’; *з кишені коня не нагодуєш; язик має і коняка, та не балака*.

Корова – велика парнокопитна свійська тварина; самка бугая. Корова – годувальниця сім’ї – завжди користувалася в селян великою шаною, тому говорили: *корова в дворі – харч на столі*.

В українській сім'ї завжди дбайливо піклувались про корову, різними магічними засобами намагалися вберегти її від „лихого ока" та ворожок, які могли „забрати" від неї молоко. Тому виробилося чимало традиційних способів, які начебто відвертали від корови злі сили, бо корову вважають священною твариною. Про молоко казали „Божа роса". Відьми, збираючи росу (на Трійцю, в день Івана Купала тощо), таким чином відбирають у *корови* молоко. Вода – основний магічний засіб для збільшення молока у корови. При першому вигоні худоби на Юріїв день, на Різдво та інші свята корову обливали водою, кропили святою водою, проганяли між повними відрами. Господиня кожен раз, набираючи воду з колодязя, зверталася до води із замовлянням, у якому просила прибавити молока *корові.*

Широковідомий засіб лікувати коров'ячим молоком місце, куди вкусила гадюка. Існує вірування, що вуж ссе молоко в *корови*, а тому його вбивати не можна: корова буде тужити по ньому й загине. Не можна бити корову палицею, якою вбили вужа, бо худобина „всохне".

Слово-поняття *корова* в образно-символічному вираженні здавна передавало ідею заможності, достатку. *Телиця* – як дівчина, корова – як жінка, земля: *Прийде Покрова – зареве дівка, як корова; Пропала корова, пропало й здоров'я.*

Проте в середовищі переважно міських жителів, інтелігенції слово *корова* може пов'язуватися з непроворністю, незграбністю, млявістю, навіть плаксивістю. Такого змісту набуває це слово у прислів'ях та фразеологізмах: *личить, як корові сідло* ‘зовсім не пасує'; *зрадів, як теля на прив'язі* ‘зовсім не зрадів'; *на базарі усі корови тільні*; *як корова на льоду* ‘якщо в людини нічого не виходить'; *як корова язиком змазала* ‘дуже швидко загоїлось'; *стала, як корова на проході* ‘заважає всім, хто іде'. Оцінка при такому вживанні – негативна з елементами зневаги, презирства. Основні компоненти символічного значення – „неповороткість", „незграбність", „оглядність", „млявість", „плаксивість".

Різноманітні риси характеру людини передані з допомо-

гою прислів'їв: *Корова в дійницю сама молока не наллє*; *Корова тим рогом чухається, який має*; *Корова так напаслася, що аж роги тверді;* У *корови молоко на язиці*; *Неголодна корова, коли під ногами солома; У корови молоко не скисне*.

Собака – домашня тварина родини собачих, яку використовують для охорони, на полюванні і т. ін. [СУМ, ІХ, 430]**.** Самця *собаки* в с. Дякове звуть *псом* або *кобелем*; самку – *сучкою*.

Собака, пес для українця – це передовсім сторож, який чим зліший, тим корисніший. Ще в давнину людина знайшла в ньому справжнього помічника, завжди відданого своєму господареві, що відображено в прислів'ї: *Звик пес за возом бігти, то й за саньми побіжить*; *Пес держиться чоловіка, а кіт – хати*.

Слово-поняття *собака* (*пес, Сірко*) асоціюється зі злим, залежним, підлеглим, жорстоким. Наприклад*: Пес бреше, а вітер носить*, *Вільно собаці і на місяць брехати*, *Він (собачка) добрий: нагодуй, то не почуєш, як і гавкає*, *Пес доти не буде ситий, доки миску не вилиже*, *Свій пес найгірше кусає*, *Старий пес даремно не бреше* (Усна народна творчість села).

У стійких зворотах, уживаних у с. Дякове, собака сприймається як уособлення негативних рис: *злий, як собака* 'дуже злий*'; любить, як собака палку* 'ненавидіти'; *голодний, як собака* 'дуже голодний'; *дивитися, як собака на висівки* 'дивитися дуже пильно'; *загоїться, як на собаці* 'легко загоїться'; *язик, як у собаки хвіст* 'брехлива людина'; *дражнити собак* 'дратувати когось'; *жити, як кіт з собакою* 'ворогувати'; *зле як зінське щеня* 'дуже злий'.

Собака як носій вірності, відданості усвідомлюється значно рідше. Але від сивої давнини людина знайшла в ньому справжнього помічника, завжди відданого своєму господареві. *Собака* своїм гострим слухом розпізнав небезпеку, а тому навіть найхитріший звір не міг застати людину зненацька. *Собака,* за легендою, вивів людину з дрімучого лісу, де вона змушена була ховатися від хижаків на деревах, у світ, де людина відкрила для себе небачені простори. Зокрема, у зворотах *як вірний собака* 'дуже відданий, запобігливий', С*обака на того не гавкає, чий*

хліб їсть, Вивченого пса нічим не підкупиш (Усна народна творчість села) лексема *собака* символізує відданого, щирого друга, досвідчену людину.

Отже, слова *собака, пес, Сірко, куций* в с. Дякове асоційовані, з одного боку, з вірністю, а з іншого – зі злістю, жорстокістю, нестриманістю. У селі Дякове говорять: *без пса, як без господаря*, адже пес живе на кожному подвір'ї селян.

Отже, на основне значення слова *собака* нашаровані додаткові: брехливість, відданість, терплячість. Таких значень набуває це слово у прислів'ях: *як Рябка годують, так Рябко і бреше; Як пес не крутись, а хвіст ззаду; І собака за ним не завиє; На тобі куций паски, щоб і ти знав, що Великдень; Він як різницький собака: тут ударять, то до того побіжить; За ним ані пес не брехне; Не буде з пса ні солонина, ні ковбаса.*

У селі Дякове існують такі повір'я: як приб'ється чужий *собака* до обійстя – то дуже добре, на щастя. Якщо *собака* виє, задерши голову, то десь неподалік чує вовка, а коли головою донизу, то віщує смерть людини. *Собака* навпроти тебе біжить – добра ознака.

Свиня – парнокопитний ссавець родини свинячих, свійський вид якого розводять для одержання м'яса, сала. Велика біла порода *свиней* – одна з найстаріших і найбільш поширених порід не тільки в Україні, а й усьому світі [СУМ, IX, 72 – 73].

Свиня – символ плодючості й достатку. Свиноматка порівнювалася в давнину з Великою Богинею-Матір'ю і мала місячну та сонячну символіку. В одній обрядовій пісні добрий молодець Овсень (Бог проторює шлях до Різдва і Водохрещі, а там і до наступного літа) вирушає в путь на *свині*. Це вказує на тотожність Овсеня зі світлоносним Богом. Та все ж пізніше ця тварина у фольклорі набрала негативне забарвлення.

Свиня оцінюється українцями здебільшого негативно. Це нечиста тварина, на ній їздить диявол, а часом і перетворюється в неї; це символ всеядності, зажерливості, глупоти: *Нема такого пня, щоб об нього не почухалась свиня, Пишається, як порося на орчику (повідку), Було б болото, а свиня знайдеться,*

Дай свині роги, то вона й людей поколе, Свиню святи, а вона в грязь лізе (Усна народна творчість села).

З образним значенням, що може перерости в символічне, слово *свиня* вказує на неохайність, непорядність, невдячність: *Посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл* ‘непорядність, безкультурність’*; розбалакались, як свиня з гускою* ‘непорозуміння’*; дурний, як сім свиней* ‘дурість, глупота’.

Уособлення негативних рис людської вдачі в слові-понятті *свиня* простежена у фраземах: *величатися, як свиня в дощ* ‘поводитись зверхньо, зухвало’; *знатися, як свиня в перці* ‘виявляти повне незнання якоїсь справи’; *підкласти свиню* кому ‘задавати прикрощів комусь’.

Основні компоненти значення – ‘неохайність’, ‘зажерливість’, ‘непорядність’, ‘невдячність’, ‘брутальність’, ‘зухвалість’, ‘глупота’. Таких смислів слово *свиня* набуває у прислів’ях: *вже свині не до поросят, коли її смалять; І свині не люблять як забагато; На свиню хоч сідло надінь, все конем не буде; Нащо свині намисто; Людям свято – свині смерть; Доведеться й свині на небо глянути, як будуть смалити; Од свинячого полку не буде толку*.

У народі побутує повір’я, що свійські свині згрібають барліг і ховаються у нього перед великим морозом.

Вівця – невелика свійська тварина, яка дає вовну, м’ясо, молоко. Цим словом називають також самку барана. *Барани*, у свою чергу, поділяються на дві групи: а) племінні (їх, зазвичай, залишають декілька на отару); б) кастровані, під назвою валах, молоді особини цього виду називаються валашками [СУМ, І, 550].

Раніше на Слобожанщині розводили *овець* п’яти порід: волоську, калмицьку, власне українську, іспанську й сілезьку. Найбільш поширеною була волоська порода, яка була рослою, шерсть мала густу й м’яку. Такі вівці бувають дуже вгодованими, легко переносять зимову стужу.

У говірці села збережена місцева лексика, пов’язана з вівчарством:

– *айдан (гайдан)* ‘кістка для гри в айдан’ (від татарського

айдан – кістка; велику кістку з молодого барана використовували у грі *в гайдана*)*;*

– *бурка* ‘повстяний пухнастий плащ’, відповідає загальновживаному *кобка* (*Накинь бурку та піди загони овець – гукала сусідка своєму синові*);

– *бирка, бирі*: а) ‘збірна назва овець’; б) ‘вигук, яким кличуть тварин до кошари чи водопою’ (*Бирі, бирі, – сімсот і чотирі. Я думав, що овечки, а то сукин син посадив гречки!*); в) смушева шапка з овчини (*На голові шапка – бирка, а в шапці – дірка* (Усна народна творчість села);

– *волох, волошок* ‘кастрований баран’. *Волошок* – зменшувально-пестливе слово від першого;

– *волошити* ‘каструвати баранів’;

– *вівчарик* ‘місцева назва степової пташки-посмітюхи, яка збирає поживу на спинах *овець*’ (*Ніхто так жалібно не кричить з птиці, як вівчарик, коли забирають його яєчка з нори*);

– *лічман* ‘обліковець овець в отарі’. Слово походить від українського *лічити* ‘рахувати’ (*Миколу кожного году вибирали лічманом, бо він гарно знав щот*);

– *переярок* ‘молода вівця, якій виповнилося більше року’, ‘перезимована особина’;

– *ярка* ‘вівця, який виповнилося рік’.

Вівця сприймається як уособлення покірності, приниженості, забитості, глупоти. Однак у народному ставленні до вівці визнана і її беззахисність, терплячість, а звідси – співчуття, позитивна оцінка. *Смирний, як вівця* – „дуже спокійний”.

Отже, основні компоненти значення ‘покора’, ‘приниженість’, ‘забитість’, ‘беззахисність’ (*Вовк залишив після вівці ріжки та ніжки та хвостика трішки*), ‘терплячість’, ‘глупота’.

Баран традиційно усвідомлюється як носій упертості, обмеженості, глупоти; асоційований, зазвичай, з людиною з негативними рисами характеру. Таких смислів набуває це слово у прислів’ях: *Баран лисий не буває* ‘обмеженість’*; Витріщив очі, як баран на нові ворота* ‘дивитися на когось, виявляючи повне нерозуміння’*; упертий, як баран ‘у*пертість*’; як баран нічого не смисле* – ‘глупота’*, дурний, як баран* ‘глупота’.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ КОРЕНІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

План

1. Виникнення фразеологічних зворотів – результат мовного відображення специфіки народної культури.

2. Внутрішня форма фразеологічних одиниць.

3. Дослідження фразеологічних одиниць з погляду їх виникнення.

4. Варіанти етимологічно прозорих фразеологізмів.

5. Особливості функціонування ФО в українських східнослобожанських говірках.

6. Специфіка фразеологічних зворотів.

Особливу культурологічну значущість у системі будь-якої мови займає фраземіка як експресивно-образне уособлення „духовної енергії народу", його нев'янучої уяви в процесі створення національно-мовної картини світи. Фразеологічні звороти, як краплі ранкової роси, віддзеркалюють специфічне для того чи іншого народу світобачення, естетичні почуття, етичні уявлення та моральні ідеали. Порівняйте: блр. *змянять гаршкі на гліну*; рос. *менять кукушку на ястреба;* укр. *міняти шило на швайку (мило, мотовило)* у значенні 'повестися необачно, необмірковано, обирати гірше'.

Виявляючи віддалені поняття та уявлення через конкретне, наочне, дотикове, фразеологічні звороти є в семантичному відношенні двоплановими утвореннями, бо вони співвідносні з об'єктами національної культури як первинними денотатами та створеними від них предметами думки. Завдяки такій двоплановості у семантичній структурі фразеологічних зворотів спочатку міститься і потім своєрідно розвивається національно-культурний компонент. Ця культурно-національна своєрідність фразеологічних зворотів та ідіом зумовлена тим, що в образах при їх буквальному прочитанні закріплені в процесі вживання мови фрагменти побутового, історичного та духовного досвіду етносу, пов'язаного з його культурними традиціями. Такий

досвід називають стереотипним, бо він є загальнозрозумілим. Народ зберігає та передає з покоління в покоління тільки ті фразеологізми, які прямо чи опосередковано співвіднесені з еталонами, стереотипами та міфологемами національної культури, і матеріальної, і духовної.

Образно-мотивований зв'язок значення фразеологізмів із такого роду культурними знаками, що віддзеркалюють народний досвід і менталітет, забезпечують культурно-національне значення фразеологізмів.

Зіставляючи за значенням українську фразеологію з мовними відповідниками різних культур, звертаємо увагу на спільне й відмінне в образності фразеологічних одиниць, в основі чого лежить національна своєрідність. Як зазначає А. Івченко, сам об'єктивний факт існування етнокультурних фразеологічних паремій свідчить про спільність законів мислення різних народів, з одного боку, а з другого, – наявність таких паралелей наочно підтверджує присутність певної тенденції й тісного взаємозв'язку і взаємозумовленості розвитку мови та культури кожного окремого народу.

Самобутні в національному відношенні фразеологічні звороти – результат мовного відображення специфіки тієї чи іншої культури. Досить простежити це на паралелях, об'єднаних ознакою 'ніколи': 'цього ніколи не буде, цього не може бути ніколи'. Так, український фразеологізм *Коли / як рак у полі свисне* має відповідники в різних мовах: *Когда рак на горе свиснет* – рос., *Коли хвіст верблюда досягне землі* – узб., *Коли хвіст верблюда достане землі, а кози – неба* – казах., *Коли хвіст верблюда досягне землі, а роги гірського козла – неба* – монг., *Коли хвіст собаки висохне* – евен. Цей приклад свідчить про те, що наявність в мовах етнокультурних паралелей – об'єктивний факт, який відтворює своєрідність розвитку національних мов і культур в їх взаємній зумовленості (За А. Івченком).

Учені визначають глибоко самобутні національні реалії, які „стаючи конституентом фразеологічного образу, породжують самобутній, властивий тільки носіям цієї національної культу-

ри фразеологічний зворот". Зокрема, відповідник виразу *народитися в сорочці* перекладений з англ. *народитися із срібною ложкою в роті*, з фр. – *народитися зачесаним*. Фразеологізм про схожість *як дві краплі води* має англійський відповідник *як дві горошини*, нім. і чес. *як двоє яєць*. *Бабине літо* з болг. дослівно перекладається як *бідняцьке літо*, а в Америці йдеться про *індійське літо*, а *носити воду решетом* та *клепки бракує* мають арабські відповідники за значенням, що дослівно перекладаються як *робити дірку у воді* та *їсти морозиво взимку*, пол. – *він не має порядку під стелею, п'ятою клепки бракує*.

Фразеологізми містять топоніми, гідроніми, антропономіни, які також створюють певний історичний, культурний фон фразеологічних зворотів. Так, український та російський фразеологічні фонди мають вираз *Язик до Києва доведе*, болг. еквівалент якого має топонім *Цариград:* передача поняття *далеко, дуже далеко* для кожного народу визначається реаліями національних культур. Власні назви не завжди передаються тим самим (або й навіть іншим) онімом, оскільки топонім, гідронім чи антропонім часто є носієм певного національного характеру. Порівняємо: *Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці – На бедного Макара все шишки сыпятся* (рос.). І ще приклади: *Рада б Ганна за пана, та пан не бере – И рада душа в рай, так грехи не пускают*, *Михайло Незгадайло – Иван не помнящий родства, На Миколи й ніколи – После дождичка в четверг* та ін.

Антропоніми відіграють особливу роль у складі фразеологізму. Вони, як і будь-які лінгвокультуреми, залежно від певних культурних обставин, відтворюють національний колорит, національну специфіку, національну культурну пам'ять. Образність, емоційна забарвленість фразеологізмів допомагає носієві мови від дня народження формувати й ширити образно-емоційну культурну пам'ять, завдяки чому формується „фонові знання для адекватного розуміння фразеологічного виразу".

Про типові власні назви, уживані у складі власне східнослобожанських ФО, йдеться в працях В. Ужченка, І. Мілєвої та ін. учених.

Етимологічні дослідження фразем

Перлини народної мудрості, пов'язані з національною психологією, містять знання з історії, географії та інших наук країни носіїв мови. У них – психологія народу, його традиції, побут, культура, ставлення до довкілля.

Етимологічні розвідки фразеологізмів містять значний етнокультурний, етногенетичний матеріал, тому інтерес до походження стійких словосполучень, значна активізація досліджень фразеології слов'янських мов спричинили появу багатьох історико-етимологічних студій. Збирачі українських матеріалів з фразеології використовували переважно два типи коментарів.

Перший полягав у фіксуванні народних розповідей про виникнення тих або інших виразів. Наприклад, М. Номис у своєму збірнику до прислів'я *Краси в тарілці не крають* подав коментарі з народних оповідань (фантазії на тему фразеологізму): *Оженився собі чоловік, уже й немолоденький, а так в середніх літах. Ото через якийсь час по весіллі приїхала до його здалека рідня, що не бачила його другої жінки – а це так було в неділю вранці. Ввійшли вони, поздоровкались. Як подивиться котрий на жінку, тільки плечима стисне, бо тяжко погана була. А той хазяїн, Семен, чи як його: „Ходім, каже, до церкви". От по дорозі гості йому й кажуть, на що ти, мов, таку погану взяв. „Е, най", каже, „ходім лишень до церкви, потім балакатимемо". Вертаються додому, сідають обідать – може, звісно випивши й по чарці – і хвалять не нахваляться борщ. От Семен і каже: „На те я й узяв, бо краси на тарілці не подаси".* Як правило, такі тлумачення фразеологізмів для сучасних дослідників етимології не мають практичного інтересу.

Другий тип коментарів передбачає пояснення окремих малозрозумілих або багатозначних слів. Це важливо при зіставленні змісту слів діалектних, рідковживаних, що входять до складу фразеологізмів. Особливо багато таких пояснень у „Галицько-руських приповідках" Івана Франка, „Українських приказках, прислів'ях тощо" М. Номиса (напр., *До доброї кірниці стежка утоптана*; у цьому прислів'ї пояснено слово *кірниця*

– криниця). Зафіксовані в збірниках різноманітні коментарі ще не повністю систематизовані й проаналізовані.

Третій тип коментарів полягає у виявленні внутрішньої форми фразеологізму.

Внутрішня форма, за висловом О. Потебні, – це образна основа фразеологізму, його безпосередня первісна семантика, а також той спосіб, яким ця семантика виражена [Потебня 1976, 175]. Внутрішня форма становить собою єдність двох елементів: мотивуючої ознаки і чуттєвого образу.

З часом такий однонаправлений розгляд від ширшого до вужчого, започаткований О. Потебнею, був мало не ідеалізованим: за подібною схемою мовознавці тлумачили значення таких фразеологізмів, як *не всі дома, прийде коза до воза, ні риба ні м'ясо* тощо.

Аналіз внутрішньо форми фразеологічної одиниці тісно пов'язаний з проблемою називання (номінації) й асиметричністю мовного знака. В основі формування внутрішньої форми стійких словосполучень, як і в словах, не завжди є домінуюча ознака. Внутрішня форма фразеологізму більш стійка, ніж внутрішня форма слова, адже вона тісно переплетена з образністю, метафоричністю. Втрата образу, „затемнення зв'язку з генетичними прототипами і фразеологізмами призводить і до затемнення первісного „знака значення". У зв'язку з цим розрізняють фразеологічні одиниці з живою і втраченою внутрішньою формою [Ужченко, Авксентьєв, 30]. Під втраченою внутрішньою формою фразеологізмів розуміють такі їх ознаки, які з тих чи інших причин уже не усвідомлюються, тому що перервався ланцюг, що єднав вільний прототип і фразеологічне словосполучення, а сам образ встановлюється тільки внаслідок етимологічного аналізу.

Зокрема О. Потебня проаналізував численні ряди фразеологізмів (*гладити дорогу, лити дзвони, мати-й-мачуха, як у себе вдома, як вовка не годуй, а він все в ліс дивиться* і багато інших). Фразеологічні одиниці „дослідник ставив у тісні зв'язки з лексикою, наводив іншомовні паралелі, показував структур-

но-семантичні взаємопереходи та смислові асоціації не тільки в межах фразеологічного рівня, а й у межах суміжних, широко залучав екстралінгвістичний матеріал" [Там само, 25]. Методику етимологічного аналізу фразеологізмів О. Потебні застосовували у своїх працях В. Виноградов, В. Жуков, О. Кунін та ін.

У тлумаченні етимологічного образу стійкого словосполучення є багато хибних, помилкових теорій і різних підходів до тлумачення того самого фразеологізму. Наприклад, фразеологізм *малиновий дзвін* лінгвісти Д. Розенталь, М. Шанський та ін. пояснюють, по суті, випадковою ознакою – милозвучністю дзвонів бельгійського собору Малина (Мехелена).

Наукову етимологію внутрішньої форми цього фразеологізму запропонував О. Потебня, пославшись на народні уявлення слов'ян про поняття „малина" як символ гарного, привільного, красивого, адже калина-малина – традиційний образ східнослов'янського фольклору.

Потебня детально досліджував процес становлення внутрішньої форми, аналізував її переважно в напрямку від синтаксично ширших утворень до найвужчих. Наприклад, вислів *як з дубу* з такої казки: „Дурень заліз на дерево, ховаючись від розбійників, і звідти кинув у них ступу..." У нас *як з дубу* застосовується до несподіваної події, зробленої здуру" [Потебня, 82]. Основою стали існуючі уже в мові для цієї метафоризованої словосполуки значення прототипів. Отже, внутрішня форма фразеологічних одиниць „становить собою взаємодію семантики самої словосполуки із семантикою переосмисленого на її основі фразеологізму" [Авксентьєв, 29].

Від ступеня втрати компонентами фразеологізму власне словесних особливостей залежить цілісність його значення. З цього плану фразеологічні одиниці є різноплановими, бо цілісність їх семантики залежить від міри послаблення значень складових компонентів. Зміст десемантизованих внутрішніх форм стійких словосполучень може бути розкритий лише етимологічно. Зокрема, складові компоненти таких фразеологізмів, як *байдики бити, ляси точити, собаку з'їсти, переливати*

кісточки, посадити в колошу, В. Виноградов називав „хімічною єдністю" з точки зору сучасної мови аморфних лексичних частин". Виявити механізм становлення таких фразеологізмів і з'ясувати, як саме ці слова-компоненти спонукали появу такого цілісного значення і становить собою етимологічне дослідження фразеологізмів.

Фразеологічні одиниці при утворенні сталого вислову зберігають від вільного словосполучення перш за все звукову оболонку, але великою мірою при фразеологізації залишається семантика вільного словосполучення, хоча в результаті тривалого вживання словосполучення втрачається актуальність його первісного змісту, домінуючим стає узагальнено-переносне значення. „Щодо первісного змісту (в окремих випадках він підтримується наявністю в системі мови омонімічних словосполучень), то він або зберігається у фразеологізмові у вигляді уявлення, яке пояснює його переносний смисл і дає оцінку нового – „вторинного" – його змісту або забувається зовсім" [Попов, 31].

Як зазначає Л. Авксентьєв, утворення фразеологічних одиниць, їх щоденна поява – це живий і постійний процес, викликаний самою потребою людського існування**.** Він спирається на найрізноманітніші сторони, якісь значимі ознаки, факти, дії, уподібнюючи нове найменування із цими ознаками, фактами, предметами та діями. Ці нові найменування можуть спиратися на зорові, слухові, смакові відчуття, виражати психічний стан, поведінку, вчинки людини тощо. Активізує процес появи нових сталих виразів виробничо-професійна діяльність, яка зумовлює вихід за межі вузького професійного вжитку, постійне збагачення образних засобів загальнонародної мови [Авксентьєв, 34 – 35].

Значення кожного фразеологізму включає кілька елементів (сем). В основі семантики стійкого словосполучення лежить етимологічний елемент змісту – залишкове значення будь-якого факту, явища, події. Це значення колись могло відображати реальні чи вигадані субстанції, які в процесі історичного розвитку мови десемантизувалися.

Ш. Баллі писав, що десемантизація може досягати такого

рівня, що „свідомість мовця пов'язує цей вираз з ідеєю, символом якої він є, і цей зв'язок примушує забути власне значення кожного елемента звороту. В усіх подібних випадках так або інакше спостерігаємо нерозуміння і забуття. Втрачається сам смисл слів, які входять до складу фразеологізму, та перестають відчуватися синтаксичні зв'язки" [Балли, 102].

Розкрити механізм становлення кожного типу фразеологічних одиниць і з'ясувати причини їх появи допомагають спеціальні етимологічні дослідження. Цікавими в цьому плані є праці В. Виноградова, О. Бабкіна, Л. Коломієць, Ф. Медведєва, Л. Скрипник, В. Ужченка та ін., у яких розкриваються шляхи походження окремих фразеологічних одиниць, установлюються етимони-словосполучення, з яких вони утворилися. З погляду етимології варто виділити семантичну класифікацію фразеологічних одиниць Б. Ларіна, що в мовознавстві вважається класифікацією за історичною еволюцією семантики усталених словесних сполук, тобто аналіз змісту фразеологізмів у діахронному аспекті.

Б. Ларін визначив умови, за яких утворюється фразеологічна сема: 1) втрата реалії; 2) метафоризація; 3) деформація компонентного складу (від первісної форми здебільшого залишається усічений фрагмент); 4) порушення первісної граматичної структури. Класифікація Б. Ларіна показує етапи становлення і перетворення первісних вихідних словосполучень – фразеологічних етимонів: а) перемінні словосполучення; б) стійкі метафоричні словосполучення; в) ідіоми. Класифікація фразеологізмів Б. Ларіна відображає історичний принцип становлення ідіом, ступеневого нагромадження ідіоматичності в розвитку від вільних словосполучень до нерозкладних [Ларин, 157].

Аналізуючи фразеологізми з погляду етимології, як зазначає А. Івченко, потрібно дотримуватися певної системи. Насамперед, слід визначити реєстр фразеологізмів як у літературній мові, так і в діалектах, незалежно від того, етимологізуватися вони, чи ще ні.

Головна ознака, за якою має проводитись відбір, – це не-

мотивованість внутрішньої форми в синхронії. Другим етапом має стати ідеографічний аналіз цього фразеологічного ряду, принаймні, на рівні семантичних рядів. Проведена робота дозволить виділити найбільш значимі для етимологічного аналізу ряди, наприклад: *байдикувати, задрімати, померти, побити, втекти* тощо. Наступним етапом має стати ономасіологічний аналіз таких рядів для з'ясування фразеотворчих моделей. Лише базуючись на такому аналізі, можна братися до етимологізування окремих фразеологічних одиниць.

Головним завданням є пошук первісної структурно-семантичної моделі, що виявляється в результаті аналізу ряду фразеологічних одиниць, об'єднаних спільним значенням, однотипністю синтаксична структури, варіюванням компонентів у межах однорідної групи лексики. А вже на її основі може бути реконструйований первісний образ фразеологічних одиниць або з'ясований первісна безобразність.

Ареальна характеристика визначає автохтонність або запозиченість фразеологізмів, і кінцевим етапом є екстралінгвістичні коментування стійких словосполучень. Для етимологічного аналізу народних виразів застосовують метод структурно-семантичного моделювання та методики, які склалися в етнолінгвістиці та лексичній етимології.

Отже, незважаючи на тривалу традицію етимологізування у слов'янській фразеології лише останнім часом з'явилися публікації теоретичного характеру, які роблять спроби створення методики етимологічного аналізу фразеологічних одиниць, до них належать у першу чергу праця А. Бириха „Историко-этимологический словарь русской фразеологии (принципы и задачи составлення)"; [Nitra, 29 – 34]; книга А. Бириха, В. Мокієнка, Л. Степанової „История и этимология русских фразеологизмов" (библиографический указатель 1825 – 1994)), дослідження В. Мокієнка у працях „Історико-етимологічний аналіз фразеології та етимологія лексики", „Принципы этимологического анализа фразеологии", „Славянская фразеология", „Спроба системного етимологічного аналізу українських фразеологізмів" тощо.

Опрацьований цими авторами метод структурно-семантичного моделювання дозволив аргументовано спростувати традиційні етимології багатьох фразеологічних одиниць різних слов'янських мов та запропонувати принципово нові підходи [Івченко, 91].

У процесі еволюції актуальне значення фразеологізму відтісняє фразеологічний образ на другий план, але якраз предметне значення у стійких словосполученнях з мотивованими основами „не може якось виявлятися окремо й незалежно від етимологічного значення", адже етимологічне значення у таких фразеологічних одиницях „не стільки звернене в минуле, скільки в теперішнє" [Жуков, 9].

Інколи етимологічно-образна основа фразеологізму з часом може видозмінюватися. „Завдяки етимологічному інстинкту ми розуміємо або думаємо, що розуміємо нове слово, яке чуємо вперше**,** відразу ж розкладаючи його на відомі нам значущі елементи". *За* схожою схемою мовці розкладають та осмислюють і фразеологізми (кожну лексему зокрема). Наприклад, вирази *стати в тупик, ійти в тупик, попасти в тупик* слов'янські фразеологи пояснюють у спеціальних етимологічних розвідках як відшарування з мовлення залізничників. Насправді ж етимон цього фразеологізму утворився в сиву давнину. О. Потебня, наприклад, пояснював цей вираз існуванням метафоризованого образу тупика – глухого закутка чи кута, створеного двома тинами.

Фразеологізм *пустили червоного півня* теж зазнав у сучасній формі переорієнтації внутрішньої форми, вона стала виражати актуальні реалії. Півень – символ вогню у багатьох мовах світу, цей образ став мотивуючою ознакою цього фразеологізму.

Найбільш прийнятну класифікацію фразеологічного складу української мови щодо генетичної структури, джерел походження запропонувала Л. Скрипник. Вона виділяє кілька генетичних груп: 1) питомо українські фразеологічні одиниці; 2) запозичені фразеологічні одиниці; 3) фразеологічні кальки й напівкальки. Л. Скрипник посилається на праці російських мовознавців М. Шанського, М. Кондрашова та ін., зокрема на їх загальну схему генетичної класифікації фразеологічних одиниць.

До питомо українських сталих виразів належать фразеологічні одиниці, що виникли в українській мові, і ті, що були успадковані з давнього мовного джерела, тобто спільнослов'янські фразеологізми (*як на долоні* – укр.; *как на ладони* – рос; *як на далоні* – білорус.; *jak na dloni – пол., jako na dlani* – чеськ.; *дарованому коневі в зуби не дивляться* – укр.; *дареному коню в зубы не смотрят* – рос; *дораному каню у зубы не глядзяць* – білорус., східнослов'янські фразеологізми (*під гарячу руку* – укр.; *под горячую руку* – рос; *пад гарачую руку* – білорус), власне українські фразеологічні одиниці (*козацьке сонце, вільний козак, на вербі груші*).

Запозичені фразеологічні одиниці як готові відтворювані одиниці склалися в іншій мові й були перенесені на український мовний ґрунт без перекладу, у транслітерованому чи нетранслітерованому вигляді *(ad ovo* – лат. – від яйця, з давніх-давен; *dum spero* – лат. – поки дихаю, сподіваюсь та ін.) [Скрипник, 149 – 151].

Фразеологічні одиниці, що з'явилися в мові внаслідок дослівного перекладу іншомовного звороту, є фразеологічними кальками (*blue stocking* – синя панчоха; *espistoba non erubescit* – папір не червоніє тощо).

У фразеології української мови відображено усі сфери суспільного життя нації: вірування, звичаї, обряди, соціальні відносини, історія, мораль, родинні стосунки, природні умови, сфера виробництва, сільського господарства тощо.

Генетичні класифікації надзвичайно корисні з погляду історичного вивчення фразеології мови, хоча не завжди можна навіть при спеціальних дослідженнях точно встановити і джерело виникнення того чи іншого вислову, і його етимологію.

Етимологічний аналіз фразеологізмів, утворених на різних генетичних і соціальних основах, робили багато мовознавців.

Зразками такого етимологізування в українській мові можна вважати студії класиків філології О. Потебні, І. Франка, М. Номиса, Б. Грінченка, а також сучасних дослідників фразеології української мови. Зокрема, посилаючись на відомі наукові роз-

відки із фразеології, В. Ужченко пропонує етимології багатьох семантичних груп фразеологізмів, наприклад, із стрижневими словами *вогонь* і *вода*. Це найважливіші поняття у свідомості давньої людини. Для слов'янина вони об'єднувалися в образах Перуна, Купали, вогняної ріки тощо.

Уважають, що фразеологічна одиниця *між двох вогнів* мала в основі звичай, якого дотримувалися тюркські і монгольські хани. Щоб потрапити до них у стан, треба було пройти між двох очищувальних вогнів. У давніх літописах згадується, що в 1246 р. в ставці Батия скарали великого князя Михайла Чернігівського за те, що відмовився пройти цю принизливу процедуру. Проте поширеність звороту *(бути) між двох вогнів* у різних мовах свідчить швидше про метафоричну природу виразу: вогнем була усяка небезпека, а попасти між двох вогнів було те саме, що для грека потратити між *Сціллою і Харібдою,* а *для* поляка або українця – між молотом і ковадлом [Ужченко, Авксентьєв, 82 – 83].

В. Ужченко у книзі „Народження і життя фразеологізму" запропонував цікаву ідею про текст-етимон, який творить істину про походження й історію окремих слів і фразеологізмів (їх етимон), ту ознаку, за якою названо предмет. Текст є шукачем походження фразеологізмів.

„Особливість такого тексту-етимона полягає в тому, що він їм є художнім текстом". При цьому фразеологізм може розгорнутися в розповідь, народний анекдот, заголовок, виступаючи як згустки думок і почуттів.

За В. Ужченком, фразеологічна основа таких текстів-етимонів може безкінечно обігруватися, а сам фразеологізм „перебирає" на себе обов'язки "конструктора" тексту: фразеологізмом можуть починатися або закінчуватися окремі сцени, розділи і навіть твір, він виступає значеннєвим центром багатьох епізодів, а то й „душею" текстів [Там само, 249]. Для прикладу В. Ужченко наводить оповідання Л. Глібова.

Їхав чоловік з жінкою полем. Було це літом, саме о ту пору, як на полі так хороше, так весело й любо, що й додому не хочеться. Їхали вони доріжкою поміж пашнею…

„Дивись, – каже, – жінко, уже й ячмінь покошено”,
А жінка каже: „Стрижено”.
„Жінко, – став він ізнов казати, – мовчи, коли хоч!”
„Чого я буду мовчати?”
„А чого ж ти перечиш: стрижено, коли воно кошено”.
А вона ізнов: „Ні, стрижено”.
„Ой, та будеш бита…”

І чоловік справді „чустрив” її батогом спочатку в полі, а потім і вдома. Закінчується ця розповідь тим, що чоловік привів жінку до річки та й шубовснув її у воду.

…От-от пропаде дурна баба… аж бульбашки стала пускати, а ще таки підняла з води руку та й стала виробляти пальцями, себто: „стрижено!...”

Аналізуючи текст, Віктор Дмитрович зауважує: оповідання має явні сліди художньої обробки – детальний вступ, різні способи введення ядерного вислову тощо. В. Ужченко знаходить подібні сюжети в західноєвропейців: іспанці, зокрема, знають вислів, що буквально перекладається „це ножиці” (у цьому сюжеті жінка твердила, що вусики виноградної лози називаються ножицями, і, занурена у воду, зображала пальцями ножиці). У багатьох народів існує розповідь про пса, у ній сперечаються, чи пса поголено, чи пострижено. Отже, ці тексти проливають світло на фразеологізм *ти йому „кошене”, а воно тобі „стрижене”.*

За подібним сюжетом створено українську народну пісню про те, як чоловік посіяв ячмінь, а жінка сказала, що то гречка:

Як посіяв я ячмінь,
Жінка каже: „Гречка!”
„Нехай буде, нехай буде,
Нехай буде гречка”.
Як зійшов же мій ячмінь.
Жінка каже: „Гречка!”
„Нехай буде, нехай буде,
Нехай буде гречка”.
Як став ячмінь підростать.
Жінка каже: „Гречка!”

„Нехай буде, нехай буде,
Нехай буде гречка”.
Як скосили ми ячмінь.
Жінка каже: „Гречка!”
„Нехай буде, нехай буде,
Нехай буде гречка”.

Ця пісня, по суті, відтворює історію постання фразеологічної одиниці *нехай буде гречка* і розкриває основні його особливості.

Наукові зразки етимологізування української народної фразеології пропонує А. Івченко *(в сорочці родивсь, вивести на чисту воду, вилами по воді писало, вискочив як Пилип з конопель* тощо). Наприклад, етимологічний зміст фразеологізму *за пояс заткнути* А. Івченко пояснює у такій статті.

Поширення цієї ФО в українських говірках важко ідентифікувати, оскільки зафіксована вона була лише в „Галицько-руських приповідках” *за пояс заткнути кого* „перевищити його або маловажити” (Львів, 1910, 511). Натомість у літературній мові вона широко використовувалася письменниками як Лівобережної, так і Правобережної України, починаючи з Г. Квітки-Основ’яненка.

Українські дослідники, які зверталися до походження цього фразеологізму, переважно задовольнялися переказом відомих російських етимологічних гіпотез. Так, В. Коптілов вважав „Вислів пов’язано з стародавнім слов’янським звичаєм – підперезуватися й під час перерви в роботі закладати за пояс знаряддя праці. Тесля, оцінюючи зроблену річ, засуває сокиру за пояс, потім знову добуває її, щоб остаточно довершити роботу. Коли говорили, що Петро Івана за пояс заткне, натякали, що Іван проти Петра так само мало тямить, як сокира проти свого власника майстра”.

У російській етимологічній літературі погляди на походження цього фразеологізму умовно можна розподілити на дві версії.

У „Фразеологічному словнику” відомого російського філолога XIX століття М. Міхельсона читаємо: „За пояс заткнуть – справиться так же легко, как – топор за пояс заткнуть”.

Автори „Опыта этимологического словаря русской фразеологии" вважають, що фразеологізм пов'язаний з одним із прийомів боротьби – затиканням рук за пояс суперника [ОЭСРФ, 54].

Звичайно, боротьба на поясах існувала в минулому в українців та росіян і, зрозуміло, могла б спричинити до виникнеш і відповідних виразів. Але справа в тому, що за пояси не затикали рук, за них хапалися під час двобою, щоб кинути супротивника на землю. І вже, безсумнівно, захват за пояс не був свідченням переваги будь-кого з суперників або ознакою легковаження і не міг стати основою для виникнення нашого фразеологізму. Тоді, може, мають рацію автори, що захищають ремісниче походження цього виразу?

Як бачимо, обидві версії будуються навколо компонента *пояс,* себто, абсолютно не враховується наявність значної кількості варіантів як в українській, так і в інших слов'янських та неслов'янських мовах. Отже, звернімося до мовних фактів.

Фразеологізми з образним конкретизатором „пояс" утворюють українсько-білорусько-російсько-болгарсько-хорватсько-сербську ізоглосу: укр. *за пояс сховати* (заткнути) *кого* [Буковина, Бабич, 14], *за пояс заткнути кого* (Львів, Фр., 1910, 511), з*а ремінь сховати кого* [Буковина, Бабич, 1971, 14]; біл. *затыкаць за пояс кого* (Мстиславський р-н, Могильовська обл., Юр., 1972, 48), *за пояс заткнуць каго* (ФС, 109); рос. *задернуть за пояс* (Амурська обл., ФСРГС, 76), *заткнуть под гашник* [СРНГ, 11, 117]; болг. *затьквам / затькна на пояса* ся (ФРБЕ, I, 364), *бодна / боднах сиза пояса* [ФРБЕ, II, 517]; сербохорватське *zadjenuti [metnuti]* а *pas* (Mat, 453). Вираз з цією ж образною основою відомий у литовській мові – *iћ juostos uћsikisti* (букв. *за пояс заткнути)* [РЛФС, 285].

У західних та південних слов'янських мовах відомі фразеологізми з образним конкретизатором „кишеня": чеськ. *strčit do kapsy (Zaor.,* 154), словац. *strčit' (vopchat) do vrecka* (SSJ 5, 66), верхньолуж. *do zaka tuknyc (smyknyc)* (Pf., 654), *do kapsy yknyc* (Kr., 636); болг. *слагам / сложа в джоба си* (ФРБЕ 2, 302), *лагам / сложа в малкия си джоб* (ФРБЕ 2, 303), *слагам / сложа в ис-*

пата си (ФРБЕ 2, 304), *турям / туря в малкия си джоб* [ФРБЕ, II, 12]. Відомий фразеологізм з цією образною основою й у німецькій мові – *in die Tasche stecken* [НУФС, II, 241].

У буковинських говірках зафіксовано фразеологізм із образним конкретизатором „халява" *за халяву сховати* [Бабич, 971, 14]**.**

Широковідомі, й не лише в слов'янських мовах, ФО з образним конкретизатором „мішок": чеськ. *strčiti do pytie* (Zaor., 327); веохньолуж. *do mecha tyknyc* (Radyserb. Hrona. 45).

Усі приклади творяться в межах структурно-семантичної моделі „сховати + до + вмістища для зберігання або перенесення невеликих предметів + значно перевершувати кого-небудь".

Як бачимо, виявлений фразеологічний етимон і парадигма варіювання заперечує обидві традиційні гіпотези походження цього виразу. На думку А. Івченка, коріння ФО *за пояс заткнути* треба шукати в іншій сфері. Пригадаймо двобій Іллі Муромця з Святогором з „Былины о Святогоре и Илье Муромце":

Как разъехался Илья да он ведь в третий раз,
Как ударил богатыря крепко-на-крепко,
Да ударил ево плотно-на-плотно,
Тут-то богатырь пробудился ото сна,
Хватил-то Илью да своей правой рукой,
Положил-то Илью да к себе в карман.

Тут відображена гіперболізована перевага Святогора над Іллею Муромцем. Як тепер не згадати ідентичні фразеологізми з образним конкретизатором „кишеня". Взагалі гіперболізація переваги над супротивником була характерною рисою нахваляння перед двобоєм. Численні приклади гіперболізованого нахваляння можна зустріти в казках різних народів.

Найвірогідніше, що ФО *за пояс заткнути кого,* як і ціла низка фразеологізмів із цим значенням у слов'янських та неслов'янських мовах, первісно вживалась лише у випадку очевидної фізичної переваги одного суперника над іншим, скоріше за все у формі нахваляння перед двобоєм. Це звичайно виявлялось у гіперболізованій обіцянці сховати слабкішого

супротивника (підкреслення його мізерності) у себе за поясом, у кишені, за халявою [Івченко, 91].

Знаки етнокультури в українських східнослобожанських говірках

Слова з етнокультурним, країнознавчим значенням цікавили вчених здавна. Великий культурний потенціал закладений у лексеми на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв, назв представників тваринного і рослинного світу. „Чимало цих слів можна розглядати як етнографізми", тобто слова з виразним етнографічним забарвленням [Кононенко, 18 – 19]. Проте не менш важливу роль у створенні національно орієнтованої картини світу відіграють слова-поняття, які своїм внутрішнім змістом передають національні ознаки. Таке додаткове нашарування створюється внаслідок етнопсихологічних чинників, що зумовлюють виникнення супровідних уявлень.

Лексикографічний опис багатьох мовних одиниць, семантика яких має глибинні етнокультурні нашарування, здійснив В. Жайворонок. Він стверджує, що „етносимволіка слова, тісно переплітаючись з етносимволікою позначуваної ним реалії, стає основною підвалиною становлення особливих концептуальних мовних продуктів – етнокультурних концептів, або знаків етнокультури" [Жайворонок, 3]. У словнику описано близько 10 тисяч лексем, лексикалізованих і фразеологізованих словосполучень. Якщо врахувати, що найповніший на сьогодні словник української мови містить 253 тисячі слів [ВЗОССУМ], то неважко помітити, що слова з національною культурною конотацією становлять приблизно 4 % від усієї кількості зафіксованих у словниках слів. Проте такі підрахунки у наш час не зовсім коректні, бо реєстр слів з національною культурною конотацією ще не визначений, макро-, медіа- і мікроструктура такого типу словників ученими ще тільки обговорюються. Зокрема, тільки починають уводитися в науковий обіг і розлогі відомості про знаки етнокультури з різних ареалів української мови, адже більшість відомих діалектних словників обмежуються тлумаченням прямих значень зафіксованих діалектних

лексем, оскільки свідчення про фразеологічні звороти, у які входить аналізоване слово, ще недостатні, семантичні та асоціативні ознаки реєстрової одиниці продовжують вивчатися.

Нерідко знаки етнокультури, що називають атрибути певних звичаїв, повір'їв, починають вживатися поза обрядовим текстом. Такою в українських східнослобожанських говірках є лексема *христець* 'виріб із борошна у вигляді хреста'. На Луганщині зафіксовано використання такого виробу на Водохреща, коли *христець* клали на лід біля ополонки, у якій христили воду, а також під час весняної оранки чи посівної (*христець* клали на тільки-но виоране поле). Їсти чи якось використовувати цей хліб заборонялося, адже інформатор пригадує, що батько дуже сварив її тільки один раз у житті, коли вона з'їла *христець*, залишений у полі (Свист). Звідси й фразеологізм *з'їсти христець* 'зробити щось таке, що виходить за межі узвичаєної поведінки; скоїти щось гріховне'. Таке значення цієї фразеологічної одиниці прочитується у таких висловлюваннях: *Ти на ме$^{и/}$не не^{и} кри$^{е|}$чи // б·і|с:ов·існий / б·і|с:ов·існий // йа шо хри^{е}с|тец' з:іў / ч'і шо / по|думайеш |вир'ізаў |шапку |соайшнику / оў / оў / оў / не об·ід|н'ійеш; Шо ти |дивис':а на |мене/ йак |Лен'ін на буржуа|з'ійу / йа шо хриес|тець |з:іла / ч'і шо.*

Отже, виріб з борошна, що виконував оберегову функцію, був атрибутом звичаєвого, а також церковного дійства, усвідомлювався, сприймався учасниками цього дійства як щось священне, недоторкане. Ці ознаки денотата стали основою для виникнення фразеологізму *з'їсти христець*, а семи 'священний', 'недоторканий' визначили значення аналізованого вислову: 'зробити щось таке, що виходить за межі узвичаєної поведінки; скоїти щось гріховне'.

Знаками етнокультури нерідко стають загальновживані лексеми, тоді їхнє етнокультурне значення загалом пов'язується з найважливішими ознаками денотата. Такою є лексема *просуренок* – назва багаторічної рослини родини півникових (Iridaceae) з дуже високим стеблом, потовщеним біля основи у злегка сплющену кулясту бульбу, укриту сіткою. Ця рослина має білі

або лілові квіти, часто зі смужками, довгу тоненьку трубочку і шестипелюстковий відгин, розміщений на короткому квітконосі. Час цвітіння – з березня до середини квітня. Шафран сітчастий з ліловими квітами і фіолетовими смужками – дуже красива рослина, до того ж квітне вона рано весною, і сприймається мовлянами як провісник весни і переможець зими. Про цю квітку побутує на Слобожанщині чимало легенд. Одна з них записана й художньо оброблена І. Захарченком (Антрацитівський р-н) [Захарченко, 45].

Було це тоді, коли родючі степи тільки-но заселялися біглим людом. Втекла від жорстокого пана й молода козацька вдова Килина, що рік по тому народила кремезного, як вікові дуби рідної Полтавщини, сина. Не довелося глянути на красеня-малюка його батькові: закатували за непослух панські посіпаки. Зате примітив лихий панський погляд гожу красу молодої удови, став схиляти її до сороміцьких утіх. Та не піддалася Килина, хоч як не влещав її пан. Довго ходив хмара-хмарою ображений можновладець: кару придумував. І таки придумав – годувати груддю породистих щенят, яких не спроможна була наситити молода хортиця.

„Не бувати цьому з роду-віку", – вкарбувала собі в мозок молодиця і темної ночі, зібравши немудрящий скарб, утекла на Дон – туди, де не один земляк знайшов сподівану вольницю.

Довго довелося їй йти битими шляхами, переважно вночі, щоб не застукали панські дозорці. Тільки зіркам та місяцю повідувала Килина своє горе.

У мандрах спливло літо, минула осінь. Вже й зима сипле порошею в очі. Зупинилася на зимівлю в одній з прикордонних із Доном слобід на Міусі. Добрі люди дали знеможеній і прихисток, і їжу. А повесні, як тільки-но приміуські окряжини оголилися від снігу й почали вбирати в себе жадане тепло, рушила далі. Може б, і добралася швидко до баченого-перебаченого у снах хутірця, де поселилися земляки-втікачі, та занедужав малий. Що його робити в глухому степу? Хто допоможе? Яким цілющим зіллям лікувати, як під ногами лише одні квіти-якісь

блідомолочні, з рожевим відтінком й зеленим, як у глиці, листям?! „Спробую!" – вирішила вдова. Чи то свята материнська любов, а чи справді цілющі властивості невідомої рослини допомогли, а діло здіялось: малюк видужав. А через 18 літ вже не малюк, а стрункий юнак-красень питав у сивої неньки дороги в Україну, у те село, де мешкав убивця його батька.

„Не їдь!" – умовляла його мати.

„Не їдь!" – благала наречена.

„Зло мусить бути покаране!" – мовив юнак і рушив у неблизький світ.

„Скажи хоч, коли ж тебе ждати?" – питалися обидві жінки.

„Тоді, як просурмлять перші – з-під снігу – квіти весну! Ті, про які ви мені розказували, мамо. Пам'ятаєте: вилікували мене, врятували?"

...Не раз у сизому степу сурмили весну запашні квіти, що пробивали товщу снігу (а коли – обходилися і без нього) і зачудовано дивилися в бездонне і чисте небо. Не один рік та й не одну весну маячили дві жіночі постаті край битого шляху і там, де розсипався цвіт рожевими струмочками по осонцених узгірках. Сина й нареченого не було. Тільки квіти нагадували про нього, сурмили про те, що не все втрачено, не все загублено. Їх так і звуть просуренки. Просуренки великих людських надій.

Отже, ознака реалії – красива квітка – стала основою для створення фразеологізмів *гарний як просуренок* ‘дуже гарний, вродливий (про хлопця)’ і *просуренки сняться* ‘бути задумливим, замріяним’, які прочитуються у висловах: *От ˈгарнїй у Кова|ˈленчихи хˈлопец'/ не зр'а сˈказано / йак просуˈренок* (Дяк); *бїˈжи скоˈр'іш / авˈтобус уже одˈходит'/ стоˈйіш / тоˈб·і шо / просуˈренки ˈсн'ац':а / ч'і шо* (Ребр).

Багатозначність фразеологізму *мити ноги*

Фразеологізм *мити ноги* у Східній Україні позначає окремі звичаї, що є складовими родильного, весільного та поховального обрядів.

Так, вислів *мити ноги* в селах Сумської обл. Липоводолин-

ського р-ну означає, в одному випадку, звичай обмивати покійника, а в іншому, – відбути поминки, вшанувати покійника: *Та ўже у'мер/ шче ў'чора// у'же ї 'ноги по'мили*.

На Луганщині (Міловський, Біловодський р-ни) фразеологізм *мити ноги* пов'язують з відзначенням народження дитини, причому використовуваний він у кількох значеннях: *мити ноги дитині* 'відзначати народження дитини' (на такі свята прийнято приходити з рушником і милом та подарунком для дитини; дехто з інформаторів пояснює це так: *шоб жи^{е}'т':а бу'ло 'миле*); *мити ноги дідові й бабі* 'відзначати народження внука чи внучки' (на такі свята приходять з милом і горілкою; ноги миють бабусі чи дідусеві для того, щоб ще були внуки).

Вираз *мити ноги* в говірках Старобільщини уживаний зі значенням 'жити в нареченої після сватання': *А де Іван? Та він тут зараз не живе. Тещі ноги миє* (с. Підгорівка, Старобільського р-ну).

Звичай *мити ноги* засвідчений у складі весільного обряду: на другий день після весілля „катають" батьків молодого і молодої, везуть до річки чи озера, ставка й намагаються їх „скупати" – „миють ноги" (Кремінський р-н, Луганська обл.); у деяких селах „цигани" возять свекруху на візочку, а потім невістка миє ноги свекрусі [Ужченко В., Ужченко Д., 129].

Походження вислову *мити ноги,* що має сьогодні кілька значень, імовірно, слід пов'язувати із звичаєм освячувати чистою (а пізніше – свяченою) водою початок якоїсь справи або кінець якоїсь значної події, тому, на нашу думку, ще й у наш час збереглися звичаї освячувати водою народження дитини, народження внука, особливо першого. Крім того, вода завжди виконувала оберегову функцію, тому, щоб не зурочити дитину, гості спочатку скроплюють її водою.

Вислів *мити ноги* засвідчений також із значенням 'шанувати людину': *та в·ін не^{и} та'кий/ в·ін ме'н'і го'товиї 'ноги 'мити і 'йушку 'пити* (с. Половинкине, Старобільський р-н, Луганська обл.). Фразеологізм *умити ноги* 'дуже прислужитися' засвідче-

ний ще в творах Лесі Українки: *Він тут мені не раб, тут я йому готов умити ноги* [ФСУМ, ІІ, 914]. Отже, звичай *мити ноги свекрусі* (після весілля)*, мити ноги покійникові* пов'язаний також із уявленнями українського народу про те, як можна виявити до людини велику шану.

Таким чином, фразеологізм *мити ноги* на сході України за походженням сягає глибокої давнини, синкретизм вислову, здатність мати кілька значень свідчить про те, що давні звичаї обростали новими повір'ями, прикметами, що й зумовило його поширення та тривале вживання в побутовому мовленні, а також сакралізацію.

Хоч і невербалізовано, проте в цьому фразеологізмі присутній образ води, і він виконує тут дуже важливу роль, адже символіка концептуальних пар „вода – здоров'я", „вода – краса", „вода – життя", „вода – щастя" зрозуміла кожному українцеві, і пов'язана вона із сподіваннями людей на кращу долю, щасливе майбутнє. Беручи до уваги принцип невипадковості (телеології) найменувань, слід шукати природу цих назв не лише у функціональному перерозподілі предметів (дії), але й у закріпленні окремих його функцій за певною обрядодією, неминучим наслідком чого є постання сакрального образу.

Про фразеологізм *квітчати солдата*

В українських східнослобожанських говірках функціонують і вільні словосполучення з дієслова *квітчати* (*квічати*), і сталі. До вільних відносимо такі: *квітчати хату, квітчати покуть, квітчати молоду, квітчати молодого, квітчати дітей* (напр., *гроші заробляють та діток квітчають*). У них лексема *квітчати* має значення, засвідчене відомими лексикографічними працями (пряме або переносне): **Квітчати**, **чаю**, **єш**, *гл*. 1) Убирать, украшать цветами. *І барвінком, і рутою, і рястом квітчає весна землю*. Шевч. 252. 2) Украшать. *І волоцюгам помагали рогами людський лоб квітчать*. Котл. [Грінченко, ІІ, 233]; **Квітчати**, -аю, -аєш, *недок*., *перех*. Прикрашати, прибирати квітами, зіллям кого-, що-небудь; заквітчувати. // *перен*. Прикрашати кого-, що-небудь чимось [ВТССУМ, 534]. Проте

майже всі названі словосполучення можуть вживатися й у функції фразеологізмів. Скажімо, до середини XX ст. на Слобожанщині зберігалася традиція розмальовувати піч, покутя кольоровою глиною або фарбами, що теж номінувалося як *квітчати піч, квітчати покуть*. Ці одиниці мають усі ознаки стійких сталих сполучень: вторинність значення, відтворюваність, експресивність та ін. Упадає в око виразна культурна конотація аналізованих висловів, що також підтверджує думку про їх фразеологічність.

Отже, значна частина дієслівних фразеологізмів мають культурну конотацію, бо вона пов'язана з певними обрядодіями, звичаями народу, напр.: *продирати очі* 'відвідувати новонародженого та породілю'; *забивати ч'іп* 'забивати кілок, якщо оженили останнього сина чи видали заміж останню дочку'; *вибивати* (*взяти*) *викуп* (*могорич*) 'брати могорич за молоду'; *продавати придане* 'показувати придане й пити могорич за нього' та ін.

Культурно-національна семантика таких фразеологічних одиниць найтісніше пов'язана з позамовними сутностями й має різну глибину вияву [Ужченко 2003, 214]. Учені стверджують, що існують різні „ступені приховування смислів", неоднаковий ступінь відрефлексованості культурних таксонів, експлікувати які допомагає міжкультурна комунікація [Сукаленко, 69]. Культурно-національна конотація сягає в цьому випадку лексемно-семного плану й пов'язана насамперед з маркованими компонентами: словами-символами, етнографізмами, ендемізмами, які, як правило, є іменниками.

Дієслова, на нашу думку, у таких фразеологічних одиницях, можна поділити на кілька груп. Першу з них складають одиниці, які, хоч і з дещо здеформованим (редукованим) значенням, не становлять таку частину „хімічної сполуки", що зовсім втратила значення. Про це свідчать і варіанти окремих фразеологізмів: *продирати очі – мити очі* 'відвідувати новонародженого та породілю'; *вибивати викуп – брати викуп* 'брати могорич за молоду'; *продавати придане – показувати придане* 'показува-

ти придане й пити могорич за нього’ та ін. До другої групи треба віднести дієслова, що за своїм значенням тісно пов’язані зі словами-символами, етнографізмами, ендемізмами. До третьої – дієслова, утворені від слів-символів.

Так, яскраву культурну конотацію має дієслово *к·в·і'чати* у виразі *к·в·і'чати* (*вйа'зати, ув'йазувати*) *сол'дата.* У с. Дякове Антрацитівського р-ну Луганської обл. до 60-х років ХХ ст. існував звичай обв’язувати руки призовника під час його випроводжання до лав армії вишитими дівчатами села хустинками або квітами. Майбутній солдат мав багато таких хустинок і зберігав їх як пам’ять про своїх односельців. Іноді ув’язували також шапку чи інший головний убір різнокольоровими стрічками чи квітами. Імовірно, хусточки та стрічки відігравали тут оберегову функцію. Культурна конотація цього виразу пов’язана з символікою слів *хустка* – символ прихильності, любові, вірності, прощання, скорботи [Жайворонок 2006, 626], *стрічка* – символ цнотливості, дороги, *квітка* – поліфункціональний символ, часто використовуваний у різних обрядах [Там само, 280 – 281].

Цей обряд, імовірно, утворився унаслідок перенесення акціональних його складників з обряду *квітчати молоду, квітчати молодого* на новий ґрунт. Відомо, що вираз *квічати молоду* уживають зі значенням ‘одягати молоду у весільний одяг’, а також ‘пришивати квітку до хустки’ (на вінку в молодої у цьому разі є дві квітки – одна для себе, яку пришивають до хустки, коли молоду *завивають у хустку* – знімають весільний головний убір і запинають хусткою, а інша – для молодого; цю квітку відрізають від вінка й пришивають молодому). Вислів *квічати молодого* якраз і означає ‘пришивати квітку до кашкета молодого’.

Якщо пригадати, що у весільному обряді *квітка* може означати і головний убір нареченої до обряду її покривання, і прикраси у вигляді червоної або білої квітки, що є атрибутом учасників весілля, і прикраси у вигляді квітки, які священик вручає молодим під час вінчання, і прикраса у вигляді червоної квітки, яка знаходиться в центрі вінка молодої та ін. [Магрицька, 66 – 68], то стане зрозумілою складна символіка цього слова.

Етимологічно слово *квітка* пов'язане зі словом *світло* (*свет*) [Шанский, Боброва, 356], що може бути підставою для віднесення дієслова *квітчати* до групи вторинних, похідних. У Міловському р-ні Луганської обл. зафіксовано також слово *квічало* 'клечення, тобто гілки, якими оздоблюють хату на Трійцю'. Загалом лексема *квітка* має кілька похідних з етнокультурним реченням: *квічати* (*квітчати*), *квічало* (*квітчало*), *квітнути* (*цвісти*) 'розквітати'.

Отже, в українському узусі знаходимо чимало таких фразеологічних одиниць зі стрижневим словом-дієсловом, що мають стійку культурну конотацію. Значення таких фразем формується на базі традиційних слів-символів з урахуванням культурних, звичаєвих, обрядових, побутових та інших додаткових змістів, які можуть нашаровуватися на основне значення іменника чи дієслова.

Дні тижня в прислів'ях Слобожанщини

Афористику, у якій викристалізувалися уявлення українців про дні тижня, умовно за часом виникнення можна поділити на давні паремії та нові. Перші позначені міфологічними уявленнями про Неділю як дівчину-красуню, Святу П'ятницю – покровительку шлюбу та хранительку роду, про інші дні тижня як антропоморфні істоти [Войтович, 307], другі – викликані практичними потребами, відображають спосіб життя населення. Проте всі вони, на наш погляд, відносяться до висловів філософсько-світоглядного характеру, бо засвідчують глибокі знання народу про навколишню дійсність. Є й такі, що з їх допомогою можна легко схарактеризувати людину.

Відомо, що в понеділок не можна починати нових справ, бо при вирішенні їх будуть виникати труднощі різного характеру. Тому кажуть: *понеділок – важкий день; понеділок – сімсот дірок.* У понеділок не прийнято вирушати в дорогу, про це дізнаємося з вислову: *у понеділок важкої роботи не починай, у далеку дорогу не вирушай.* Донині на Слобожанщині збереглося повір'я, за яким у понеділок не можна починати будувати або білити хату, робити сирівець (квас) – туди може що-небудь

улізти. У кінці XIX ст. деякі жінки утримувалися від скоромної їжі, „понеділкували" [Иванов, 264]. Отже, у прислів'ях та приказках репрезентовані такі компоненти значення слова *понеділок,* як 'важкість', 'перепони на шляху до мети', 'тривога', 'неспокій'.

Звичку відкладати якусь справу на потім завжди народ засуджував, це засвідчено в приказці: *почати з понеділка*; фраземах *годувати понеділками* (когось), *од понеділка до понеділка* (відкладати щось).

Напруження другого дня тижня висловлено в прислів'ях: *вівторок – сімсот порок; на вівторок зібралося бід під сорок; вівторок скаже, що буде в неділю.* Однак вівторок здавна вважався легким днем, з нього починають всякі справи, зокрема починають ходити до церкви [Иванов, 257].

Чимало стійких виразів пов'язано із середою, з них видно, що в середині тижня треба, з одного боку, напружено працювати, а з другого, – уже якусь частину роботи виконано, тому можна цими досягненнями пишатися. Це відображено у висловах: *гуляла середа, як ще була молода; до середи хоч під тином сиди; середа вареники розкида.* Часова несиметричність третього й п'ятого дня тижня, а також те, що ці дні відводилися на піст, відображено в прислів'ях: *сривився, як середа на п'ятницю; дивиться, як середа на п'ятницю; у нас середа аж до п'ятниці; середа вареники розкида; у середу постилася, а корову вкрала.* Значення слова *середа* асоціюється з семами 'сприятливий, придатний для продуктивної праці'. Однак існує повір'я, що жінка, повінчана в середу, скоро залишиться вдовою [Иванов, 264].

Співзвучність слів *четвер* і *тепер* використана в приказках: *ні тепер, ні в четвер; і тепер, і в четвер; не тепер, так у четвер; як мені тепер, так мені і в четвер.* Ураховано також, що в четвер уже багато з того, що було заплановано, виконано. Про це народ каже: *четвер на базар попер.* У ніч з четверга на п'ятницю не рекомендувалися надмірні веселощі, тому й кажуть: *хто в четвер скаче, той у п'ятницю плаче.* У четвер, на відміну від середи та п'ятниці, українці не дотримувалися посту, тому *се-*

реда та п'ятниця четвергу не укажчиця. Отже, лексема *четвер* пов'язується із семами 'сприятливий для усіх справ'.

П'ятниця – це день, у який наші пращури обмежували себе в їжі, намагалися не розпочинати великої хатньої роботи. У п'ятницю не можна було білити хату, прати, прясти та ін. Це засвідчено у фраземах *берегти п'ятницю; додержуватися п'ятниці;* а також у прислів'ях *п'ятниця – похатниця; свята П'ятінка швидка на кару; знає пес п'ятницю; чи зна пес п'ятницю* тощо. У народі зберігається багато переказів про те, як може покарати людину Свята П'ятниця за недотримання посту, виконання важких робіт тощо. Цей день такий важливий, що його особливо виділяють з-поміж інших. Тому й склалося прислів'я: *сім п'ятниць на тиждень.* Так говорять про непередбачувану людину, від якої можна чекати, чого завгодно. Значення слова *п'ятниця* пов'язане із семами 'святий день', 'призначений для посту'. У народі збережено повір'я, за яким не рекомендувалося вінчатися в п'ятницю, бо чоловік скоро стане вдівцем [Иванов, 264].

Шостий день тижня – підготовка до повноцінного відпочинку. Це давнє уявлення людей доповнилося тим, що в суботу ще не так давно був неповний робочий день. Отже, усталене *субота – не робота* варіюється в різних населених пунктах Слобожанщини по-своєму: *субота – не робота: помий, помаж та й спати ляж; субота – не робота, а в неділю нема діла; субота – вся робота* та ін.

У народі кажуть, що в суботу, який би дощовий день не був, однак сонечко вигляне хоч на одну годину. Не випадково про це мовиться: *субота сироті сорочку сушить; у суботу сонечко загляне у віконечко сироті сорочку висушити.*

Сьомий день тижня – вихідний, тому в неділю часто справляють весілля. Появі багатьох паремій про неділю сприяло й те, що це слово римується з лексемою *весілля.* Невипадково кажуть: *неділя – весілля; неділя – на весілля; що не неділя – той й весілля; як неділя, так і весілля; прийде така неділя, що буде і в нас весілля.*

Особливості функціонування паремій в українських східнослобожанських говірках

Під пареміями зазвичай розуміють народні вислови, виражені реченням, а також короткий ланцюжок речень, якими передаються елементарна сценка чи найпростіший діалог [Енциклопедія, 460]. До складу паремій належать прислів'я, приказки, примовки, загадки, прикмети тощо. Паремії становлять кліше й використовуються як тексти-схеми, зразки, що мають загальнонародну когнітивну модель, містять інформацію про оточуючий світ, але можуть варіюватися.

Мовна особистість оперує певною кількістю паремій, хоч точно визначити їх число надто складно. Одним з актуальних питань дослідження обсягу поширених і часто відтворюваних текстів, відомих широкому колу носіїв мови певної території, є вивчення функціональної активності прецидентних текстів аналізованого різновиду у власних діалектних системах. Тому ми зробили спробу визначити, які із запропонованих 15 прислів'їв, семи приказок, однієї примовки, а також загадки й прикмети активно використовуються в українських східнослобожанських говірках. Методом анкетування було обстежено 42 н.п. Східної Слобожанщини, жителі яких добирали відповідники до запропонованих сталих висловів чи уводили їх у контекст.

Матеріали дослідження свідчать, що з 25 прецедентних текстів, унесених до анкети, у всіх говірках використовується чотири. Прислів'я *Посій мене в грязь – то будеш князь* знають діалектоносії різних вікових категорій, воно використовується переважно в скороченому варіанті: *Сій у грязь – будеш князь*.

Примовка *Мишко, Мишко! На тобі кістяний (костяний) зуб, а мені дай золотий (залізний)* входить до складу прецидентних текстів, функціональна активність яких висока. Побутуючи у варіантах *Мишко, Мишко! На тобі зуб молочний, а мені дай прочний* (11 н.п.)*; Мишко, Мишко! На тобі зуб хиткий, а мені дай стойкий* (Свист, Чаб), примовка використовується як діалектоносіями молодшого, так і старшого віку.

У всіх обстежених н.пп. вживаним є також прислів'я *Не*

плюй у криницю (колодязь, колодізь): пригодиться води напиться; а його варіант *Не плюй у криницю, бо з неї будеш пити водицю* (Свист) – складова частина паремінікону окремих говірок.

Вислів *Зробив діло – гуляй сміло* не має варіантів, він відображає морально-етичні норми поведінки в суспільстві.

Інші стійкі вирази складають 60% аналізованих, вони мають різну функціональну активність. Зокрема:

На хитрощі береться, виявлений у 16 н.пп. із 42 н.пп. досліджуваних; може замінюватися *Ох, і мудрий* (Макор, Преобр, Танюш), *Свисни, Іван, ти дурніший* (Максим), *Хитрий як лис;*

Ще літ не доросло, функціонує в 14 н.п., має синоніми *Не дійшло своїх літ* (10 н.п.), *Ще в носі не кругло* (Максим), *Ще не доросло до лави* (Свист, Залим), *Ще молоко на губах не обсохло* (ЧервП);

Як мішком наляканий із-за угла (вугла), уживається в 17 н.пп. переважно у варіанті *Як пустим мішком із-за вугла прибитий;*

За морем телушка-полушка, та дорогий перевіз, відомий у 13 н.пп., варіантів та синонімів не виявлено;

Гній не шкодить ріллі, зафіксований у 17 н.пп., найпоширеніший у варіанті *Гній вреда не зробе*, має те ж значення, що й *Без гною не буде врожаю горою* (Свист), *Гній у поле одвезеш, більше хліба привезеш* (Чаб), може замінюватися виразом *Салом кашу не спортиш* (10 н.пп.), *Кашу маслом не перепортиш* (15 н.пп.);

Уха (вуха) вище лоба не ростуть, кількість фіксацій – 9, уживається також *Вище лоба очі не ходять* (Литвин, Саб), *Вище себе не стрибнеш* (у багатьох говірках), *Вище голови не плигнеш* (Чаб);

Дощ іде – як відром ллє, а із стріх біжить, як цівкою, входить до складу паремінікону у 10 н.пп., уживається частіше у скороченому варіанті *Дощ іде, як з відра;*

Не родись красивим, а родись щасливим, виявлений у 16 н.пп.;

Не терши, не м'явши, не з'їси калач, функціонує у 20 н.пп., може замінюватися виразами *Хочеш їсти калачі, не сиди на печі* (16 н.пп.), *Хто не робить, той не їсть* (18 н.пп.), *Хто рано підводиться, за тим і діло водиться* (ЧерП), *Під лежачий камінь вода не тече* (19 н.пп.), *Треба нахилиться, щоб з криниці води напиться* (10 н.пп.), *Хочеш з гірки кататися, умій саночки возить* (20 н.пп.), *Вовка ноги кормлять* (30 н.пп.), *Не потопаєш – не полопаєш* (20 н.пп.);

Кому щастя, тому й півень пасеться, уживається в 13 н.пп., в інших говірках функціонує переважно вираз *Багатому чорт (чорти) дітей колише (колишуть)* (35 н.пп.), *Гроші до грошей липнуть* (40 н.пп.);

Кури на весілля не хочуть, та їх силою несуть, зафіксований у 7 н. пп.;

Не рада коза торгу, кури – весіллю, виявлений у трьох н.пп., частіше замінюється виразом *Кому весілля, а курці смерть* (40 н.пп.), *Од одного й того ж одному радість, а другому – горе* (Підг);

Силою однять – однімеш, а дати не даси, функціонує в 11 н.пп.;

Орел летить найвище, а хрін росте найглибше, поширений у 8 н.пп.;

Ластівки вилітають – годину обіцають, відомий у 18 н.пп., зафіксовані також *Ластівки літають низько – значить дощик близько, а високо – значить далеко* (Макс), *Ластівка високо літає – на погоду* (Свист);

Осінь на картатому (рябому) коні їздить, зафіксований у п'яти н.пп.;

До першого грому земля не розмерзнеться (13 н.пп.), має те ж значення, що й *Поки грім не гряне, мужик не перехреститься* (22 н.пп.);

Якби не вмів труситься, то змерз би (18 н.пп.);

За лісом, за пралісом під корчом лежить яєчко з хвостом (п'ять н.пп.);

Не нашого полку – іди собі к вовку (15 н.пп.), частіше вживається приказка *Не наш – іди з глаз* (37 н.пп.)*, Не нашого поля ягода* (37 н.пп.);

Батогом обуха не переб'єш (20 н.пп.), нерідко замінюється *Пліт обуха не переб'є* (12 н.пп.).

У цілому 25 стійких виразів реалізуються в говірках у вигляді 63 прецедентних текстів, які можуть варіюватися, а тому кількість гіпотетичних виявів у досліджуваних 42 н.пп. із 1050 зростає до 2626. Проте реально засвідчено 740 аналізованих висловів, що складає приблизно 28 % загальної кількості гіпотетичних виявів. 14 % зафіксованих паремій належить до тих, що характеризуються високим рівнем функціональної активності, 34 % – мають середній рівень активності, 52 % – уживаються рідко.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТИМОЛОГІЇ

План

1. Зв'язок етнолінгвістики та етимології.
2. Про походження слова *Україна.*
3. З історії державних символів України.
4. „Без верби й калини нема України". Народна символіка.

Зв'язок етнолінгвістики та етимології

В останні десятиліття спостерігаємо тенденцію до інтеграції різних галузей науки. У результаті синтезу народилися нові наукові напрями й дисципліни: *психолінгвістика, лінгвогносеологія, лінгвопалеонтологія, лінгвокультурологія, кібернетична лінгвістика, етнолінгвістика* тощо.

Безумовно, важливу роль у реалізації завдань етнолінгвістики має посісти етимологія. Вона як живий індикатор розвитку матеріальної та духовної культури через заглиблення в істинне значення слова допоможе чіткіше усвідомити історичні, етнографічні, культурні зміни в житті нації. „Із кожного слова, яке ми вживаємо, – писав В. Абаєв, – дивиться на нас не сорок століть, а щонайменше сорок тисячоліть... Відтворити до кінця історію хоча б одного слова – це значить прилучитися до розкриття таємниці всього людського мовлення та мислення".

Античні греки слушно вважали, що серед значень багатозначного слова лише одне є первісним, істинним. Дослідження істини, яка у грецькій мові позначена словом *етимон*, і було названо етимологією.

Про тлумачення слова Україна

У наш час зросла увага до назви *Україна*. Учені дискутують, сперечаються, висувають розмаїті гіпотези щодо походження цієї назви.

Виступаючи в Києві, американський президент Буш ще в 90-х рр. XX ст. між іншим висловився приблизно так: „...ви назвали свою країну Вкраїною, Кордоном...".

Справді, поширене, але поверхове пояснення цього слова зводиться до того, ніби слово **Україна** первісно означало

– „земля, що лежить скраю”. Такої думки дотримуються, зокрема, російські історики, які переконують себе й усіх, ніби наші землі є окраїною Росії, звідки й назва. Однак слово „Україна” давнє.

Канадський професор Орест Субтельний, автор англомовної історії України, розуміє безглуздість претензії російських істориків, однак підхоплює їх тлумачення терміна, твердячи, що Україна – це таки „земля скраю”, але вже не Росії, а Європи. О. Субтельний, однак, не може пояснити, чому Україна, на якій міститься географічний центр Європи, а не, скажімо, Шотландія, є „землею скраю”. Він не може також указати, яка ж конкретна європейська держава (згадаймо, що Росії тоді ще не було) могла надати нашій землі назву Окраїна? Такої держави тоді просто не існувало. Не могли ж сусідні невеликі князівства чи королівства молдаван, валахів, чехів, угрів, литовців або поляків назвати своєю окраїною могутню Київську імперію, що простяглась від Чорного моря до Балтійського й від Карпат до Кавказу...

Я. Рудницький подає докладний граматико-формальний (корінь, префікс, суфікс) і семантичний аналіз слова та назви „Україна”. Теза цього вченого полягає в тому, що зафіксоване первісна значення слова „Україна” було ‘межівна земля’, звідки через значення ‘частина землі’ розвинулося значення ‘земля, країна, держава’.

Ю. Шевельов вважає, що назва *Україна* на позначення території та держави українського народу може бути виведена зі значенням ‘країна’, ‘місцевість’. Це був логічний значеннєвий розвиток від загального до часткового. Причину значеннєвого переходу слід шукати в історії козацтва. Саме козацькі землі (первісно межівні як з погляду українського народу, так і стосовно польської держави) стануть центром національного розвитку країни [Шевельов, 421 – 431].

Те, що назва наших земель не має нічого спільного з поняттям околиці-периферії, цілком очевидно. Тому деякі дослідники намагаються довести, що серед давніх арійців існував загадковий народ *укрів*, який нібито й заснував свою державу

Україну. Проте пошуки згадок про укрів у міфології, історичних документах, мовознавстві безуспішні. Доводиться визнати, що історія укрів реально існує лише в гіпотезах їхніх прихильників. До того ж виникли запитання: „у який спосіб від назви „укра" утворилась не „Укрія", а „Україна"?

До наукового пояснення значення й походження назви *Україна* найближче підійшов М. Грушевський, який у І томі „Історії України-Руси" зауважив: „Стара ся назва, уживана в староруських часах в загальнім значінню, а в XVI в. спеціалізована до середнього Подінців'я". Сьогодні загальновідомо, що вперше це слово було вжито в 1187 р. в Іпатіївському літописі, де йшлося про смерть переяславського князя Володимира Глібовича: „и плакашася по немъ все Переяславци…, о немъ же Оукраини много постона". В. Русанівський, розглядаючи цей текст, переконує нас в тому, що в ньому слово *Оукраина* означає „внутрішня земля" (тобто плакали за князем всі переяславці, тужило за ним все князівство, усі внутрішні землі).

За іншою гіпотезою, слово *Україна* пов'язане з дієсловом *украiти*, бо і в давні часи, і сьогодні широко вживаним є слово „украяти" („вкраяти"). Воно означає „виділити", „відірвати", „відокремити". І досі в українській мові існує вираз „вкраяти хліба" (тобто виділити, відокремити частину хліба). І досі існують слова „кравець", „краяти" сукню, „викроїти" годинку тощо. Але зовсім не в розумінні околиці, а в значенні виділення, відокремлення. Так само як хліб, матерію або час, можна „украяти" землю.

Отже, як украяний хліб зветься окрайкою, *украяна* (тобто відокремлена від решти, виділена з-поміж інших) земля, буде зватись украіною (вкраїною). Ми й сьогодні вживаємо слово „країна", утворене від слова *краяти*, як загальну назву виокремлених з загалу земель. За нашою рідною землею зберігся термін – Україна (Вкраїна), з пізнішим переносом наголосу на ***і*** – Україна. Однак у Т. Шевченка часто зустрічаємо й первісний варіант наголосу: „Я так її, я так люблю, мою Укр**а**їну убогу...".

Отже, назва нашої землі, нашої держави й нашої тисячолітньої традиції – „Україна” – означає буквально – „земля, виділена для нас із загалу, відокремлена від решти”, коротше – „наша власна земля”. Термін „Україна” дуже давній, ймовірно, давніший, ніж термін „Русь”, хоча в офіційному Київському літописі його вперше згадано лише в XII ст. Причиною замовчування є те, що літописець був на княжій службі, а князі з певних причин популяризували термін Русь. Колись П. Куліш писав: „по-письменськи Мала Росія, а по-народному Україна”. У Словарі української мови Бориса Грінченка наведено таку цитату з давньої історії України: „Настав інший порядок на Вкраїні, як почали князьки її оберігати, з неї собі данину брати і своєю, руською землею її називати”. Реставруючи світогляд наших далеких предків, маємо припустити, що в давнину слово *Україна,* найімовірніше, несло в собі такий зміст: „земля, виділена нам Богом...”.

Зі словотвірного погляду слово *Україна* утворено суфіксом *-ин* (*а*) від іменника *украй*. Суфікс *-ин-* в українській мові дуже поширений і має широкий семантичний спектр (один предмет з більшої кількості – *морквина*; одне дерево – *соснина*; рельєфно-ландшафтне утворення – *долина*) та ін. У цій групі – загальна назва *україна*, ще й досі фіксована в українській літературній мові зі значенням ‘країна’, ‘край’ (це значення застаріле). Це видно, зокрема, з прислів’я: *Не всі козацькі україни на лицаря знані.*

Отже, імовірно, що в основу назви *Україна* було покладено іменники *край*, *країна.*

С. Наливайко стверджує, що для того, щоб з’ясувати істинне значення слова *Україна,* треба звертатися до нових джерел. Одним з таких джерел є „Велесова книга”. Саме в ній на дощечці 7 є запис: „Ми – коровичі: скіфи, анти, руси, боруси, сурожці”. Як бачимо, до коровичів автор відносить і русів. Наведена цитата сприймається двояко: по-перше, вона означає, що перераховані племена поклонятися корові, і була вона для них священною твариною; по-друге, що кожне згадане плем’я міс-

тить у своїй назві компонент із значенням ‘корова’. У такому разі кожна племінна назва, серед них і руси, може перекладатися, як ‘коровичі’ або містить у собі компонент ‘корова’. Сам термін *коровичі* може означати ‘биличі’, бо в давні часи на позначення корови й бика було вживаним одне й те ж слово.

„Велесова книга” належить до IX ст., у ній ідеться про русів як про прямих нащадків таврів, що жили в Криму. Звідси Таврида, Таврія та ін. С. Наливайко доводить, що таври – це назва русів, слово *таври* означає ‘биличі’, тобто *коровичі*. Значення етноніма *таври* намагалися з’ясувати ще античні автори, зокрема Стефан Візантійський у VI ст. Він говорить, що в Тавриді бог Озіріс запріг биків, зорав землю, і від цієї саме пари биків дістав ім’я народ – таври.

С. Наливайко відзначає, що слов’янські божества *Влес – Велес* мають спільне походження й однакове значення – скот (тварина). Отже, значення його як „бик” відповідає їхньому статусу. Усе це дає підстави твердити, що етнонім *руси*, як і його збірна форма *Русь*, є семантичним двійником слова *таври*, означає ‘биличі’. Назви Таврида, Таврика семантична тотожна назві Русь і означає „Країна Бика”, „Країна Священного Бика”.

Так само й назва Україна – пізніша трансформація подібного значення, утворена від основи *карв*, *корв*. З цього виходить, що термін *кравенци*, ужитий у „Велесовій книзі” – це предок сучасної назви „українці”. Оскільки „Велесова книга” створена волхвами ще до IX ст., то саме до часу створення цієї пам’ятки належить й перша писемна фіксація етноніма *українці*. Безперечно, він існував набато раніше від цієї першої писемної згадки, принаймі, в усному вигляді. Тож функціонування термінів *українці – кравенци* й терміну *Україна* відсувається на кілька століть углиб історії. Усі ці назви – *Таврида, Волинь, Русь, Україна* – семантичні двійники, різні назви одного й того ж ареалу, де поклонялися священному Бикові.

Культ бика й корови поширений у трипільській культурі: знайдено глиняну модель храму з бичачими рогами, посуд трипільці робили з вушками, схожими на роги; богиня-мати час-

то зображена з рогами; трипільці закопували під поріг черепи корів з рогами або просто зберігали їх; весільний коровай також був рогатим.

Ще один висновок: словосполучення Україна-Русь – не штучне сусідування двох випадкових малозначущих означень, а поєднання абсолютно рівнозначних, сповнених глибинного змісту і високого соціального статусу назв, які доповнюють одна одну – *Країна Священної Корови, Країна Священного Бика* [Наливайко].

Про давні назви топонімів

А тепер про столицю України – Київ. Що означає слово *столиця*? Імовірно, „місце, де перебуває правитель країни". У наш час атрибутом влади правителя-монарха є трон. У часи Рюриковичів трон звався „стіл" (пізніше „престол"). Отже місце, де перебував князь-монарх, звалось „столиця", тобто місце із „столом" (пізніше – „престольний град"). Слово „стіл" і його найвищий ступінь – „престол" – утворені від дієслова „стелити", отже, виникли ще у ті давні часи, коли правитель (вождь, князь) вирізнявся з-поміж інших громадян тим**,** що на зборах громади сидів (чи стояв) на спеціальній підстилці (імовірно, із шкур, килимів чи обробленого дерева). Але ще давніше, ніж „стіл", ознакою верховного правителя на Україні був жезл з триконечним навершям, який звався „кий".

Зображення володарського кия ми можемо бачити на монетах скитських царів Боспору, київських князів, на їх печатках і на давніх іконах. Коли сколоти в союзі зі своїми братами галлами й слов'янами перенесли свою столицю з Надчорномор'я на береги Дніпра, вони назвали її Київ, тобто „місто верховної влади країни і її символу кия". За цим символом, як свідчить легенда, самого сколотського князя звали Кий. Союзного з ним зверхника галлів і кельтів звали Щек (інша вимова – Чех), а зверхника слов'ян-хорватів – Хорив". Варто відзначити, що українське слово „кияни", утворене не від назви міста, а від назви державного символу.

Показово, що назва інших великих міст України дають свідчення про характер поселень на нашій землі, місцерозташування тощо.

Острог (Рівненська обл., існує, імовірно, з IX ст.), перша згадка датована 1100 р. Назва походить від *острг* ‘гострий’, ‘загострений’. Такими були кілки, що ними в давні часи обгороджували селище.

Городище – кільканадцять сіл і містечок в Україні. Вони так звуться, бо в Київській Русі городищами звалися поселення, укріплені валами й ровами.

В основу назви поселення нерідко клалася назва ріки: *Донецьк* – від назви *Сіверський Донець*, де *дон* – ріка, вода.

Коломия (згадка під 1240 р.). У цьому місті є річки Мия і Прут. Одні вчені припускають, що раніше Прут звався Мия, тому місто отримало назву Коломия. Інші твердять, що ріка ця впадає в Прут. Отже, місто розташоване коло Мия.

Суми – розташоване на березі р. Псла при впаданні в нього р. Сумки (тюркське *су* – ‘вода’).

Луганськ – на р. Луганка.

С. Мілове – на р. Мілова (бере свій початок з крейдяних відкладів).

Нижня Даванка – селище розташоване при злитті річок Красної й Дуванки. Назва р. Дуванка походить від татарського *дуван* – ‘дільба’.

Охтирка – річка й гора Ахтир (з тюркського ‘біла скеля’, ‘білий яр’).

Старобільськ (заснований 1686 р.). Слобода Стара Біла на р. Айдар (назву річки пов’язують із тюркським *ай* – ‘біла’, *дар* – ‘ріка’). Є ій інше пояснення: *ай* – ‘святий’, *дар* – ‘вода’.

Шепетівка – відкриті мінеральні джерела жебоніли – шепотіли. Селище спочатку звалося Шепіт.

Умань – на р. Уманка (Ума).

Полтава (уперше згадана 1174 р.). У місті тече річка Ворскла. Поселення виникло в урочищі Лтави. Лтави – ‘болото’, ‘грязь’.

Біловодськ – розташоване на р. Деркул, береги якої порізані ярами з крейдяними відкладами, тому вода в річці біла.

Ізюм (1571 р.) – лежить на р. Сіверський Донець при впадінні в нього р. Ізюмця. Вважають, що слово *ізюм* тут видозмінене татарське слово *гузун* – ‘переправа’.

Гадяч – дві версії (Гадяче, Гадское); від *гадяче* ‘годиться для проживання, гарне’.

Отже, в основі назви поселення може бути:

– назва річки, джерела, струмка, озера (Сватове – р. Сватова);

– назва рельєфу (Прилуки);

– назва рослини (Кілки ‘березові гаї’, Березань, Берестечко – ‘берестяні гаї’);

– назви тварин, риб, птахів (Бобрик, Вовчанськ (нар. Вовча), Лисичанськ, Кабаннє);

– найменування племен (Кривичі, Деревляни, Чехи, Литвин, Литовка);

– професія, посада, фах (Володарка; Комісарівка; Шебелинка – селяни-втікачі; Харцизьк – розбійники; Бортничі; Лубни – луб’яни – дощане, дерев’яне; Скомороха – мандрівний музикант; Буда, Будница – випалювали смолу, дьоготь).

Слова із затемненою етимологією

Слово *етимологія* в українській мові може перекладатися як істинний. Отже, завдання етимології в тому, щоб з’ясувати істинне значення. Та чи істинним може бути первісне значення? Не завжди вдається проникнути до першооснови слова.

Якщо походження слова непрозоре, то воно нерідко обростає багатьма тлумаченнями, серед яких багато й таких, що піддаються народному етимологізуванню.

Наприклад, Волинь – ‘країна волів’, країна волохів (кельтів), країна підвищень (Nel – підвищення), утворене від власного імені Волинь (як Малинь) та ін.

Житомир (1240) – центр деревлян, житичів (мир – округ, світ, область). Зафіксована в пам’ятках назва Житомель (Житомль). Тоді можна її тлумачити від імені Житом і суф.-*ль*. Ім’я Житом – скорочена форма Житомер ‘той, що міряє жито, хліб, багач’.

Про назви державних символів

Драматична історія сучасної назви українського національного символу – **Тризуб** (Тризубець). Ця назва зовсім нова. Вона введена до вжитку російським істориком М. Карамзіним на початку минулого століття. Однак символ старший, його вік визначають кілька десятків тисяч років. Знак і справді має прадавню народну назву, цією назвою є слово „трійця", яка в українській мові означає „Бог у трьох лицях" [Грінченко, IV, 84]. Саме цей символ трійці служив навершям для володарського жезла – кия.

Чому, описуючи загадковий київський знак, М. Карамзін вжив не слово „трійця", а нове. Важко сказати, але сьогодні відомо, що старовинне слово „трійця" виражало символ триєдності (українські слова „троїцький" і „триєдиний" і досі мають однаковий зміст і перекладені російською мовою одним словом – „троичний" [РУС, III, 481].

Ця емблема справді дещо нагадує три зубці на спільній основі, однак зображає вона не три зуби, а три язики полум'я давньоарійського (як і давньослов'янського) бога Огня (Агні), яке, у свою чергу, символізує Святу Трійцю космічних енергій, організований простір, Дерево Життя.

Утвердженню терміна *тризуб* сприяло те, що з поширенням християнства на слов'янських землях все більшого значення серед образів Святої Трійці почало набувати її християнське, антропоморфне трактування (Бог Отець, Бог Син і Бог Дух Святий).

Ситуація щодо терміну Тризубець різко змінилась на Україні у першій половині XX ст. у зв'язку з визнанням символу за державний герб Української Народної Республіки. Оскільки на ту пору не було ні жодного дослідження, присвяченого правомірності назви знаку, ні жодного часу на таке дослідження, то при обговоренні і затвердженні державного герба УНР вживався найбільш поширений і усталений на той час термін „тризубець", що узаконило це значення слова і в українській мові.

Сьогодні термін „Тризуб" набув значного поширення в українській мові й відтіснив стару назву символу на другорядні ролі (пор.: слова, що виникли свого часу як переносне значення священного слова „трійця" – „трійця людей", „трійця свічок"

і т. ін.) [УРС, VI, 102]. Це явище цілком зрозуміле – за кілька десятків років, що минули від затвердження державного символу, тисячі українських патріотів поклали своє життя, захищаючи право української нації на існування, захищаючи гідність і символ цієї гідності, який вони називали Тризубом. Тим самим термін „Тризуб" освятився кров'ю народу і став священним для кожного національно свідомого українця.

Давньою є й назва нашого національного прапора, який українці іменують „знамено", „стяг".

Слово „знамено" походить від праслов'янського znamę, пов'язане з znamъ 'знаний, відомий' [ЕСУМ, II, 270]. І спочатку воно являло собою зображення знака, розміщеного на довгій жердці. При цьому знак, розміщений на жердці, міг виготовлятися з дерева, з каменю, з металу або вишивався на тканині. Останній варіант знамена зберігся й до сьогодні.

Знамено, як варіант знака, виконувало усі його функції щодо позначення належності володінь, майна і людей до певної громади, до певного роду-племені. Однак, на відміну від інших варіантів знака, знамено мало додаткову функцію – збирати до гурту, „стягати" до вожака членів громади під час походу чи битви. Звідси й друга назва знамена – „стяг". Функцію стягу виконував і бунчук.

Слово „прапор" відображає іншу важливу функцію знамена – бути попереду громади, вести її людей за собою. Утворене слово прапор від слова *por, *per, що означало 'рухатись', 'літати' і давнього *перо*. Доречно зауважити, що перо у наших предків символізувало вищі, небесні сили. Слово „перо" якнайтісніше пов'язане з числівником „перший"; префіксом, що означає найвищу якість – *пре* (прекрасний, премудрий, прегарний).

До сьогодні в Україні зберігаються етнічні назви населення, пов'язані з давніми племінними назвами: *бойки* від власної назви – *Бойко*, *Бой-* 'воїн'; *гуцули* – від назви племені *уличі*, *уличи → улици → уцули → гуцули*; *лемки* – від *лем* – '*тільки*' (лемки називають себе *руснаками*); *галичани* – від *Галичина*, *Галич* (гр. '*спокій*', '*тиша*', *гал* '*чорний*'); *поліщуки* – від *Полісся*, *ліс*; *во-*

лохи – Волощина, від *волх* ‘*жрець*, *чудодійник*’; *тиверці – вер-* ‘*всесвіт*’; *сіверяни* – ‘*сівери*’ – *кімери*.

Про походження слів **калина *і*** **верба**

Розмаїту символіку в українській мові має слово *калина*. В *Етимологічному словнику української мови* знаходимо, що слово *калина* – похідне від *-kalь* ‘мокра земля, болото, драговина’; назва зумовлена вологолюбністю калини та поширенням її у болотистих місцях [ЕСУМ, ІІ, 350]. Проте багато вчених з таким твердженням не погоджуються. Подібна етимологія слова суперечить народному розумінню сутності калини. Слушною, на наш погляд, є гіпотеза мовознавця А. Брюкнера, який уважав: слово *калина* походить від сл. *kaliti* ‘гартувати, розжарювати’, бо червоні плоди рослини подібні за кольором до розпеченого заліза [Там само, 350].

У „Словнику античності” слово зі спорідненим коренем *kalos* пояснюється як „прекрасний” [СА, 243]. Як відомо, колись слова *красний* „червоний” і *красивий* „гарний” були спільнокореневими. Крім того, що вони мали спільного предка: *-крес-, -крас-;* означало „вогонь”. Пор.: *кресало, кресати іскри, крес*. Отже, корінь *-кал-* у давнину мав значення „вогонь”. Це підтверджує і М. Маковський, який встановив, що індоєвропейський корінь **kel* передавав значення „горіти” [Маковский, 81]. Отже, корені *-кал-, -кел-* стародавні й пов’язуються з вогнем (пор. *окалина, раскаленный)*. Вогонь же у слов’ян був однією з первісних матерій, який, поєднавшись з водою, утворив усе живе на землі. Він обожнювався.

А оскільки калина й справді полюбляла вологі, низинні місця (про це свідчать і практика, й етимологія), імовірно, ця рослина стала сприйматися в праукраїнців як своєрідний символ світового дерева, життя взагалі. Невипадково весільне гільце (вільце) прикрашали калиною. А воно символізувало вічне нев’януче дерево життя, плодючість.

Водночас колись в Україні вважали красивим саме червоне. Згадаймо червоні стяги Давньої Русі, червоні (а не бліді) щоки дівчини, які пашіли жаром. Дівчата в давнину прикладали до

обличчя кетяги калини: вірили, що перейде до них здоров'я і краса цієї рослини.

Калина у світосприйманні українців стала символом краси, любові, плодючості, пам'яті, буяння, цнотливості, України, тому що:

– поетичні, ніжні, пісенні, скромні душі українців обирали такі самі символи (непримітні, але образні, глибокі, вразливі);

– модель світу праслов'ян включала анімізм, антропоморфізм, олюднення, одухотворення дерев, кущів. Крім того, калина, за віруваннями, поєднала в собі головні первісні матерії життя (вогонь, воду). Завдяки їх взаємодії калина „загартувалася", стала сильніша за зловорожі сили Снігу, Вітру, Морозу, хвороб тощо;

– форма кетягів калини (коло), кольорова гама (біле, червоне) символізували для язичників найсвятіше – Сонце, яке дає усьому життя, є чистим, запліднюючим першопочатком;

– калина, судячи з обрядодій, фольклору, виконувала сакральну функцію світового дерева;

– водночас праукраїнці сприйняли, на нашу думку, індоєвропейський корінь *-kel-* (*-kal-, -kol-*) і його похідні (з відповідною семантикою) у свою мовну систему. У багатьох мовах світу цей корінь асоціювався з божествами краси, гармонії, часу, колеса вічності, смерті;

– значний ареал поширення калини на територіях слов'ян (її лікувальні властивості, форма плоду, колір крові, час цвітіння в розпал літа – пора буяння природи) зумовили приписування калині незвичайних якостей, ознак;

– український менталітет пов'язував із калиною гармонійну музику Природи, Небес;

– калина з давніх-давен була культовим світовим деревом, навколо якого водили священні хороводи, приносили їй жертву (калач, коровай);

– на нашу думку, калина тісно пов'язана з такими божествами, героями наших пращурів, як Коляда, Колоксай, з обрядом Калети (Калити), бо-грецьки *kollix* – „хліб круглої форми".

Походження слова *верба* вимагає спеціального розгляду.

Є думка, що складається воно з двох слів *вер* і *ба*. У давнину ці слова відповідно означали „всесвіт" і „матір". В українській мові подвійну матір, тобто матір матері й сьогодні називають „баба", „бабуля" та іншими словами, похідними від подвоєння „ба". Слово має коріння у первісних культах Праматері світу. Й до сьогодні кам'яні культові зображення праматері, що стояли на узвишшях могил по всій Україні, називають бабами.

Слово „вер" також дуже давнє. Величність позначуваного ним явища – Всесвіту – відбилась в багатьох українських словах. Деякими з них ми користуємось і сьогодні. Це слова „верх", „вершина", „вершити", „верхів'я", „верхній", „зверхник", „верховода", „верховина" тощо.

Оскільки найхарактернішою особливістю всесвіту є постійне обертання всіх його складових частин навколо своїх вісей (що не важко було спостерегти й первісній людині), то другий кущ слів в українській мові, породжений давньою назвою всесвіту, характеризував саме цю його властивість. Це слова „круговерть", „веремія", „вертіти", „вертатись", „верт" (поворот), „верч" (згорток), „верея" (вісь дверей), „веретено" (деталь, що вертиться у прядильних верстатах; жорнах; ручних, водяних і вітряних млинах; у гончарному крузі тощо).

Як символ Матері Всесвіту, а точніше її тотем-дерево, верба відігравала значну роль в обрядах і ритуалах українських релігійних і народних свят. Перед Великоднем цілий тиждень святкувалось вшанування Матері Всесвіту – верби. І досі збереглись його обряди й назва – „вербний тиждень", „вербна неділя", „вербниця".

Багатотисячолітню традицію вербного свята засвідчують римські хроніки, де воно описано як „призабуте, дуже давнє" свято етрусків, засновників Риму. Як не дивно, але на Україні вербниця й досі є живим святом, причому ритуальні примовки, які входять в обряди цього свята, майже дослівно зберігаються з текстами примовок, записаних латинянами від етрусків. Це дає змогу зробити висновок, що обряди свята на Україні від часів трипільських лелегів (родичів етрусків) майже не зазнали змін.

Форми звертання в українській мові

Йдеться про пошуки оптимальної форми звертання в українському суспільстві. У Східній Україні деякі громадяни протестують проти вживання слова „пан", оскільки воно, мовляв, польського походження. Пропонують замінювати його словами „громадянин" і „добродій". До цього нагадаємо, що існує ще й слово „товариш", яке із зрозумілих причин чимало людей не вживає сьогодні. Однак, попри всі суперечки щодо права на існування того чи іншого слова в українському суспільстві, усі ці слова глибоко українські, і давні, освячені традиціями. Вони, однак, зовсім не рівнозначні – і кожне виявляє свій власний аспект стосунків між людьми. Розглянемо ці аспекти.

Найповніший зміст і найбільшу повагу виявляє слово *Пан*. Це слово (за ЕСУМ) запозичене з польської мови, зводиться до прасл. *дъ пань*, що немає ясної етимології. Є думка, що воно пов'язане з іран. *ди рана* 'коров'ячий пастух', охоронець скоту, має в цій мові дві частини *дан* 'корова, бик' і *тра* 'берегти, захищати'. М. Фасмер слово *пан* пов'язує з **дъранъ* [жупань] 'начальник округу'; І. Соболевський пояснює походження *пан* як запозичення з дакійської мови [ЕСУМ, IV, 273]. Наявність цього слова в багатьох мовах засвідчує, що воно спільне для всіх індоєвропейських мов, оскільки було назвою бога Всесвіту предків індоєвропейців. В українській та багатьох інших слов'янських мовах слово „пан" є ознакою найвищої, божественної шани. Аналогічно у російській мові звертання „господин" утворене від імені бога – „Господь", в англійській титул „лорд" від імені бога – „Лорд" і тому подібне. У грецькій релігії культ бога Всесвіту Пана посіли інші боги, а його ім'я лишилось у назві другорядного бога та в слові „пан", що означало „всезагальний" („панславізм", „пандемія", „панамериканський").

На другому місці по шанобливості є звертання „добродій". Розшифровки воно не потребує. Зазначимо лише, що слово не має такого загального значення, як „пан".

Звертання „громадянин" найхолодніше і найофіційніше. Воно характеризує юридичний статус особи, до якої звертаємось, і є цілком нейтральним щодо нашого ставлення до неї.

Походження слова очевидне – це фіксація належності цієї особи до громади.

Звертання „товариш” дуже давнє. Походить від слова „товар”, тобто „рогата худоба”. Так звертались один до одного пастухи великої рогатої худоби. Пізніше терміном „товариш” почали користуватись члени будь-якого гурту, не лише пастушого – „товариші по роботі”, „товариші по партії”, „товариші по нещастю” тощо. Члени компартії цілком слушно використовували цей термін для взаємних звернень. Коли ж вони почали нав’язувати його усьому суспільству, то це викликало відразу до терміна, як свого часу польські феодали-загарбники викликали відразу до терміну „пан”. Ці приниження термінів, однак, тимчасові. У вільній незалежній Україні всі українські звертання наберуть природного значення, як, наприклад, у давньому виразі „панове козаки”, „панове товариші” тощо.

Слово „леле” у виразі „ой, леле” мовознавці трактують як вигук зі значенням: „на жаль”, „біда”, „горе”. Насправді ж – це звертання за підтримкою до Богині Лелі, шанованої нашими трипільськими предками. Отже, цей вираз живе в українській мові щонайменше 5 – 6 тисяч років. Природно, що його первинний зміст дещо трансформувався. Однак культ богині води, матері Всесвіту Лелі і її брата й дружини бога вогню, батька Всесвіту Полеля залишили в українській мові не тільки вираз „ой, леле”, що дає змогу реставрувати первісне значення багатьох українських слів.

Український етнос творився тисячоліттями, шляхом об’єднання споріднених за мовою племен, кожне з яких, однак, мало свої особливості в мові, її словниковому складі. Так в українську мову увійшли різні слова для позначення одного й того ж поняття. А продовжують вони жити тому, що кожне з них набрало свого особливого значення, характеризуючи різні іпостасі такого явища, як голова роду.

Найзагадковішим є слово ***тато.*** На відміну від інших слів, належних до того чи іншого куща зі спільним коренем, слово „тато” не має „родичів” в українській мові. Корінь слова унікальний і ні в яких словах не повторюється, за винятком ут-

ворених від нього прикметникових форм. Разом з тим слово поширене в усьому світі. Навіть мексиканці називають „татом" голову роду. З'ясування походження й етимології слова „тато" вимагає виходу за межі океану рідних слів. Зате походження та специфічне значення слів „батько", „вітець" і „неньо" є цілком прозорим.

Слово „батько" походить від дуже давнього слова *бат*, що означало чоловічу іпостась світотворення. Крім слова „батько", в українській мові утворено цілу низку слів від цього первісного поняття. До них належить слово „бат" у значенні старший брат та у значенні „палка" (слово „палка" теж утворене від імені чоловічої іпостасі світотворення – бога вогню Пала); зображення палки, як і термін „бат" символізує чоловіче начало світобудови. Словом „бат" називалась також велика палка, тобто "колода" (тут слово „бат" ототожнюється з іншою назвою чоловічого начала – „Коло"). Від слова „бат" утворені також слова „батіг", „батати", українська назва військового загону – „батова" і французька – „батальйон".

Якщо в слові „батько" підкреслюється чоловіче начало голови роду, то у слові „вітець" – його життєдайне начало. В давньоарійській мові, отже, й у давньоукраїнській мові слово „віта" означало „життя", „життєдайність". Українська мова зберегла цілий кущ слів, породжений коренем „віта". Це слова: *вітатися, привіт, вітри, вітер, вітчим, вітчизна, вітець*. При запозиченні слова „вітець" до російської мови воно зазнало змін і набрало форми „отец" під впливом тюркської назви батька – „ота".

Символіка чисел в українській мові

Крім етимологічно прозорих, в українській мові функціонує багато слів із затемненою внутрішньою формою. До них передусім належать назви чисел першого десятка. Це такі давні слова, що відомий польський учений М. Красуський припускає: якщо науковцям пощастить з'ясувати їх етимологію, первісну приналежність до якоїсь мови, то можна тоді буде визначити, які чи яка мови (мова) є найдавнішою. Сам учений доводить, що ці числівники українського походження. Спробуймо порівняти традиційну етимологію цих слів та ту, якої дотримується М. Красуський.

Число	М. Красуский „Древность малороссийского языка” (1879)	Етимологічний словник української мови (1982 – 1988)
Один	От *він* (від займенника) от *он*, от *него*; рахунок починається з першого пальця руки	Загальнослов. *edinъ, складання основ *ед* ‘тільки’і *ин* ‘інший’. Дослівно ‘зовсім один’ [Шанский, Боброва, 211]
Два	Від *твій, твоє*; мислиться тут другий палець руки, вказівний. Він указує на особу, предмет	Загальносл. – д.-рус. dwai, лат – duo. Деякі вчені вважають, що первісно *два* служило для позначення мінімального числа при рахунку [Шанский, Боброва, 67]
Три	Від *торе*, *тре*, *трет*, бо середній палець тре об інші пальці	Прасл. trije, спорідн. з лит. trỹs ‘збірний’ [ЕСУМ, V]
Чотири	*Четыре, четыры*, походить від укр. *ще тере*, бо четвертий палець ще тре.	Загальносл. *четырь*, лит. returi. Можливо, від тієї ж основи, що й *чет* ‘рахую’, первісно могло означати групу чисел
П’ять	Від укр. *пів* – утятий (на половину врізаний), підтятий	Вважають, що *п’ять* – похідне від п’ятий [ЕСУМ, IV, 653]
Шість	Від *ще єсть* (закінчивши рахунок на одній руці, продовжується на другій рахування)	Загальносл. суф., походить від основи sešt [Шанский, Боброва, 373]
Сім	Рос. *седмый*, походить від укр. *седимо* (залишатися без роботи на сьомий день)	Походить від *сьомий*
Вісім	Рос. *восемь*, пол. *osiem*, буквально ‘той, що знаходиться після семи’	Загальносл., утворене від *осмь* ‘восьмий’
Дев’ять	Утворене від давньоукр. *давить*, бо дев’ятий палець надавлює на восьмий	Загальносл., утворене від *дев’ять* ‘дев’ятий’. Нім. *neun* [н] в результаті дисиміляції перетв. на [д]. Слово *дев’ять* позначає дев’ятку тому, що при обрахунку четвірками з дев’яти починаємо новий обрахунок [Шанский, Боброва, 69]
Десять	Від укр. *досить*	Загальносл., утворене від *desęti* ‘десятий’, суф. утвор. від тієї ж основи, що й лат. *десят*.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

План

1. Концепт *мова* у творчості письменників Луганщини (В. Сосюра, І. Світличний, Григорій Половинко, М. Чернявський, А. Листопад, І. Савич).

2. Збірка Григорія Половинка „Шлях на Чигирин" та місце онімів у ній.

3. Теоніми та агіоніми та їх естетична функція у творах Григорія Половинка.

4. Хороніми у творчості Григорія Половинка.

5. Ойконіми творів Григорія Половинка.

Про концепт „мова"

В. Сосюра. Концепт *слово, мова* належить до архетипних. Стрижнем його є розуміння слова як усього духовного. Слово – це Логос, Всесвіт, знання, учення. Саме так трактує лексему *слово* євангеліст Іван: *„І споконвіку було Слово. І Слово було в Бога. І Бог було Слово. Воно в Бога було споконвіку. Усе через нього постало, не постало без нього".* Звичайно з матеріалістичної точки зору ці слова пояснити складно, проте зрозуміло, що в цьому контексті вони означають: спочатку був Всесвіт, були знання, Божа мудрість і його благодать. Тільки тому з'явилося життя на землі.

Концепт *слово* включає книжність, яка вважається відображенням взаємозв'язку між божественним і земним. Слово забезпечує комунікацію між Божественним і людським.

Етимологічний аналіз лексеми *слово* показує, що це поняття пов'язане з двома полярними видами оцінки. Етимологічно з лексемою *слово* споріднені слова *слухати, слава, славити,* але лексема *славити* є енантеосемізмом, оскільки містить у собі значення 'хвалити' (позитивна оцінка) і 'хулити' (негативна оцінка).

Ю. Степанов у статті „Концептуарія" наголошує, що еволюція концепту *слово* бере початок з античної Греції. У давньогрецькій філології формування уявлень про слово відбува-

лося в межах опозиції трьох основних термінів: *епос* („слово як таке, поєднання звука і змісту"), *міф* (характеризувало слово з боку змісту, тому „часто означало 'мовлення', 'порада', 'план' і власне 'міф') і *логос*. Останнє, на думку Ю. Степанова, має найскладнішу семантику: ця лексема виступає синонімом до двох попередніх, а, крім того, має значення 'неправдиві, пусті слова', 'словеса лукаві', на противагу істинному, правдивому мовленню чи оповіданню, проте поступово *логос* „бере верх над міфом і епосом" і вже 'міф' перетворюється в 'казку' і протиставляється слову істини – логосу, а епос, у свою чергу, перетворюється в 'говір', 'чутку'.

Ю. Степанов справедливо наголошує, що „в уявленнях про слово зливаються три потоки: язичницькі уявлення про *глас Бога*, який віщує через вуста смертного; філософські вчення про логос; євангельське вчення про одкровення" [Степанов, 293].

Подібний зміст має лексема *слово* у віршах Т. Шевченка:

Возвеличу малих отих рабів німих
Я на сторожі коло них поставлю слово.

Поет свідомий того, що українці почувають себе рабами через свою неосвіченість. А тому переконаний, що освіта, національна ідея врятує українців. Значення лексеми *слово*, що вживається в контексті номенів *малі, раби, німі, возвеличу, на сторожі, поставити,* широке, це не просто мова, що є однією з ознак нації, це знання і вміння відстояти свої інтереси і права.

Володимир Сосюра – співець глибоких почуттів людини. Слово поета задзвеніло по-своєму самобутньо, як нова, ніколи не чута струна. Відкритий ним самим третій вимір поезії вабив кожного. Володимир Сосюра був народжений і покликаний життям для поезії, вона була йому довгі роки єдиним заняттям, працею і відпочинком, його хлібом насущним, приносила творчу насолоду.

Володимир Миколайович – людина емоційна, з тонкою, чутливою натурою. Для його вразливої душі найхарактерніший стан – органічна злитість з природою, її красою. Він любить свою природу, навколишнє середовище. Він любить кожну клітинку своєї України.

Для нас вона в світі єдина, одна
В просторів солодкому чарі…
Вона у зірках, і у вербах вона,
І в кожному серця ударі [Сосюра, 173].

У його поезії любов до України і любов до мови нерозділь-на. Він закликає любити навколишнє середовище, оточуючих людей, кожен світанок свого життя, він закликає любити свою історію, свою мову. Ключовими, семантично зв'язаними словами у вірші „Любіть Україну" виступають поняття *вишнева Україна* і *мова солов'їна,* глибинний зміст яких розкривається на тлі таких слів: *квітка, пташина, хвилі Дніпра, електровогні, зойки гудків.*

Закоханий у красу української мови, В. Сосюра оспівує силу рідного слова:

Яка у ній сила і кличе, й сяє,
Яка в ній мелодія лине…[Там само, 224].

Поет створює персоніфікований образ слова, яке проникає до людських сердець швидше від проміння, „влуча, як куля", „над зорі лине". Слово – зброя, коли його наснажують сильні почуття:

…Це – мова моєї Вкраїни.
Це – матері мова. Я звуки твої
Люблю, наче очі дитини…
О мова вкраїнська!.. Хто любить її,
Той любить мою Україну [Там само, 224].

Сосюра щиро й трепетно любить рідну мову і заповідає нащадкам не цуратися її. Як справжній патріот, він через свої вірші робить спробу достукатися до сердець читачів, спонукає молоде покоління добре ставитися до рідної мови. Свій вірш поет так і називає „Юнакові". Автор усвідомлює, що щира розмова з молодою людиною важить більше, ніж будь-які заклики:

О мова рідна! Їй гаряче
Віддав я серце недарма.
Без мови рідної, юначе,
Й народу нашого нема [Там само, 250].

Володимир Миколайович намагається вкотре показати нам

важливість нашої мови. Українську мову він порівнює з святинею всього народу, ставить її поруч з іншими національними атрибутами, бо хіба може бути якась духовність, якась національна культура, якась конституція без мови.

Як гул століть, як шум віків,
Як бурі подих – рідна мова…
...життя духовного основа [Там само, 288].

Вірш обсягом у кілька десятків рядків повчає такої мудрості, що не кожен протягом усього життя зможе навчитися, пізнати й усвідомити всю цю життєву правду. Слова, як намисто на нитку, складаються в рядках багатого життєвого досвіду автора. Цими духовно наснаженими, красивими словами Сосюра намагається донести до читача справжню важливість, сенс духовного збагачення.

Шумить Дніпро, чорніють кручі,
В граніт холодний б'є прибій.
Прийми слова мої жагучі,
Мов заповіт, юначе мій!

Листку подібний над землею,
Що вітер з дерева зрива,
Хто мову матері своєї,
Як син невдячний забува [Там само, 250].

Отже, концепт *мова* у творчості Володимира Сосюри формують такі поняття, як *Україна, український народ, мова матері, історія* (*гул століть, шум віків*), *духовне життя, заповіт*. Таке філософське осмислення поняття *мова, слово* суголосне з тим, яким воно постає у творчості поетів античності, прочитується у віршах вітчизняних майстрів слова.

І. Світличний. Для кожної людини рідний дім – це місце, де можна відпочити від турбот, це захист від незгод, це відчуття підтримки з боку близьких тобі людей, це можливість поспілкуватися рідною мовою. Іван Михайлович Світличний виборював своє право говорити українською мовою. Він завжди шкодував, що на рідній йому Луганщині українською мовою нерідко нехтували. У вірші „Звернення до рідного слова" Іван

Михайлович акцентує увагу на такій особливості української мови, як багатогранність: здатність зберігати назви речей, які вимиваються науково-технічним прогресом, і називати поняття, суть яких людина осягне лише в майбутньому. У цьому вірші поет висловлює вдячність рідній мові за те, що вона надихає його на творчість: *Спасибі тобі, рідне слово, за те, Що змогу даєш ти мені оспівати..; Спасибі, що ти помагаєш мені Красу відтворити на клапті паперу, Та ще попередить, що може в огні Згоріти краса в термоядерну еру...* [Світличний, 67].

Автор вірша впевнений, що мова має величезне значення для розвитку держави, культури народу. Він переконує читача, що поки буде існувати рідне слово, буде існувати й держава Україна, адже атрибутами кожної держави є певна територія, мова, культура: *І знай, рідне слово: Поки ти живеш В устах українців – живе й Україна* [Там само, 67].

У вірші „Рідна мова моя" автор використовує влучні епітети: *незнищенна, барвінкова, рідна, моя, калинова, своя, українська*. Вони допомагають читачеві зрозуміти істинність поглядів письменника. У цьому вірші Іван Світличний розкриває всі принади мови як такої, бо навіть дитина з самого малечку вже бачить, відчуває красу рідної мови, її широчінь, багатофункціональність: *У тобі я чую знову Пісню колискову* [Іванова, Клімова, 13].

Мова багатомільйонного народу дорога поетові й тим, що її у спадок передали нам батьки, діди, які відстоювали і боронили цей коштовний скарб протягом усіх віків. У письменника з рідною мовою багато асоціацій, він відчуває в ній свободу: *У тобі я відчуваю Висоту блакиті...* [Там само, 13].

Автор, милуючись рідним словом, порівнює красу мови з красою свого краю, а тому бачить у слові *І красу свойого краю, І шумовиння жита...* [Там само].

І. Світличний вірить у велике майбутнє свого народу, у те, що українська мова стане однією з високорозвинених європейських мов. Передчуваючи зміни у суспільному житті країни, поет пише такі рядки: *В ній я чую крок народу, Серце України...* [Там само]. Він упевнений, що завдяки зусиллю народу, мова не загине: *Українська мова зроду, Повік не загине...*

Іван Михайлович Світличний дійсно цінує свою націю, розуміє, що однією з найголовніший ознак нації є її мова, а тому поет проголошує: *Ні на яку іншу мову Свою мову колискову Я не проміняю...*

Сьогодні літературознавці й історики стверджують, що коротке, але таке значиме в розвитку української духовної культури літературно-мистецьке відродження 60-их років насамперед пов'язане з іменем Івана Світличного й такими світлими іменами його друзів, як Василь Симоненко, Євген Сверстюк, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл [Неживий, 63]. Як бачимо, погляди цих культурних діячів позначилися й на розумінні та мистецькому обґрунтуванні питання про значення рідної мови в житті суспільства.

Григорій Половинко – відомий поет Луганщини. Його вірші, особливо на історичну тематику, полюбилися всім шанувальникам поезії. Григорій Григорович відомий як один із найпристрасніших патріотів нашого краю, тому у своїх творах він не міг обминути питання мови, бо створення поетизованого образу мови можна вважати константою кожного українського письменника. Цей мотив простежується у віршах Г. Половинка „Мова", „Невже", „Втрата", „Співають рідні слова" та інших. Не відходячи від історичної тематики, поет виводить образ мови і слова з минулого: *„зі скіфського степу непрохано слово з'явилось…" , „… з яких борів древлянського зела ти виросла..."*. Григорій Половинка не ідеалізує і не прикрашає слово, мову. Слово позначене епітетами *землисте, чорне, тернове і голгофне,* мова – *затуркана*. Поет тяжіє до осмислення проблеми мови саме у *„сучасному світі чужім"*, в *„атомному часі"*. У своїх віршах Половинко уособлює мову (*„ти виросла, з'явилася, постала"*) і слово (*„...слово з'явилося мені*, *Йому у вічі я поглянув…")* [Половинко 1990, 32].

У віршах „Мова" та „Втрата" автор запроваджує риторичні запитання. „*Чиє ти? Чого ти? І що тобі треба?*" – звертається до слова, *„Та що ж ти є?"* – до мови, щоб розмірковувати самому, що вони собою являють, і дати можливість подумати читачеві. Водночас мову поет називає так: *„ясні співзвуччя голосні"*.

Він її боготворить, говорячи, що її простота *„свята”*. Мова є, і завжди будуть нею *„повнитися вуста”*. На думку поета, мова завжди живе у серці кожного свідомого українця як щось рідне, дороге: *„щось в серці озвалось. Отам. В глибині”, „серце моє словом сповила”*. Ліричний герой з вірша „Мова” закликає не вдаватися до довгих роздумів, а *„лиш усе віддавати”* за неї *„і вистояти”* [Половинко 1995].

У вірші „Невже” ліричний герой немовби нагадує про те, що нам у спадок *„від посивілих батьків”* залишилася мова, яку часто зневажали. Автор образно про це говорить: *„затуркана мова”*, а тому мову називає *„обмовою”*. За тлумачним словником слово *обмова* має два значення: 1. Ненароком висловити те, чого не треба було говорити. 2. Помилково говорити не те, що треба, помилятися на слові. Отже, художнє означення *обмова* нагадує нам, що раніше українську мову не вважали за окрему національну мову, а називали її наріччям.

Далі ліричний герой знову вибухає риторичними запитаннями: *„Невже ми такі випадкові?”* (Невже ми не любимо українську мову, свою рідну мову?). У другій строфі мова постає перед нами як *„мова-обнова”,* яка стала не *„затурканою”,* а *„сяючою”*. Мова продовжує невпинно розвиватися, збагачується її лексичний склад, постійно народжуються нові слова. Відчувається контраст між першою і другою строфою, де виступають образи *„мови-обмови”* і *„мови-обнови”*. Саме *„мову-обнову”* поет закликає утвердитися.

Григорій Половинко свідомий того, що українці мають велику духовну культуру. До її скарбниці належать і народні пісні, які він образно називає словом. *„Співаються рідні слова, збиваються з ритму слова…”* – зазначає він у своїй неперевершеній поезії. Ці рядки, безперечно, підкреслюють неповторність і мелодійність української мови. Про важливу роль народної пісні-мови говорить поет у віршах „Співають рідні слова” і „Весільний гопак”: *„допоки співають, живу”, „допоки пісня – ми іще живі”, „допоки танцю – ми іще не вмерли”, а*дже могутність мови – могутність народу, українці без мови стануть перекотиполем, що його вітер віднесе в сіру безвість.

Надзвичайною силою наділяє письменник слова, гіперболізує їхні функції в поезії „Полуботок": *„І тоді Полуботок їх словами убив..."* Ліричний герой у вірші „І наздогнало власне слово" просить: *„Дай Бог, щоб в кожного було"* слово, *„голгофне і тернове",* бо коли людина втрачає зв'язок з рідною мовою, то вже то буде смерть задля її душі [Половинко 1999].

Отже, Григорій Половинко у своїх віршах опоетизовує силу і красу мови, високо підносить авторитет рідного слова, бо в нашій мові живе історія: слово із глибини віків доносить до нас усі прикрощі й радощі минулого, а також прогнозує майбутнє.

М. Чернявський. З давніх-давен письменники прославляли український народ та його мову: багату, мелодійну, барвисту. У своїх віршах вони опоетизовували її, захоплювалися нею. Не був винятком і поет нашого краю Микита Антонович Чернявський. За своїм покликанням він лірик у всій повноті цього жанрового визначення, де поєднується громадянське, пейзажне й інтимне. Його вірші в змозі донести до читача найглибшу гаму почувань людської душі, розкрити її у хвилини радісного піднесення й смутку [Чернявський 1970, 4].

Предметом нашого дослідження стали вірші, присвячені українській мові: „Слово", „Рідна мова".

У вірші „Слово" автор подає похмуру картину „словесного голоду", коли людина не має змоги розмовляти рідною мовою з різних обставин. Цей вірш насичений вдало дібраними тропами та стилістичними фігурами. З самого початку поезії, удаючись до плеоназму (*тяжко-важко*), з першого рядка автор уводить читача в суть обставин, про які йдеться. Змальовуючи „словесний голод", Микита Антонович використовує точні та влучні епітети, які роблять цю картину ще яскравішою.

...І розбуялі думи обриває
Заїкуванням непровидь сліпа.

Використання епітетів (*розбуялі думи*, *непровидь сліпа*) сприяє створенню картини, задуманої автором, підсилює та уточнює її. Особливою рисою цього вірша є застосування великої кількості дієслів, які роблять розвиток дій більш напруженим та гострим (*думи обриває, глушить їх, гірко пригаша*).

Епітети використовуються і в середині вірша: *нестримний вітер, гірко пригаша, осінню гілку, дрібна твоя душа*. Завдяки їх використанню у читача постає зорова картина людських почуттів та переживань. Далі у тексті знаходимо ряд антитез, використаних з метою змалювання становища людини, яка не має змоги розмовляти рідною мовою.

Пірнути хочеш – під тобою мілко,
Відчути шир – дрібна твоя душа,
Гукнуть у вись – німа задуха в грудях,
Шугнуть у невідь – навкруги стіна...

Перераховані дієслова уведені у вірш з метою точної передачі туги людини – патріота своєї нації – за мовою, культурою, за рідною піснею, думою. Ці дієслова (*пірнути, гукнуть, шугнуть*) роблять вірш ще більш переконливим, надають йому тривожності та розпачу.

Остання смислова частина вірша вже більш лірична. Автор подумки намагається знайти вихід із скрутного становища, прийняти для себе важливе рішення.

... І йдеш тоді шукати слова в людях,
Мов у ріллі запліднений зерна.

Кінець твору оптимістичний, бо автор показує, що справедливість перемагає. Заклично лунає висновок, що рідна мова та рідне слово – безсмертні, і знищити їх неможливо. Ця лірична частина вірша теж позначена яскраво епітетами та порівняннями з яскравою культурною конотацією (*рідна мова, мов безмежне поле*).

... І тим щасливий, що воно ніколи,
Потрібне слово в людях не згаса,
Що рідна мова, мов безмежне поле,
Колоссями за обрій провиса.

В останніх двох рядках змальовано пейзаж, у якому мова порівнюється з колоссям зерна, життєво необхідних для людини. І дійсно, людина, яка не має змоги спілкуватися рідною мовою, позбавлена повноцінного життя з усіма його барвистими почуттями. До цього, на наш погляд, головного висновку, приходить поет. Він завжди стоїть на перехресті

людських тривог і болей, радостей і сподівань. Але автор виступає не спокійним спостерігачем, а борцем за національну свободу, волю та рідну мову [Чернявський 1969, 3]. Характерно ще й те, що Микита Антонович не зазначав, про яку мову йдеться. Але читач з першого погляду впізнає головну героїню цього вірша, оспівану багатьма письменниками українську мову.

У вірші „Рідна мова" Микита Антонович висвітлив тяжкий шлях, який пройшла наша мова, щоб стати визнаною у світі. Автор наголошує на тому, що хоч

І рідне слово завмирало
В засиллі,
В дальній глушині.
Його зневагою карали,
Його палили на вогні...,

воно вистояло і стало ще сильнішим та могутнішим.

Мову автор порівнює з покликанням, підкреслюючи її незламану силу. Каже про неї як про пружну, співучу. Також оспівує тих, хто намагався добитися визнання нашої мови навіть ціною власного життя.

… Цвіли провісниками волі
Вітчизни праведні мужі,
Що власну кров несли на тризну
І відкривали людям зір...

Цей вірш присвячений видатному просвітителеві та правозахиснику нашого краю Борису Дмитровичу Грінченку, який усе життя присвятив боротьбі за визнання української мови як рівноправної серед слов'янських мов та пропаганді рідного слова. Це був нелегкий, тернистий шлях до благородної мети, яку підхопили його послідовники і втілили в життя через літературу, що підвищувала авторитет рідної мови.

У вірші „Рідна мова" М. Чернявського можна простежити весь шлях, який довелося здолати нашому народу та мові, щоб добитися того, що ми маємо в наш час – вільно спілкуватися українською мовою, видавати книжки рідною мовою.

Мова у автора – це дивовижна міць і сила, яку важко здо-

лати. Вона здатна вистояти все, хоч як би її „*палили в огні, в Шевченковому серці вбивали царські холуї* ”.

Вірш „Рідна мова” – своєрідний виклик тим, хто прагнув занапастити нашу мову, скривдити її.

Вірші про мову мають велике виховне значення. Читаючи їх, ми ще раз усвідомлюємо дорогоцінність нашої мови, її неоціненну красу й силу. Кожен автор, пишучи вірш про мову, рідне слово, сподівається донести і передати читачеві свою любов, пошану до мови [Чернявський 1955, 2].

Сьогодні важко знайти поета, який би не написав хоч одного вірша про мову. А це ще раз підкреслює відповідальність митців за свій народ та рідну мову зокрема. Наш народ повинен пишатися тим, що його мова – одна з найкращих і наймелодійніших мов світу. Читаючи інші вірші цього автора, помічаємо, що кожна людина знаходить в них щось особисто для себе, це допомагає їй тамувати біль страждання, вона замислюється над багатьма питання, які хвилюють суспільство.

А. Листопад. Не тільки териконами, шахтами, великими промисловими гігантами знаний наш край – Луганщина. З давніх-давен тут виростає й розвивається вічне – духовна національна культура українського народу.

Швидко плине наше життя, однак те, що сприймається митцями „на відстані серця”, залишається назавжди. Для них найдорожчими були і є слова: *Україна, народ, Тарас Шевченко, мова.*

До художнього осмислення образу рідної мови зверталося чимало письменників нашого краю, зокрема, Антоніна Листопад. (Справжнє ім’я – Нікітіна Антоніна Іванівна. Народилася на Рівненщині в селі Перекалі. Мешкає в м. Краснодоні на Луганщині). У цієї поетеси напрочуд природне слово. Воно світле й прозоре, як повітря, яким ми дихаємо, його течія вільна, як плин річкової води: *Мово моя ясночола! Скільки здіймається барв! Терен терновий – учора. Завтра – промінчика гар. Грає вже знову Кобзар. Знову святішають роси. Вийшла, як сонце з-за хмар. Мово моя златокоса. Світишся многостраждально В ранах своїх корогов. Мово – причастя вінчальне! Сповідь народу мого... Як же без*

тебе прожити?! Тут на зеленому віку Мова, вкраїнська молитва, В божім клечальнім вінку [Листопад 1992, 55].

Отже, у вірші „До мови" поетеса називає мову *ясночолою,* тобто світлою, у якої ясне чоло. Вона пише, що в мові багато барв, мова перетворюється, змінюється. Автор доречно вживає метафори: *„Мова – причастя вінчальне! Сповідь народу мого...", „Мово моя златокоса".* Порівняння мови з золотоволосою дівчиною сприяє створенню образу національно колоритної мови. Мова, за А. Листопад, – українська молитва, с*повідь народу. „Мова світиться многостраждально":* хоч і багато вистраждала, але вона живе. Мова – то сонце, вона зігріває, виходить з-за хмар. Без мови людина на землі ніщо: „Як же без тебе прожити? Тут на земному віку" У звертанні до мови авторка використовує епітет „*ясночола*", це слово вказує на одну з ознак мови, і має на меті конкретизувати уявлення про неї. Ознаки мови гіперболізовано, щоб привернути увагу читача до таких рис української мови, як мелодійність, милозвучність, багатофункціональність, зв'язок з історією народу.

У вірші „До рідного слова" А. Листопад оспівала слово, його стійкість та неймовірну силу виживання. Вона порівняла його з рослинами, а точніше – квітами, бо саме квіти (волошки та льон), жито, отава, трава беззахисні перед людьми. Тому їх так часто знищують, топчуть ногами, а вона – та квіточка і кожна травиночка – тягнеться вгору, відходить і знову росте. Так й слово: в юрбі впало зернятком. А з жита виходить волошкою, тобто його видно і чути.

Хотіли тебе убити...
Закрити у власній пітьмі.
...Волошкою вийшла із жита.
І впала зерном у юрмі.
Хотіли навік задушити.
І букви покрасти твої,
А ти, наче та Афродіта, – із піни
У власні гаї.
Хотіли, нарешті знеславить.
Щоби одреклися самі!
А ти, як земна отава,

В козацькій своїй бахромі.
То спробували покорити.
І силою взяти в полон.
А ти зацвіла і на плитах
Як синій безсмертницький льон!

У цьому вірші колоритні синтаксичні засоби увиразнення мовлення (стилістичні фігури), зокрема словесні повтори (тричі у вірші повторюється слово *хотіли*). Анафора покликана повтором зосередити увагу читачів на початкові мовні одиниці (кожен новий рядок строфи починається зі слова *хотіли*). Також вживаються антитези – зіставлення слів або словосполучень, протилежних за своїм змістом: *Спробували покорити, Силою взяти в полон. А ти зацвіла і на плитах"*.

Поетичні рядки А. Листопад наснажено відчуттям любові до батьківщини, переживанням за її сьогодення. *„Найвищий мій храм – Україна. А Київ – наш Єрусалим!"* – читаємо й збірці „Свячена вода" [Листопад 1999]. У її поезіях відтворено ставлення людини-громадянина до суспільних перетворень, прагнення до найвищої духовності й високої моральності. У своїх віршованих рядках Антоніна Листопад віддзеркалює усі проблеми українського суспільства – і духовні, і політичні, і соціальні. Вона переймається долею українського народу.

Поезії Антоніни Листопад випромінюють прадавній вогонь народної пісні Марії Чураївни, звучать в унісон із поезією Лесі Українки або горять величезним вогнищем народного обурення, народження ідей у час рушійних суспільних змін.

Олекса Довгий писав про Антоніну Листопад: „Так написати просто пером на папері не можна. Такі слова можна тільки виплеснути серцем. Як це прекрасно, що на світі ще живе таке дивне Мистецтво, як Поезія" [Листопад 1990, 80].

І. Савич. Відомо, що мова кожного народу – явище давнє, її коріння сягає в доісторичні часи. Вона є найгеніальнішим наслідком матеріальної і духовної діяльності багатьох поколінь, а кожне створене слово – це символ сформованої ідеї, витвореної у великих зусиллях людини проникнути в світ природи, у саму себе [Нудьга, 253].

Проблему розвитку, історії та тернистого шляху української мови порушували багато письменників як України, так і світу. Нерідко їх дивує, скільки випробувань випало на долю пісенної, мелодійної української мови. Так, Іван Савич у своєму вірші „Мова" піднімає питання вільного розвитку мови, її історії, шляху становлення української як державної:

Вона росла, мужніла з року в рік,
Дзвеніла в пісні, в казці, в серці люду... [Савич, 22].

Мова в його віршах вільна, пісенна, нездоланна. Савич говорить про те, що мова нашого народу має великий потенціал, він підкреслює, що якби не цей тернистий, повний перепон шлях, то ніколи б наша державна, літературна та побутова мова не досягла б такого розвитку, який вона має сьогодні. У своєму вірші поет, не називаючи імен, просто звертає увагу читача на деякі факти:

Та ось міністр із недорік пророк:
„Немає мови, не було й не буде" [Там само, 22].

Іронізуючи, Іван Савич неначе мимохідь каже:

І згадують міністра лиш тому,
Що наша мова розправляє крила [Там само, 22].

Письменник не вживає у вірші вишуканих епітетів до слова *мова*, не використовує влучних порівнянь. Він простими, зрозумілими кожному, словами змальовує все те, що накипіло в його душі, усе, що стосується його рідної української мови.

Мова (за Савичем) – це друга мати. Для нього вона і вода, і повітря, і життя. На думку письменника, не можна не любити те, чим ти дихаєш, а він дихає саме мовою. Мова його вірша нескладна, не надумана, а звичайна, така, у якій немає навмисно придуманих виразів, вишуканих образів. Але вірші І. Савича просякнуті наскрізь любов'ю та повагою як до історії розвитку мови, так і до кожного етапу її становлення.

Чудова, пісенна, мелодійна, багатогранна, нездоланна наша рідна мова у віршах письменників нашого краю опоетизована, одухотворена.

Збірка Григорія Половинка „Шлях на Чигирин" та міс-

це онімів у ній. Ми живемо в часи соціальної реальності, коли відбувається зміна соціальних стереотипів, орієнтацій та ідеалів. Тому твори Григорія Половинка на історичну тематику, у яких знаходимо не тільки знання про минуле, а й осмислення сьогодення, набувають особливої актуальності. „Народився я в перший повоєнний рік, – пише про себе поет, – 7 листопада в південному слобожанському селищі Сахновщина, неподалік споконвічних козацьких земель Орільської паланки – тож дух степу і пшеничного обрію назавжди оселився в душі..."

„Одначе – така вже доля цього прекрасного поета, справжнього, національного, українського, що і нині, у його художній земній зрілості, Григорія Половинка не знають ні в стольнім граді Києві, ні в Україні, ні в діаспорі, ні в самій СПУ як слід не відають – ні про його вірш і й поеми, ні про п'єси й оригінальну режисерську діяльність, ні про повісті, оповідання й есе", – пише Микола Малахута. Його твори перш за все реалістично-правдиві і в той же час химерно-філософські, зігріті й розсвічені цікавою фантазією, майстерним володінням всіма барвами алітерації, соковитою римою й іншими нюансами, Він є водночас і поетом, і прозаїком, і драматургом [Половинко 1999, 131].

Вірші Григорія Половинка на історичну тематику полюбилися багатьом шанувальникам справжньої поезії. Не стала винятком і збірка „Шлях н а Чигирин". У поетичних творах не просто заримовані сторінки історії, а передано дух епохи через символи, які чимало можуть сказати кожному, хто знає чи вивчає історію своєї країни. У віршах наявне поетичне, почуттєво-ідеальне світовідчуття, коли із нашим сучасником говорить історія думками й почуттями, найбільш значними й характерними вчинками відомих історичних осіб. Письменник прагне до історичної достовірності, він не ідеалізує й не прикрашає постаті у вітчизняній історії, а, навпаки, тяжіє до нового осмислення складної проблеми: діалектика стосунків особистості й народу, часткового й загального, прийдешнього й минулого [Неживий О., 24].

На думку І. Низового, у сучасній поезії немає рівного йому по чуттєво-емоційному проникненню в багатопланову, часткo-

во замовчувану страшну й разом з тим героїчну нашу національну історію [Половинко 1999, 131 – 132]. У збірці „Шлях на Чигирин” це: „Переходимо Брід”, „Перун”, „Андрій Боголюбський”, „Любовний марш під Катеринку” та багато інших. Поета цікавлять різні теми: прийняття християнства та доля язичництва, життя людей після цієї події („Перун”, „Сиві цариці”); похід князя Ігоря в Дике Поле та плач княгині-зозулі в Путивлі-граді на валу („З-під ребер”, „Амінь”, „З полками Ігоря”); похід Андрія Боголюбського 1169 року та спалення Софійського собору („Андрій Боголюбський”); освоєння козаками Дикого Поля („Переходимо вбрід”, „Тарпани”, „Кульгавий кінь”, „Очі яничара”, „Скраєчку України”, „Берег покинутий”, „Козак з Лугу” та ін.).

Чимало поезій нагадують нам епопею, де з допомогою кількох поетичних рядків автор відтворює історичні події цілих століть чи одну якусь подію, але досить масштабно: „Свічечка” (про безгосподарну політику московських властей на Україні); „Козак з Лугу” (про боротьбу українців з татарськими племенами); „Ніжинський етюд” (про вільне, але нелегке життя козаків на Слобожанщині); „Полтавський відступ” (про битву зі шведами під Полтавою). По-новому автор нерідко розглядає роль відомих осіб в історії нашої країни: „Гетьман Многогрішний”, „Страта козака Бондаренка”, „Любовний марш під Катеринку” та ін. Нерідко автор осмислює риси характеру, властиві українським козакам: любов до оковитої („Бенкет”, „Похмілля в Бендерах”, „Босфорські тости”); вміння розпалювати чвари („Гетьман Многогрішний”); писати доноси цареві („Служба”). У вірші „Очі яничара” він розповідає про дітей, вихованих татарами, які, ставши дорослими, самі грабують свій народ, свою рідню.

Ці та інші теми, що хвилюють автора, пов’язані з певними історичними особами, подіями, місцевістю. Григорій Половинко вживає у віршах оніми – власні імена, що мають значний країнознавчий потенціал, тобто виконують функцію культуреми. До них відносимо: антропоніми – Богдан, Мазепа, Нетяга-козак, Мамай, Байда, Морозенко, Роксана, Павло Полуботок та інші; теоніми – Перун, Бог, Ісус; агіноніми – Лука, Марко,

Матвій, Петро; хороніми – Україна, Русь, Польща; ойконіми – Київ, Бортничі, Казань, Софія, Москва, Путивль, Біловодськ, Опачині, Семиполки, Лютіж, Хотів, Безрадичі, Трипілля, Ясновиди, Любимівка, Крушинка, Погреби, Синоп, Суми, Глухів, Ніжин, Дрогобич, Пирятин, Чорнобиль, Полтава, Темесся, Стамбул, Афіни, Акрополь, Солон, Вінниця та ін.; дриноніми – Дике Поле; омоніми – Батиєва гора; дромоніми – Чумацький Шлях, Чорний Шлях, Муравська дорога; гідроніми – Дніпро, Борисфен, Почайна, Донець, Дон, Орілька, Сула, Базавлука, Айдар, Ворскла, Дунай, Буг, Деркул; міфоперсоніми – триглавий змій, Сонце, Земля.

Країнознавча цінність онімів як мовних знаків культури складається з багатьох чинників, які відображають особливості світосприйняття українців: 1) комплексно, усіма своїми ідіоматичними значеннями: деякі з них називають явища минулого й сучасного, яких немає в зарубіжній національній культурі; 2) одиницями свого складу деякі з таких слів належать до безеквівалентної лексики; 3) своїми прототипами, бо відтворюють звичаї, традиції, деталі побуту й культури, історичні події та інші явища, притаманні національній культурі. Тобто вони є фактично носіями позамовної інформації. Як знаки понять, що фіксують колективний досвід цього етносу, вони належать до тих мовних чинників, які свідчать про приналежність до певної культури, враховують образно-емоційну експресивність.

Оніми як певні знаки національної культури мають різні джерела походження, на що звертають увагу вчені при аналізі. Їхній зв'язок з національною психологією й реаліями національної культури, емоційно-експресивним забарвленням допомагають розширити межі культурної пам'яті. Уміння бачити, адекватно розуміти й відповідно оцінювати такі словесні формули – шлях до пізнання ментальності, духу народу через його мову.

Таким чином, перлини народної мудрості, вплетені у тканину художнього твору, пов'язані з національною психологією, містять знання з історії, географії, релігії. За своєю образністю вони є унікальними, у них – психологія народу, його традиції, побут, культура, ставлення до довкілля.

Оніми мають велике змістове, емоційне та естетичне навантаження в поетичній творчості Григорія Половинки. Уведення топонімів, гідронімів, хоронімів, що мають яскравий країнознавчий зміст, – це не випадкова обставина, а сутність творів досліджуваного автора, це – естетика його душі. Читач, сприймаючи текст літературного твору, асоціативно через відтворювано-творчу уяву співпереживає з персонажами, часто ідентифікується з ними, „заряджається" їхніми почуттями [ЛС, 463]. Естетику Григорія Половинка ми вбачаємо в сприйнятті й співпереживанні прекрасного, розкритті специфіки мистецтва слова, збагаченні внутрішнього світу читача:

На вежі важезній, на бурій будівлі
ти плачеш по ньому? Не плач.
Княгине-зозуле, в забутім Путивлі
ще стягом сяйне його плащ.
Твій Ігор живий. Хоч забаглося Поля
у половця взяти на спис.
Була його воля. Тепер – моя доля.
Отут я і кров'ю упивсь...

Теоніми та агіоніми та їх естетична функція у творах Григорія Половинка. Теонімічна проблематика, її теми та мотиви перебували в полі уваги письменників від найдавніших часів до сучасності. Звертаючись до вічних загадок буття, митці неминуче апелювали до давньої міфології, намагаючись саме там знайти розв'язання проблем життя і світобудови, існування добра і зла, сенсу людського життя. Теонім (гр. Theos – Бог і onuma – ім'я) – назва бога, вид міфоніма. Традиційним джерелом міфонімів є антична література [Подольская, 131 – 132].

Неодноразово до теонімічної символіки у своїй творчості звертався Григорій Половинко. Проблеми сучасного людського буття, стану людини в соціальному середовищі автор проектує в своєму творі „Перун":

Повірили, кажете, кревно у іншого бога.
у того, що князь вам у пазусі кислій привіз?
Чи вам все одно, у якого просить, все одно у якого.
аби тільки справно для вас працював перевіз?

Тільки за окремими словами, неначе мимохіть вимовленими фразами ми розуміємо, що біль, який висловлює Перун блискучими репліками, так само близький авторові, бо він не здатен зрозуміти, як могли наші пращури, які щиро вірили Перунові, зректися цієї віри. Григорій Половинко розуміє всю складність тієї історичної епохи, але біль за долю свого народу, який і пізніше не раз опинявся на перехресті долі, не вщухає:

Не заздрю вам, люди.
О, як я не заздрю вам, люди.
Як так заніміти,
то краще униз, по воді.
Я очі до неба, до сивого неба здіймаю.
Кому помолюся? Хіба що самому собі?
Щасти тобі, князю,
на тебе я зла не тримаю.
Тримаю на тебе, народе,
що так відцуравсь далебі.

Близькими до теонімів є агіоніми – назви святих, з якими часто ми зустрічаємося в поезіях автора: Христос, святий Петро, Лука, Марко, Матвій. Як теоніми, так і агіноніми виконують у творах Григорій Половинка, здебільшого, емоційно-стилістичну функцію. Оніми Боже, Господи, Ісусе функціонують як своєрідні вигуки, що допомагають розкрити душевний стан поета:

Продовж, о Господи,
Ти дні моїй коханій.
Як швидко плине час
І старяться літа.

Але тут же цей онім уживається як звертання до бога, як молитва йому:

Продовж, о Господи,
Ти дні моїй коханій.
Ніколи не молив,
Єдиний раз прошу.

Таке ж звертання до Бога, що сприймається скоріше як зойк, крик від болю, вкладає Григорій Половинко у вуста Івана Мазепи у вірші „Мазепа”:

Свої хвилі Дунай не зупинить,
В чорне, в чорне,
у Чорне тече...
„Жаль ся, Боже, тебе, Україно!” –
і душа важче пекла пече.

У творах Григорій Половинка словоформа *боже* передає народну традицію саме так висловлювати свої почуття, зокрема й жаль, схвильованість, каяття. Тому у вірші „Колись тут храм був” автор одночасно звертається до бога й передає свій жаль:

Провінціє!
Люблю твої контрасти.
Люблю твій люд
Горластий в негараздах,
Що котиться хмільною колією...
Але навіщо, Боже, в котрий раз
Ламаєш дім історії своєї?
Колись тут храм
Був...
Та ні слова не вимовиш ти
І не скажеш, як важко тобі.
І не дай мені Бог пережить
Твоє серце лунке, наче дзвін.

У поезії „Коли Христос...” автор уводить агонім Христос до складу антонімічної пари, об’єднаної контекстом: Христос – ті, що відстоюють обідню. Він підкреслює таким чином, що дії Ісуса Христа і тих, що сьогодні йому поклоняються, прямо протилежні:

Коли Христос
Розкинув руки для обіймів,
То руки ті прибили до хреста.
І ось тепер відстоюють обідню
Ті,
Хто святе
Хулить не перестав.

У вірші „Умерти цій душі...” Григорій Половинко уводить слово Бог до складу порівняння, що є засобом показу вічного

життя Шевченкових поезій, допомагає авторові висловити віру в правильність ідей великого Кобзаря:

Бо ж є той лик,
той крик,
той праведний Шевченко,
що світить, наче Бог,
мені на все життя.

Інформаційно-стилістичну функцію виконують агоніми Лука, Марко, Іуда, Йосип, бо ними висловлені традиційні, усталені в українській поезії значення:

Там лукавий Лука
словеса возглаголює бляклі,
І свою Маркоту
вимарковує Марко у пеклі.
І злиденні гріхи,
що не день у замшілий сувій
все заносить, аж більмами косить,
визбирач податків – Матвій.
Там волає про те,
що з очей його спала полуда,
і цілує усіх
у зомлілих обіймах Іуда.
В тім раю, що не день,
нечестиві гундосять ще здосвіта
неподобні пророцтва
рябого апостола Йосипа.

Григорій Половинко часто підсилює вже усталений образ, увівши у текст алітерацію (*маркоту вимарковує Марко, лукавий Лука возглаголює бляклі словеса*), з допомогою окремої деталі виокремлює потрібний відтінок значення – апостол Йосип – рябий, Матвій – визбирач податків. Таке поетичне бачення наближає події, змальовані у творі, до життя, робить поезію злободенною, хоч у ній ідеться про далеке минуле.

Отже, теоніми та агіоніми в поезіях Григорій Половинка вживаються з інформаційно-стилістичною метою. Емоційно-стилістична їх функція посилюється, коли вони використо-

вуються в кличному відмінку. Тоді звертання *Боже, Господи, Ісусе* нерідко виражає і благання, і стан душі, й емоції лірич-ного героя.

Хороніми у творчості Григорія Половинка. Різновидом топонімів, їх окремим класом є хороніми. Це власні назви будь-якої території, області, району: Україна, Русь, Польща, Сибір, Дике Поле [Русанівський 1991, 160]. Саме їх називають літопи-сом Землі, це свого роду пам'ятки, які відображають побут та світоглядні особливості людей, які жили тут раніше.

Хороніми *Русь, Україна* ми помічаємо досить часто в по-езіях Григорій Половинка, як-от: „Андрій Боголюбський", „Кульгавий кінь", „Козак з Лугу" та ін.:

Украли Русь.
І Києва нема.
На схилах цих розбите череп'яччя.
А в головах стоїть сира зима.
Чого він плаче... кінь...
хіба він що ... людина?..
Вуздечка дзінь та дзінь ...
О, Вдово-Україно!..

Григорій Половинко нерідко враховує внутрішню форму слова при використанні хоронімів у творах. Тому питання по-ходження названих найменувань для нас є актуальними.

Слову *Україна* передувала назва опредмеченої дії – **украй** (те, що украяно). Іменника *украй* у сучасній українській літе-ратурній мові немає, однак цей іменник зі значенням 'край, кордон' існував у староукраїнській мові – **на украї земли.** Це дозволяє адресувати його ще праслов'янській мові.

За своєю суттю цей іменник є віддієслівним. Можна вивести його від дієслова **краяти, украяти,** які є явно праслов'янськими. Але ж ці дієслова також утворені від давнішого **укроїти.**

Тому словотвірна історія загального іменника *україна* виг-лядає так: **кроїти – укроїти – украй – україна – краяти – ук-раяти** [Карпенко, 162].

Власне кажучи, семантичний стрижень загальної назви *ук-*

раїна від її найдавніших свідчень до сучасності залишився незмінним – ‘територія уздовж між державами’ [СУМ, VIII, 422].

У творах Григорій Половинка спостерігаємо прагнення пояснити походження лексеми **Україна** через слова *країна, родина:*

Козаченько не зважає,
мерщій бранців визволяє.
Коли глянув – то родина,
вся родина з України.
Прощавай... Ми відходим –
Вкраїно...
країно...
руїно.

Зближення схожих за звучанням слів підсилює значення слова **Україна**, створює поетичний колорит, ще раз вказує на внутрішню форму слова.

У поезіях Григорій Половинка лексема *Україна* має кілька синонімів: Русь, Мати, Батьківщина; хати біля Ворскли, діброви, луги і долини; країна, руїна, вдова та ін. У більшості творів це слово означає державу, яку боронили козаки, державу сьогоднішню. У вірші „Козак з Лугу” це слово має значення центральна частина України. Цим, імовірно, Григорій Половинко хоче підкреслити різницю між Україною й Диким Полем:

– Пугу-пугу! – козак з Лугу,
їде з Лугу – Базавлуку,
Їде у Лугу на Вкраїну
попровідати родину.

Образ країни можна вважати константою кожної національно поезії, адже про що б не писав поет, світ його образів і почувань прив’язаний до певного часопростору, географічного ареалу. Образ країни легко вгадається в метонімічних деталях ландшафту, природи, побуту, в особливостях метафоризації навколишнього світу, у прямих чи опосередкованих натяках автора на особливості психології рідного народу. Можна говорити про Україну, якою вона існувала в художній уяві Тараса Шевченка, Володимира Сосюри, Олександра Олеся, Василя Стуса, Володимира Самійленка, Андрія Малишка.

Євген Маланюк, скажімо, відповідно до загальноприйнятої традиції ідентифікує Україну зі степом: *глухий степ, пеклом муки покараний степ, диким зіллям здіймається степ.* Як продовження цього негативного оцінного ряду сприймаються індивідуальні одиниці просторової семантики; *покараний простір, безнадійний позем*. У творчості Є. Маланюка простежується зняття трагічної експресії образу степу шляхом синтезу його з власною назвою Еллада, яка символізує вимріяний ідеал у вимірі загальнокультурних уявлень, і через асоціювання Греції з морем як поетичним уособленням свободи.

У поезіях Григорія Половинка Україна ідентифікується з певними (переважно трагічними) подіями в її історії, окремими географічними назвами, історичними особами: Гетьманщина, Запорозька Січ; Чигирин, Батурин, Бендери; Мазепа, гетьман Многогрішний, Полуботок та ін.

Передусім поет звертається до змалювання Київської Русі, символом якої виступає Софійський собор. Пожежа в соборі стає тією деталлю, з допомогою якої поет показує, що колишню Русь-Україну зруйнували, украли:

Украли Русь,
І Києва нема.
На схилах цих розбите череп'яччя,
А в головах стоїть сира зима,
Стоїть і плаче,
Все стоїть і плаче.
Північний князь Андрій
(син половчанки, він усе уміє!)
прийшов з вогнем,
немов триглавий Змій.
Прийшов. Дмухнув.
І запалив Софію.

У вірші „Тарпани" поет показує образи воїнів Ігоревого війська, для яких Україна-Русь була матір'ю, батьківщиною:

Русь моя! Мати!
І що нам чекати?

З неба небесної манни? Чи як?
Може, мовчати, ставши на чатах
Там, де початок межі – течія?

У вірші „Дання" Україна – це світла рідня:

Моя Україночко! Світла рідня.
Ти навіть і в муках любила...
Не стану писати на злобу дня,
Бо все, що на злобу, –
Злобливе.

Образ України в поета пов'язується з усім, що є рідним для кожного українця – танцями, співами тощо. Наприклад, у вірші „Ніжинський етюд" Г. Половинко говорить:

Ну от і доскочив, аж гами сахнулись,
Аж вітром зірвало курай.
І є Україна. Й ніщо не забулось.
Обнімемось, брате,
Давай.

У вірші „Весільний гопак" автор радіє з того, що українці не забули своїх танців, пісень:

Допоки танцю – ми іще не вмерли,
Допоки пісні – ми іще живі.
Біда на зуб нас брала, та не зжерла.
Ще золотіти нашій булаві.

Розповідаючи в численних віршах про боротьбу українського народу за волю, поет уявляє Україну вдовою, бо так багато жінок у цій боротьбі залишилось без чоловіків, не дочекалися їх з поля бою. Україна – вдова, бо трагічна доля цього краю, що так довго піддавався нападкам звідусіль:

А кінь собі іде,
Бреде до Біловодська,
Й проміння золоте
Тремтить сльозою в оці.
Чого він плаче... кінь..
Хіба він що... людина?..
Вуздечка дзінь та дзінь...
О, Вдово – Україно!..

Автор пов'язує образ України з символами, які давно полюбилися народові: червоною калиною, маком, чистим полем:

На снігу червоні ягоди калини,
Як рум'янці на щоках зими.
І сміється тихо Україна,
Мов дитя, між добрими людьми.

У вірші „Пророцтво" Григорій Половинко не вживає слова **Україна**, хоч говорить саме про неї. Це читач відчуває з контексту, бо в ньому багато слів, що співзвучні з цією лексемою – рай, край:

Що за рай?
Що за край?
Що за тіні в тім темнім саду?
Що записано там
на роду...
на виду... на біду?.

Читач угадує Україну ще за однією деталлю – темним садом. Змальовуючи образи святих, автор натякає на конкретних історичних осіб, які занапастили долю України:

Там в своїм одкровенні безрідний,
що зветься Іван,
всім віщує про те:
„Хто не зван – той пропав –
хоч і пан".

У передостанній строфі поет засуджує тих, хто нічого не робить для волі своєї Вітчизни, а тільки повторюють слова, уже сказані кимось (тут, очевидно, Сталіним):

У тім раю, що не день,
Нечестиві гундосять ще здосвіта
Неподобні пророцтва
рябого апостола Йосипа.

І тільки прочитавши останню строфу вірша, читач переконується, що поет говорить про Україну й український народ, про Чорнобильську трагедію, яка випала на долю цього великого народу, про духовний занепад українців:

Там не рай,

Там курай,
Там потрава на трави в саду,
Так написано нам
на роду...
на виду...
на біду...

Отже, хоронім Україна у творах Г. Половинка виконує символічну функцію, бо слово це рідне для кожного українця. Воно символізує край, де народився і живеш, державу, боротьбу за незалежність. Україна ідентифікується в письменника з матір'ю, вдовою, народними танцями, піснями, історичними подіями, відомими кожному українцеві. З поезій Григорія Половинка постає історичний портрет Батьківщини від найдавніших часів, коли її боронив князь Ігор, до наших днів, коли вона стала незалежною.

Опоетизований у творах Григорія Половинка і наш край – Луганщина. Письменник нерідко його називає Лугом, Диким Полем, краєчком України:

Ми живемо скраєчку України,
Де чуже – всього лише за крок,
Перелітний птах зронив пір'їну
Попелясто-сиву, як димок.

Образ диму та перелітного птаха доповнюють вималювану картину, де нерідко рівняються на сусіда і в мові, і в культурі, і в господарській діяльності:

І летить під вітром та пір'їна
В край, де чужедальня сторона...
Живемо скраєчку України...
Нам під серце дихає вона...

Добре обізнаний з історією цього краю, поет усвідомлює, що його батьківщина довгий час була місцем кривавих сутичок, місцем, де брали в полон українських жінок і дітей татаро-монголи, турки. А тому Дике Поле уявляється поетові тисячами українців, життя яких не склалося:

...Пророста барвіночок хрещатий
замість наших вицвілих очей.

І по черепах іде нащадок.
І з-під ребер нам Донець тече.

У Дикому Полі кров наших пращурів закипає в кожному стеблі тюльпану, виглядає в кожній квітці барвінку:

Дикі у Дикому полі тюльпани,
Кров степова закипає в стеблі,
В поті солонім коні-тарпани
Ніздрями грають, гривасті і злі.

Про долю переселенця з Наддніпрянщини говорить поет у пісні-баладі „Козак з Лугу”:

– Пугу-пугу! – козак з Лугу,
їде з Лугу-Базавлугу,
їде з Лугу на Вкраїну
попровідати родину.

Він їде нічку, другу, а на третю під Сулою стрівся в полі із ордою. Важко було бачити козакові всіх своїх родичів, сусідів у полоні. Тому він почав виручати земляків:

Козаченько не зважає,
Мерщій бранців визволяє.

Таким постає в уяві автора творів та читача наш край, де схрестилися не на життя, а на смерть мечі Ігоря зі зброєю половців, де до нашого часу збереглися не тільки таємничі печери, козацькі могили, а й пам’ятники сивим скіфським царицям. Духом волі, жаги до цього розлогого степу пронизані усі вірші поета. Наш край Половинко ідентифікує з конем – то кульгавим, то гривастим і швидким, як вітер. Про які б історичні події не говорив письменник, він сприймає цей світ через образ рідного краю, де живуть працьовиті й сильні духом українці:

Вже цього не пережив би й римський папа
І паризькому посольстві бідний лях –
Запорізький фехтувальник мсьє Небаба
З мушкетерами герцює на шаблях.
Занесло його , нетягу, аж ло Лувру
Із далекого сіркового Коша.
Може, з моря, може, з горя, може, з дуру
Аж куди занапастилася душа.

...Мсьє Небаба підморгне до д'Артаньяна:
– Не печалься, – скаже, – виживеш, браток.
Ще Дюма про тебе вивершить романи,
А про мене хто напише хоч рядок?

Отже, образ Слобожанщини Григорій Половинко репрезентує з допомогою символів, здавна знаних у народі: безкрайого степу, свіжого вітру, диму, перелітного птаха, барвінку тощо. Дух вільнолюбивого народу присутній у кожному образі козака, гривастого коня. Реаліями буття у віршах виступають власні назви – Луг (Луганщина, Луганськ), Біловодськ, Дике Поле та ін.

Ойконімія творів Григорія Половинка. Географічні назви в художньому творі нерідко є зовні прихованими атрибутами, які допомагають розкрити джерела задуму художнього твору, повести читача дорогами історичних подій, що пам'ятні авторові.

Ойконімна лексика найбільш тісно пов'язана із життям та діяльністю людей. Тому-то дослідження ойконімів у літературному творі становить певне культурно-історичне зацікавлення, є одним із джерел вивчення етнічної історії народу, географії краю в минулому.

Ойконіми, як відомо, мають стихійний понятійний центр (певну просторову координату), наділені семантичною структурою, здатні реалізувати в тексті як денотативне, так і сигніфікативне значення, допускають як референтне, та і нереферентне вживання [Лісняк, 252]. Історичні події, про які пише поет, дорогі авторові, тому назви міст, сіл, що мають особливе значення для історії народу, виведені у заголовки поезій: „Батурин", "„Освідчення Києву", „Шлях на Чигирин", „Повз Трахтемирів", „Синопський етюд", „Ніжинський етюд". Кожна назва у заголовку містить розгадку таємниці письменника, і проникливий читач здогадається з самого початку про предмет розмови – її тему. Семи, які формують семантику заголовка, обов'язково актуалізуються в тексті. Тому-то заголовки – географічні назви – відносно точно визначають зміст роздумів ліричного героя вірша, тобто у заголовках достатньо повно відображено в скон-

центрованому вигляді зміст тексту, вони неначебто становлять його концепт:

Заплакав Чорний Шлях на Чигирин.
– Чиргик! чиргик! – шаблюка об кресало.
Чужий би описав (хай Куросава),
але не свій. Чужий (чи По, чи Грін)...
Тому й заплакав шлях на Чигирин.
Свої, свої...
Своїх бо не познаша.
А запродати чи запродати – ого!
Чужому – в душу, в ноги... А свого?
Свого – на палю, запаливши наше.
Але й тоді –
Своїх бо не познаша.

Відомо, що ойконіми, вжиті поетом, є реальними, вони відповідають художньому задуму автора. У них відображена духовна й матеріальна культура нашого народу, це немов історико-культурна спадщина краю. В окремих віршах вони, виступаючи символами певних історичних подій, необхідні, бо інакше усе сказане буде незрозумілим, вони є композиційною і змістовою домінантою творів:

...Московський часе, що ж ти наробив?
Як водорость гойдаються чуби.
Із боку в бік. І знов із боку в бік...
Який вже рік?.. який?... Втрачаю лік...
Чи їх згадають спогадом важким
Опачичі, Тужар, Семиполки?
А тим, утопленим, невже і не насниться
Гостомель, Лютіж, Хотів, Блискавиця?
А чи хоч раз на їхню панахиду
Зійшлись Безрадичі, Трипілля, Ясновиди ?
Іракліїв, Млів, Ржищів, Головурів?
А далі, ніби попасом орди –
Золотоноша, Толокунь, Ірдинь.
І далі й далі, в сутінь, за горби –
Любимівка, Крушинка, Погреби...

...Усохла пам'ять, ніби джерело –
самотньо з дна поблимує село,
мов свічечка, душі за упокій.
Моїй душі,
Моїй душі...
Моїй...

Автор образно назви сіл, які затопили, коли робили Дніпровське море, іменує свічечкою за упокій душі, бо тільки в пам'яті старожилів вони залишилися та в архівах можна сьогодні відшукати їх сліди:

Паде вода..
Її вже не спинити.
Лиш серце вслід пекельно буде нити.
Нема Дніпра, морями запливло.
І десь на дні поблимує село.

Для сучасної мовної свідомості ці ойконіми мають не тільки естетичне чи історико-культурне значення, вони ж стають знаками минулого, тих безгосподарних дій, які призвели до знищення десятків тисяч гектар орної землі, до заболочування місцевості навколо Дніпра та багатьох інших негараздів. Письменник вказує на своє небайдуже ставлення до тих багатств, які загинули і більше не відродяться.

Ужиті автором ойконіми нерідко не тільки виражають ставлення автора до об'єкта, а й створюють поетичний ефект завдяки вживанню співзвучних слів:

Хоч сумно у Сумах і в Глухові глухо,
Та в Ніжині ніжно мені.
Бо в лузі луганському, підтягши попругу,
Гарцює козак на буланім коні.

Григорій Половинко цей авторський прийом – уживання співзвучних слів – часто використовує для авторського етимологізування слова, завдяки чому читач задумується над внутрішньою формою власної назви:

Сохне сизою веною Сейм,
Зблисне блискавка сплеском батури.
От і все, москалі. От і все.

Догорає до краю Батурин.
І пальці прикипають до бандури,
І знову зойк,
І знову крик в струні.
Батурин мій...
Батурин мій...
Батурин...
Та як же тебе видихнуть мені?!

У деяких поезіях вживаються власні назви населених пунктів для того, щоб назвати козаків, які родом із цих місць:

Кружляє по колу окований ківш,
По вусах тече оковита.
Гуляє козацький уславлений Кіш –
Як бити, панове, то й пити!
Хлебнув Чортимлин, насмоктався Токмак,
І навхильці дують Олешки.
Бо той не козак, хто поганий пияк,
Хай навіть остання –
навлежки.

Таким чином, створюючи вірші з історичного минулого нашого народу, Григорій Половинко вдається до введення в художню тканину твору великої кількості ойконімів. Це дало можливість створити велике історичне полотно, позначивши на ньому місця, що становлять просторову координату подій, які розгорталися в різні історичні епохи. Це своєрідна епопея життя й боротьби українських козаків на своїй землі, хрестоматія, за якою можна вивчати історію України. Київ і Москва, Казань, Чигирин і Батурин, Суми і Глухів, Ніжин і Дрогобич, Пирятин і Гаї, Лувр і Стамбул, Трахтемирів і Чорнобиль – ці та інші оніми у віршах Григорія Половинка виступають символами козацької звитяги або, навпаки, негідних для справжнього українця вчинків.

Список використаних джерел

БРПС – Марович А., Делевич И., Грек-Пабис И., Маринян И. Большой русско-польский словарь: в 2 т. – Т. 1. / А. Марович, И. Делевич, И. Грек-Пабис, И. Маринян. – М., 1986.

ВЗОССУМ – Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун", 2003. – 896 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред Бусел В. Т. – К. ; Ірпінь : Перун, 2007. – 1736 с. : [іл.].

Глуховцева 2003 – Глуховцева К. Д. Лінгвістичний атлас лексики народного побуту українських східнослобожанських говірок / К. Д. Глуховцева. – Луганськ : „Альма-матер", 2003. – 181 с.

Грінченко – Словарь української мови / зібр. ред. журн. „Киевская старина"; упорядк. з додатком власного м-лу Б. Грінченко. – Т. 1 – 4. – К., 1907 – 1909.

ГРНП – Галицько-руські наролні приповідки : в 3 т. / зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко // Етнографічний збірник. – ТТ. X – XXVIII. – К., 1901 – 1910.

Енциклопедія – Українська мова : Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М. (співголова), Тараненко О. О. (співголова), М. П. Зяблюк та ін. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 2004. – 824 с. [іл.].

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови / за ред. О. С. Мельничука.: у 7 т. – К., 1982 – 1988. – Т. 1 – 5.

Иванов – Иванов В. В. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края / В. В. Иванов. – Х., 1898. – Т. 1. – 1021 с.

ЛС – Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гро'мяк, Ю. І Ковалів та ін. – К., 1997.

Магрицька – Магрицька І. В. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок (Луганська область) / І. В. Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.

Кр. словарь – Кудрявцева Е. С., Демьянова В. З., Панкрат

Ю. Г., Лузина Л. Л. Краткий словарь когнитивных терминов / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. М. : Наука, 1996. – 412 с.

МС – Мифологический словарь. – М. : Сов. энцикл., 1991.

НТСУМ – Яременко В., Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови : в 4 т. / В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : Аконіт, 1998. – Т. 1.

НУФС – Німецько-український фразеологічний словник. – Т. 1 – 2. – К. : Вища шк., 1981.

Ожегов – Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. – М., 1953.

Онишкевич – Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Т. 1 – 2.

ОЭСРФ – Шанский Н. М., Зимин В. И., Филиппов А. В. Опыт этимологического словаря русской фразеологии / Н. М. Шанский, В. И. Зимин, А. В. Филиппов. – М. : Рус. яз., 1987.

РЛФС – Русско-литовский фразеологический словарь / сост. В. Сташайтене, Й. Паулаускас. – Вільнюс : Мокслас, 1985.

РУС – Російсько-український словник. – К., 1970. – Т. ІІІ.

СА – Словарь античности // перевод с нем. – М. : Пргоресс, 1989.

ССУМ – Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок та ін. – К., 2001.

СРНГ – Словарь русских народных говоров / под ред. Ф. П. Филина. – Т. 1 – 35. – М – Л., 1965 – 2001.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.

Ужченко В, Ужченко Д – Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К., 1998.

УРС – Українсько-російський словник. – К., 1963. – Т. І.

ФСССГ – Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологічний словник східнослобожанських та східностепових говірок Донбасу / В. Ужченко, Д. Ужченко. – Луганськ, 2000. – 198 с.

ФРБЕ – Ничева К., Скасова-Михайлова С., Чолакова К.

Фразеологичен речник на българския език. – Т. 1 – 2. – София : Изд-во на българската академія на наукиоте, 1974 – 1975.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: в 2 т. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1.

Хобзей – Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. – К., 2002. – 216 с.

Шанский – Шанский Н. М., Боброва Т. А. Этимологический словарь русского языка / Н. М. Шанский, Т. А. Боброва. – М. : Прозерпина, ТОО Школа, 1944. – 398 с.

Література до курсу „Українська етнолінгвістика”

Авксентьєв – Авксентьєв Л. Г. Сучасна українська мова. Фразеологія / Л. Г. Авксентьєв. – Х. : Вища шк., 1988. – 134 с.

Ажнюк – Ажнюк Б. М. Мовні явища як етнокультурна цілісність / Б. М. Ажнюк // О. О. Потебня : проблеми сучасної філології. – К. : Наук. думка, 1992. – С. 41.

Алефиренко – Алефиренко Н. Ф. Фразеологія и культура / Н. Ф. Алефиренко // Язык и культура : II междунар. конф. – К., 1993. – С. 67 – 68.

Балли – Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. л-ры, 1961. – 394 с.

Бибик – Бибик С П. та ін. Словник епітетів української мови / за ред. Л.О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 432 с.

Братко-Кутинський – Братко-Кутинський О. Феномен України / О. Братко-Кутинський. – К. : Вечірній Київ, 1996. – 304 с.

Булашов – Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашов. – К. : Довіра, 1993. – 414 с.

Вихованець – Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Р. Вихованець. – К. : Рад. шк., 1990. – 284 с.

Вовк – Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.

Войтович – Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

Воропай – Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – в 2 т. – К. : Оберіг, 1991.

Грушевський – Грушевський М. С. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – в 11 т. – 12 кн. – К., 1991.

Гурская – Гурская Ю. А. Личное имя как особый языкоаой знак / Ю. А. Гурская // Язык и культура : III междунар. конф. – К., 1994. – С. 63 – 65.

Давидюк – Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда / В. Ф. Давидюк. – Львів : Світ, 1992. – 176 с.

Данильченко – Данильченко А. В. О культурном потенциале семантики топонимов / А. В. Данильченко // Язык и культура : II междунар. конф. – К., 1993. – С. 83 – 84.

Денисенко – Денисенко С. Н. Національно-культурна своєрідність фразеологізмів з погляду взаємозв'язку мови і культури / С. Н. Денисенко, В. А. Хлівний // Мова і культура : матеріали II міжнар. конф. : Доповіді. – К., 1993. С. 96 – 100.

Дмитренко – Дмитренко М. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалан. – К. : Ред. часопису „Народознавство", 1994. – 140 с.

Жайворонок – Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22 – 30.

Жайворонок 2006 – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

Жуков – Жуков В. Г. Семантика фразеологических оборотов / В. Г. Жуков. – М. : Просвещение, 1978. – 160 с.

Заверуха – Заверуха Б. В. Квіти дванадцяти місяців / Б. В. Заверуха. – К. – Урожай, 1986. – 176 с.

Зайченко – Зайченко Н. Ф., Коваль-Костинська О. В., Паламарчук О. Л. Національно-культурний компонент мовної семантики як перекладознавча проблема / Н. Ф. Зайченко, О. В. Коваль-Костинська, О. Л. Паламарчук // Мовознавство. – 1998. № 2 – 3. – С. 179 – 186.

Захарченко – Захарченко І. Бувальщини // Бахмутський шлях. – 1995. – № 3 – 4. – С. 44 – 48.

Іванова – Іванова І. Б., Клімова С. В. Українська літера-

тура : навч. пос. для абітурієнтів та студентів / І. Б. Іванова, С. В. Клімова. – Харків : Парус, 2005. – 288 с.

Івченко – Івченко А. Етнічні стереотипи в українській фразеології / А. Івченко // Мовознавство : тези та повідомлення III міжнар. конгресу українців. – Х., 1996. – С. 204 – 207.

Івченко 1996 – Івченко А. Українська народна фразеологія : ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : Око, 1996. – 160 с.

Івченко 1999 – Івченко А. Українська народна фразеологія : ономасіологія, ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : ФОЛІО, 1999. – 304 с.

Іларіон – Іларіон Митрополит. Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.

Карпенко – Карпенко Ю. О. Походження назви Україна – загальної та власної / Ю. О. Карпенко // Ономастика та етимологія : зб. наук. пр. на честь 65-річчя І. М. Желєзняка. – К., 1997. – С. 156 – 184.

Килимник – Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні: [У 3 кн., 6 т.]. – Факс. вид. – К. : АТ „Обереги", 1994. – Кн. II, Т. 3 : (Весняний цикл).

Колесов – Колесов В. В. Классификация ментальных исследований языка с позиций философского реализма / В. В. Колесов // Концептуальные исследования в современной лингвистике : сборник статей / отв. ред М. В. Пименова. – Санкт-Петербург – Горловка : Издательство ГГПИИЯ, 2010. – С. 3 – 7.

Колесса – Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Едмонтон, 1983. – 643 с.

Кононенко – Кононенко В. Рідне слово. Підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів / В. Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 303 с.

Костомаров – Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К., 1994.

Кочерган – Кочерган М. П. Загальне мовознавство : підр. для студентів філол. спец. – К. : Академія, 1999. – 288 с.

Культура – Культура мови на щодень / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. – Довіра, 1994.

Кущинський – Кущинський А. Державний герб християнської України / А. Кущинський. – Чикаго : Ставропігія, 1983.

Ларин – Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание / Б. А. Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.

Листопад 1992 – Листопад А. І. Євшан-провидіння : поезії / А. І. Листопад. – Донецьк,1992.

Листопад 1990 – Листопад А. І. Сльози любистку : поезії / А. І. Листопад // авт. передм. О. Довгий. – Донецьк, 1990.

Листопад 1999 – Листопад А. І. Свячена вода : поезії / А. І. Листопад. – Дрогобич : Відродження, 1999. – 384 с.

Лісняк – Лісняк Н. Відображення топонімікону Західного Поділля у творі Б. Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття / Н. Лісняк. // Творчість Богдана Лепкого в контексті європейської культури ХХ століття. – Тернопіль, 1998. – С. 252 – 257.

Макарчук – Макарчук С. Український етнос (виникнення та історія розвитку) / С. Макарчук. – К. : НМК ВО, 1992. – 148 с.

Маковский – Маковский М. М. Лингвистическая генетика / М. М. Маковский. – М. : Наука, 1992.

Матейко – Матейко К. Український національний одяг : етнографічний словник / К. Матейко. – К. Наук. думка, 1996. – 196 с.

Мисик – Мисик С. Г., Мисик І. Г. Власні назви в системі культури / С. Г. Мисик, І. Г. Мисик // Язык и культура : III междунар. конф. – К., 1994. – С. 124 – 126.

Наливайко – Наливайко С. Таємниці розкриває санскрит / С. Наливайко. – К. : Вид. центр „Просвіта”, 2001. – 288 с.

Неживий – Неживий О. Освячені Шевченковим ім’ям / О. Неживий. – Луганськ : Світлиця, 1998. – 102 с.

Неживий О – Неживий О. І. Споріднені творчістю / О. Неживий. – Луганськ, 1998. – 83 с.

Нечуй-Левицький – Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 88 с.

Никончук – Никончук В. М., Никончук О. М., Мойсеєнко В. М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / В. М. Никончук, О. М. Никончук, В. М. Мойсеєнко. – Житомир : Полісся, 2001. – 148 с.

Нудьга – Нудьга Г. Ніжна й мелодійна / Г. Нудьга // Горбачу В. Барви української мови. – К., 1997.

Онкович – Онкович Г. В. Українознавство і лінгводидактика : навч. посібник / Г. В. Онкович. – К. Логос, 1997. – 105 с.

Павленко – Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті / Ю В. Павленко. – К. : Фенікс, 1994. – 412 с.

Павлюк – Українське народознавство : навч. посібник / за ред. С. Павлюка. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К. : Знання, 2004. – 507 с.

Панасенко – Панасенко Н. И. Концепт обряда в семантике фитонимов / Н. И. Панасенко // Язык и культура : II междунар. конф. – К., 1993. – С. 82 – 83.

Плачинда – Плачинда С. П. Словник давньоукраїнської міфології / С. П. Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.

Подольская – Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии. – М. : Наука, 1978. – 198 с.

Подолян – Подолян І. Е. Відображення українських, німецьких та американських звичаїв і обрядів у вербальних асоціаціях фітонімів / І. Е. Подолян // Мовознавство. – 1999. – № 6. – С. 60 – 67.

Половинко 1990 – Половинко Г. Г. Лисяча балка : поезії / Г. Г. Половинко. – Донецьк : Донбас, 1990. – 78 с.

Половинко 1995 – Половинко Г. Г. Половецький полин : поезії / Г. Г. Половинко. – Луганськ : Спілка письменників України ; Райдуга, 1995. – 104 с.

Половинко 1999 – Половинко Г. Г. Шлях на Чигирин : поезія / Г. Г. Половинко. – Луганськ : Знання, 1999. – 136 с.

Попов – Попов Р. М. Методы исследования фразеологического состава языка / Р. М. Попов. – Курск : Курск. пед. ин-т, 1976. – 83 с.

Попович – Попович О. С. До питання про єдність мови

і культури / О. С. Попович // Язык и культура : II междунар. конф. – К., 1993. – С. 17 – 18.

Потапенко – Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства / О. І. Потапенко, В. І. Кузьменко. – К. : Укр. письменник, 1995. – 291 с.

Потебня 1976 – Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии : фрагмент / А. А. Потебня // Эстетика и поэтика. – М. : Искусство, 1976. – С. 223 – 227.

Потебня – Потебня О. О. З лекцій теорії словесності : байка, прислів'я, приповідка / за ред. О. Вєтухова, Ф. Ю. Зелинського. – Х. : ДВУ, 1930. – 110 с.

Пошивайло – Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / О. Пошивайло. – Опішне : Укр. народознавство, 1993. – 280 с. – [іл.].

Русанівський 1991 – Русанівський В. М. Співвідношення літературної мови і діалектів етнічних груп / В. М. Русанівський // Функціонування і розвиток сучасних слов'янських мов. – К., 1991. – С. 24 – 31

Русанівський – Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір ментальності // В. М. Русанівський / Мовознавство. – 1993. –№ 3.

Савич – Савич І. На шляху буття / І. Савич. – Донецьк : ACADEMIA, 1972. – 272 с.

Світличний – Світличний І. М. На березі вічності : поезії. – Новоайдар : Спілка журналістів України, 1994. – 79 с.

Селіванова – Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля – К., 2006. – 716 с.

Сергійчук – Сергійчук В. Національна символіка України / В. Сергійчук. – К. : Веселка, 1992. – 109 с.

Сімович – Сімович О. Поетична символіка української народної творчості : лінгвістичний аспект / О. Сімович // Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛДУ імені Івана Франка. – Львів, 1999. – С. 3 – 12.

Скляренко 1994 – Скляренко В. Г. Етимологічні розвідки / В. Г. Скляренко // Мовознавство. – 1994. – № 6. – С. 12 – 18.

Скляренко – Скляренко В. Прилетіла ластівка голубою ласкою / В. Скляренко // Культура слова. – Вип. 50. – К., 1997. – С. 56 – 61.

Скрипник – Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 279 с.

Скрипник 1993 – Скрипник Г. А. Словник української демонології / Г. А. Скрипник // Радянська школа, 1991. – № № 3, 4, 6, 8.

Скуратівський – Скуратівський В. Дідух / В. Скуратівський. – К. : Освіта, 1995. – 272 с.

Славянские – Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – Т. 1. – М. : Международ. отношения, 1995. – 579 с.; Т. 2. – М.,1999. – 697 с.

Сологуб – Сологуб Н. М. Назви релігійних свят в контексті української мови та культури / Н. М. Сологуб // Язык и культура : II междунар. конф. – К., 1993. – С. 80 – 81.

Сологуб Ю – Сологуб Ю. П. Этнокультурные параллели во фразеологии различных языков / Ю. П. Сологуб // Collegium. – К., 1993. – № 2. – С. 51 –60.

Солтан – Солтан С. Г. О взаимодействии языков и национально-культурных компонентов в диалектном языке / С. Г. Солтан // Язык и культура : III междунар. конф. – К., 1994. – С. 105 – 106.

Сосюра – Сосюра В. Вибране. Лірика / В. Сосюра. – К., 1973.

Степанов – Степанов Ю. Русская словесность : антология / Ю. Степанов. – М. : Akademia.

Сукаленко – Сукаленко Н. И. О различной степени сокрытия культурных таксонов / Н. И. Сукаленко // Фразеология в контексте культуры // отв. ред. В. И. Телия. – М. : Школа „Язык русской культуры", 1999.

Телия – Телия В. Н. Культурологический компонент фразеологии (к проблеме культурно-национального миропонима-

ния) / В. Н. Телия // Язык и культура : II междунар. конф. – К., 1993. – С. 69 – 70.

Толстой – Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М., 1995. – 509 с.

Ужченко, Авксентьєв – Ужченко В. Д., Авксентьєв Л. Г. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.

Ужченко – Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. шк, 1988. – 279 с.

Ужченко 2003 – Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія : монографія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.

Українські – Українські міфи, демонологія, легенди / упор. М. К. Дмитренко. – К. : Муз. Україна, 1992. – 144 с.

Франко – Франко І. Вибранні статті про народну творчість / І. Франко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955.

Цицалюк – Цицалюк Н. М. Культурологічний статус національної мови / Н. М. Цицалюк // Язык и культура : III междунар. конф. – К., 1994. – С. 18 – 19.

Чернявський 1955 – Чернявський М. А. Красуються жита : поезії / М. А. Чернявський. – Сталіно, 1955.

Чернявський 1969 – Чернявський М. А. Земна могуть : поезії / М. А. Чернявський. – К., 1969. – 158 с.

Чернявський 1970 – Чернявський М. А. Злети. Лірика / М. А. Чернявський. – К. : Рад. письменник, 1970. – 127 с.

Шарапова – Шарапова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии / Н. С. Шарапова. – М. : Астрель, 2001. – 623 с.

Шевельов – Шевельов Ю. Назва „Україна” / Ю. Шевельов. – Вибрані праці : у 2-х т. – Т. І. – К. : Видавничий дім „Києво-Могилянська академія”, 2002. – С. 421 – 431.

Список обстежених населених пунктів
Луганської області та їх умовних скорочень

Арап – с. Арапівка, Троїцький р-н; Дяк – Дякове, Антрацитівський р-н; Залим – с. Залиман, Кремінський р-н; Кам – с. Кам'янка, Новопсковський р-н; Литвин – с. Литвинівка, Біловодський р-н; Макор – с. Макортетине, Новопсковський р-н; Макс – Максимівка, Троїцький р-н; Мороз – с. Морозовка, Міловський р-н; Нещер – с. Нещеретове, Білокуракинський р-н; Нижн – Нижнє, Попаснянський р-н; Олекс – с. Олексіївка, Білокуракинський р-н; Осин – с. Осинове, Новопсковський р-н; Підг – с. Підгорівка, Старобільський р-н; Преобр – с. Преображенне, Сватівський р-н; Ребр – с. Ребрикове, Антрацитівський р-н; Саб – с. Сабівка, Слов'яносербський р-н; Свист – с. Свистунівка, Сватівський р-н; Танюш – с. Танюшівка, Новопсковський р-н; Усп – с. Успенка, Лутугинський р-н; Чаб – с. Чабанівка, Новоайдарський р-н; ЧервП – с. Червонопопівка, Кремінський р-н; с. Чмирівка, Старобільський р-н; Шпот – с. Шпотине, Старобільський р-н; Шульг – с. Шульгинка, Старобільський р-н.

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

1. ВСТУП. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ„УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛІНГВІСТИКА”

Мова є творчим продуктом етносу. Вона виступає індикатором його життя та інтелектуальної орієнтації в предметному світі.

Контрольні питання

1. Предмет і завдання курсу „Українська етнолінгвістика”.
2. Основні поняття етнолінгвістики (текст; акціональний, реалемний та вербальний компоненти обрядового тексту; культурема).
3. Зв’язок етнолінгвістики з іншими дисциплінами.
4. Джерела етнолінгвістики.
5. Проблеми взаємодії мови й культури.
6. Роль національного характеру й української психіки у формуванні мовленнєвої поведінки.
7. Національно орієнтована лексика, фразеологізми й діалектизми як основа етнолінгвістичних спостережень.

Література

1. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашов. – К. : Довіра, 1993. – 414 с.

2. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. ; 12 кн. / М. С. Грушевський. – К., 1991.

3. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22 – 30.

4. Колесса Ф. Українська усна словесність / Ф. Колесса. – Едмонтон, 1983. – 643 с.

5. Кононенко В. Рідне слово. Підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів / В. Кононенко. – К. : Богдана, 2001. – 303 с.

6. Макарчук С. Український етнос (виникнення та історія розвитку) / С. Макарчук. – К. : НМК ВО, 1992. – 148 с.

7. Русанівський В. М. Єдиний мовно-образний простір ментальності // В. М. Русанівський / Мовознавство. – 1993. – № 3.

8. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. 1998.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйтеся до висвітлення контрольних питань.

2. Користуючись книгою „Старобільщина : матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій / упор. : Глуховцева К. Д. та ін. – Луганськ : Шлях, 2000. – 128 с.”, випишіть діалектизми з тексту № 64 на стор. 73 і поясніть їх значення.

3. Поясніть значення фразеологізмів: *ламати списи, два чоботи – пара, скуштувати березової каші, зрівняти з землею, світити ребрами, лізти чортові на роги, хоч сокиру вішай, без царя в голові, їхати з ярмарку*. З підкресленими фразеологізмами скласти речення. Чи мають ці номінативні одиниці етнолінгвістичний зміст?

Аудиторна робота

Заняття-семінар

Дайте (усно) відповіді на такі питання:

1. Що таке етнолінгвістика?

2. Які проблеми знаходяться в центрі етнолінгвістики як науки?

3. За допомогою мовознавчих методів етнолінгвістика опрацьовує широке коло питань. Назвіть ці питання.

4. Які фольклорні жанри є „невичерпною скарбницею етномовним елементів”?

5. Які тексти є предметом вивчення етнолінгвістики? Наведіть приклади.

6. Чи можна віднести до лінгвокультурем топоніми? Чому?

7. На прикладі обряду хрещення (або якогось іншого) доведіть, що він поєднує в собі одиниці різних планів.

8. Які найменування можна розглядати як етнографізми? Наведіть приклади.

9. Назвіть основні землеробські знаряддя українського селянина, що стали символами у фольклорних текстах. Доберіть приклади таких текстів.

10. Які традиційні народні ремесла ви знаєте? Назвіть їх. Яуі прислів'я, приказки, прикмети містять ці назви?

11. Наведіть прислів'я, у яких уживаються назви хатнього начиння. Якого значення набувають ці лексеми у складі названих мікротекстів?

12. Назвіть страви української кухні, які за походження є власне українськими лексемами. Що вони можуть символізувати у складі прислів'їв, приказок?

13. Назвіть лексеми на позначення традиційних українських напоїв, внутрішня форма яких прозора (незатемнена).

14. Календарний рік українського селянина поділявся на чотири цикли. Від чого залежав такий поділ? Назвіть ці періоди.

15. Пригадайте лексеми на позначення обрядів, характерних для кожного календарного періоду.

16. В усіх жанрах усної словесності рослинна символіка є одним з виражальних засобів. Чому?

17. Хто з представників фауни символізує : а) силу, відвагу, мужність; б) красу, вроду; в) жорстокість; г) зв'язок з нечистою силою тощо.

18. Які давньоруські боги уособлювали світлі сили, а які – темні?

19. Наведіть приклади використання імен слов'янських богів в народній словесності.

2. НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ МОВНИЙ КОМПОНЕНТ ЕТНОЛІНГВІСТИКИ

Контрольні питання

1. Національно орієнтована лексика.

2. Тематичні групи лексики на позначення предметів побуту, видів страв, напоїв.

3. Номінація традиційних календарних обрядів в українській мові: а) зимовий цикл; б) весняний цикл; в) літній цикл; г) осінній цикл.

4. Номінація весільного, родинного та похоронного обряду.

Література

1. Булашов Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашов. – К. : Довіра, 1993. – 414 с.

2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

3. Воропай О. Звичаї нашого народу / О. Воропай. – К. : Оберіг, 1991.

4. Давидюк В. Ф. Українська міфологічна легенда / В. Ф. Давидюк. – Львів : Світ, 1992. – 176 с.

5. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22 – 30.

6. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. – К., 2002.

7. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К., 1994.

8. Луганщина : етнографічний вимір. – Луганськ : Альма-матер, 2001. – 360 с.

9. Магрицька І. В. Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок. Луганська область / І. В. Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.

10. Матейко К. Український народний одяг : етнографічний словник / К. Матейко. – К. : Наук. думка, 1996. – 196 с.

11. Никончук В. М., Никончук О. М., Мойсеєнко В. М. Поліська лексика народної медицини та лікувальної магії / В. М. Никончук, О. М. Никончук, В. М. Мойсеєнко. – Житомир : Полісся, 2001. – 148 с.

12. Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства / О. І. Потапенко, В. І. Кузьменко. – К. : Укр. письменник, 1995. – 291 с.

13. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гон-

чарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / О. Пошивайло. – Опішне : Укр. народознавство, 1993. – 289 с. – [іл.].

14. Франко І. Вибрані статті про народну творчість / І. Франко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1955.

15. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні. Словник народної термінології / Є. Шевченко. – К. : Артанія, 1997.

16. Шевченко Є. Українська народна тканина / Є. Шевченко. – К. : Артанія, 1999. – 416 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйтеся до висвітлення контрольних питань.

2. Поясніть значення лексем, що позначають інтер'єр житла: *світлиця, чулан, піч, сволок, покуть*. Доберіть прислів'я з ними. Поясніть етнолінгвістичне значення.

3. З творів літератури доберіть зразки текстів, у яких ужиті назви українських напоїв і страв.

4. Пояснити значення лексем, що належать до ТГ „ткацтво": *тупець, дідок, прядиво, рядно, опруг*. Чи вживаються ці лексеми в східнослобожанських говірках?

Аудиторна робота

Заняття-конкурс

Українська філологиня – найкраща берегиня

Вік живи – вік учись

1. Як мова формує образ буттєвого світу? Магія речі й магія слова.

2. Які лінгвістичні, культурологічні та етнографічні словники ви знаєте?

3. Яким ви собі уявляєте словник вербальних символів?

4. Що таке звичай, обряд? Чи є між ними різниця?

Ой, я дівчина Полтавка, а зовуть мене Наталка

1. Які елементи та предмети побуту мають символічне значення? Наведіть приклади.

2. Якого значення надавали в Україні виробам ткацтва? Символіка нитки, сорочки, хустки тощо.

3. Які обрядові страви ви знаєте? Назвіть їх, поясніть, де

це можливо, походження названих лексем (бабина каша, верч, дивень, коливо, коровай, кутя, калита, жайворонки).

4. Укладіть невеликий лінгвокультурологічний словник „Предмети побуту українського селянина".

Весна – рідна сестра, святе літо – рідна мати, осінь – мачуха, зима – батрачка

1. Які свята та обряди характерні для зимового циклу?

2. Як відбувається у вашій місцевості свят-вечірня трапеза та підготовка до неї?

3. Яка етимологія слова Дідух?

4. Які головні свята весняного циклу ви знаєте? Якими обрядами вони супроводжуються?

5. Як у вашій місцевості виготовляють писанки? Які мотиви в них переважають?

6. Які свята та обряди літнього циклу вам відомі? Підготуйте невелику розповідь на тему „Зелені свята у нашому селі".

7. Які основні мотиви осінніх свят та обрядів?

8. Які обрядові дійства повторюються у святкових ритуалах усіх циклів?

9. У який спосіб допомагали хліборобові традиційні обряди, звичаї, ритуали, вірування тощо?

Оженився, як на світ народився

1. Схарактеризуйте передвесільний, власне весільний та післявесільний цикли весільної обрядовості.

2. Які обрядові страви готували колись на весілля у Вашій місцевості?

3. Використовуючи „Словник весільної лексики українських східнослобожанських говірок. Луганська область" І. Магрицької „намалюйте" портрети основних дійових осіб (персонажів) весільного обряду.

4. Відповідно до природного циклу існування людини склався комплекс сімейної обрядовості. Назвіть основні його елементи.

Цей вік, як маків цвіт, не так того віку, як цвіту

1. Як ви розумієте обряд хрещення?

2. Назвіть головних дійових осіб обряду хрещення.

3. Як у вашому місті (селі) відбувається обряд хрещення?

4. Розкажіть про особливості похорону неодружених дівчат і хлопців.

3. УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПОЕТИЧНА СИМВОЛІКА

Контрольні питання

1. Словесні символи як лексичні константи, у яких зафіксований світогляд народу.
2. Архетипні слова-символи.
3. Біблійні слова-символи.
4. Космогонічні слова-символи.
5. Довкілля в словах-символах.
6. Символізація назв явищ природи.
7. Рослинні слова-символи: дендроніми, фітоніми.
8. Символи – назви істот.
9. Символізація предметних назв.

Література

1. Дмитренко М., Іваннікова Л., Лозко Г., Музиченко Я., Шалан О. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко, Я. Музиченко, О. Шалан. – К. : Ред. часопису „Народознавство”, 1994. – 140 с.

2. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22 – 30.

3. Кононенко В. Рідне слово. Підручник для шкіл з поглибленим вивченням української мови, ліцеїв, гімназій, колегіумів / В. Кононенко. – К. – Богдана, 2001. – 303 с.

4. Сергійчук В. Національна символіка України / В. Сергійчук. – К. : Веселка, 1992. – 109 с.

5. Сімович О. Поетична символіка української народної творчості : лінгвістичний аспект / О. Сімович // Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; ЛДУ імені Івана Франка. – К., 1999. – С. 3 – 12.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйтеся до висвітлення контрольних питань.

2. На прикладі твору О.А. Галича „Яблуня в батьківському саду" (див. Галич О. А. Яблуня в батьківському саду / О. А. Галич. – Луганськ, 2002. – С. 3) з'ясуйте, чи є лексема *яблуня* традиційним українським символом. Наведіть приклади використання ботанічних слів-символів письменниками нашого краю, поясніть їх символічне значення.

3. З'ясуйте, яке етнічне забарвлення мають лексеми *барвінок, хміль, папороть, верба, явір, голуб, зозуля, сокіл* (див. Костомаров Н. И. Об историческом значении русской народной поэзии // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К., 1994. – С. 44 – 207).

Аудиторна робота

Дискусія

1. Етимологія слова *калина* достатньо не вивчена. Які гіпотези щодо походження цього слова ви можете назвати? Які з них вам найбільше імпонують? Визначте семантичне поле слова *калина*, враховуючи його етимологію та символіку.

2. Поясніть значення вислову *калиновий міст* та слова *каленик.* Виявіть їх внутрішню форму.

3. Прочитайте речення, визначте компоненти семантичної структури слова-символу *рожа*.

Зацвіла в городі рожа, в нашім дворі наша пані хороша.

Пішов козак яром, яром, долиною. Зацвів козак рожею, дівка калиною.

Ой ти дівчино, повная рожа.

Червоная роженько, час тобі розвиватися, Молоденька дівчинонько, час тобі вибиратися од матінки рідної до свекрухи судженої.

Чого це ти так змарніла, як рожа зів'яла?

Чи може один і той же символ уособлювати світлі й темні сили? Чому?

4. При поясненні семантичних відтінків значення слова *те-*

рен, яких воно може набувати у фольклорних текстах, дописувачі називають такі: символізує життя; гострі, різкі слова; палку любов, перешкоди у житті; смуток, важкість; зраду, нещасливе кохання; плутанину в житті людини; біль, страждання, тортури, гіркі почуття; сльози; розчарування; випробування; нещасливу долю; злу підступну людину, ревнивого чоловіка; красу; весну, розквіт природи.

Які думки дописувачів, на ваш погляд, ближчі до істини?

5. З'ясуйте етимологію слова *верба*.

6. У „Словарі української мови" Б. Грінченка вміщено таке замовляння: *Не лети ж ти, огненний бугало, ліси палить, землі сушить, а трави в'ялить! Полети ж ти, огненний бугало, до козака у двір, учепися за його серце, щоб він тебе не запив, не заїв, з іншими не загуляв, усе мене на помислах мав.*

Коли, на ваш погляд, промовляли це замовляння? З'ясуйте значення слова *бугало* й семантику замовляння.

7. З якими словами ви б пов'язали слово *рок: ректи, рішення чи рік?*

8. Проаналізуйте значення слів *голубий, голуб, приголубити.* Як їх внутрішню форма позначена на символіці висловів, у яких вони вживаються?

9. Добираючи приклади з усної народної творчості, доведіть, що подані назви птахів мали символічне значення, виявіть його. Як це значення пов'язане із значенням первісних коренів слів *ластівка, соловей, зозуля, лебідь, журавель, сокіл, ворона (ворон), сова, горобець, сорока, галка.*

10 Складіть розповідь про символіку назв хижих і свійських тварин в усній народній творчості.

11. Назвіть декілька назв рослин, які стали еталонами жіночої вроди з наведенням прислів'їв, порівнянь, приказок, сталих сполучень тощо.

12. Назвіть декілька назв рослин, які стали еталонами чоловічої краси з наведенням прислів'їв, порівнянь, приказок, сталих сполучень тощо.

13. В українській мові існує вираз *гарний, як просу|ренок*. Так говорять про красивого й мужнього хлопця. Цей вираз поширений в нашій місцевості, зокрема, ми його записали в с. Горіхове Попаснянського р-ну Луганської обл. Що таке *просу|ренок?* Чому ця квітка стала еталоном чоловічої краси й мужності?

14. Що означає вираз *просуренки сняться*? Він може бути використаний у такій фразі: „Чого ти посміхаєшся, що тобі просуренки сняться?"

15. Яку частину молодого кропу, а іноді й інших зонтичних рослин називали в народі *ло|пуцьки* або *ло|пуцики?* Для чого її використовували? Що означають приказки: *Хіба в мене душа з лопуцька, не хоче того, що й людська?; у мене душа не з лопуцька?*

16. Часто в народі пирій та інші подібні трави називають *півник-чи-курочка* або *півник-курочка*. З чим це пов'язано?

17. Чому вираз *лікуватися квітками папороті* не є народним рецептом, а прикладом народного гумору?

18. Калачики звичайні, лободу, щирицю в нашому краї називали *божою локшиною,* бо ці трави допомогли людям вижити. З яким періодом в історії України пов'язана ця назва?

19. Городні, злакові, плодові, лікарські рослини в народі вважаються посадженими Богом, а які рослини в народі вважаються *від лукавого*?

20. Яку рослину в народі називають *забудьки*? З якою легендою ця назва пов'язана?

21. У давніх українців існувала така легенда: коли голодний собака завив від голоду, то Бог кинув йому колосок пшениці прямо до рота. Але людина вихопила цей колосок і стала вирощувати цю рослину, у зв'язку з чим виник вираз *нам гріх вбивати ... – ми їмо його долю*? Яке слово тут пропущене?

22. Майже кожна злакова рослина щось символізує: жито – життя, пшениця – плодючість та добробут. Що символізує просо?

4. УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

Контрольні питання

1. Стан дослідження української міфології.
2. Слов'янська міфологія в українці.
3. Давньоукраїнська міфологія.
4. Пантеїзм в українській міфології.
5. Український демонімікон.

Література

1. 100 найвідоміших образів української міфології / за ред. О. Таланчук. – К. : Орфей, 2002. – 441 с.

2. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

3. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22 – 30.

4. Іларіон Митрополит Дохристиянські вірування українського народу / Митрополит Іларіон. – К. : Обереги, 1994. – 424 с.

5. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія / М. І. Костомаров. – К., 1994.

6. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу. Ескіз української міфології / І. Нечуй-Левицький. – К. : Обереги, 1992. – 88 с.

7. Плачинда С. Короткий словник давньоукраїнської міфології / С. Плачинда. – К. : Укр. письменник, 1993. – 63 с.

8. Скрипник Г. А. Словник української демонології // Г. А. Скрипник / Рад. шк, 1991. – № № 3, 4, 6, 8.

9. Славянские древности. Этнолингвистический словарь : в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – Т. 1. – М., 1995; Т. 2. – М.,1999.

10. Толстой Н. И. Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М., 1995. – 509 с.

11. Українські міфи, демонологія, легенди / упор. М. К. Дмитренко. – К. : Муз. Україна, 1992. – 144 с.

12. Хобзей Н. Гуцульська міфологія : етнолінгвістичний словник / Н. Хобзей. – Л., 2002. – 215 с.

13. Шарапова Н. С. Краткая энциклопедия славянской мифологии / Н. С. Шарапова. – М. : Астрель, 2001. – 623 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйтеся до висвітлення контрольних питань.
2. Складіть розповідь про найпоширеніші давньоукраїнські міфічні істоти, віра в яких і досі зберігається в нашому краї.

Аудиторна робота

Круглий стіл

1. С. Плачинда стверджує, що в давніх українців можна спостерігати гармонійне поєднання двох релігій – сонячної й християнської. Як цей дуалізм у віруваннях вплинув на міфологічні уявлення праукраїнців?

2. Чому „Короткий словник давньоукраїнської міфології" С. Плачинди має другу назву „Вирій"? Які відомості про язичницьких богів подає в своїй праці С. Плачинда?

3. І.С. Нечуй-Левицький, вивчаючи давні українські міфи, поділяє богів на світлі й темні. Розтлумачте точку зору автора.

4. Як І.С. Нечуй-Левицький характеризує пантеїзм української міфології?

5. Перекажіть міфологічні уявлення українців про дні тижня.

6. Які уявлення українців про долю людини відображені в народних прислів'ях, приказках?

7. Поясніть походження назв місяців року.

8. Про січень кажуть: „*У нього що не день, то примічень"*. Чому, на Вашу думку, за характером погоди в січні примічають, яким буде урожай восени?

9. Які народні прикмети, пов'язані з погодою в січні, Ви знаєте?

10. Чи можна назвати слова *Різдво* і *рід* спільнокореневим?

11. Поясніть значення приказки: „*Дми не дми – не до Різдва йде, а до великодня"*.

12. Різдво Христове належить до великих християнських свят, які церква відзначає особливо урочисто. А як ще в нас в Україні називають Різдво?

13. Різдву за церковним статутом передував піст. Скільки тривав цей піст і які хатні роботи виконувались у цей час?

14. Особливо урочисто оздоблювали покуть. Саме тут ставили найперший символ усіх трьох зимових свят – сніп з колосків жита чи пшениці, зібраних наприкінці жнив. Як називається цей сніп?

15. Як зветься вечір напередодні Різдва?

16. Чому заборонялося працювати від 25 грудня до 6 січня?

17. На Святий вечір оселю старанно чепурили, до стелі підвішували павуків, яких виплітали з хатньої соломи. Чому саме павуків? Прокоментуйте цей звичай.

18. Як зветься основна страва, яку готують на Святий вечір? З чого її готують?

19. Витягнувши кутю з печі, господиня уважно дивилася на кутю, обдивлялася кришку. Які народні прикмети пов'язані з цим?

20. Святковий стіл притрушували сінцем і покривали святковою скатертиною, під яку на чотири кути стола клали зубчики часнику. Чому? З якою метою?

21. Скільки пісних страв ставили на стіл на Святий вечір? Які саме?

22. Посуд від пісних страв ретельно мили. Чому?

23. Святий вечір і саме Різдво – це час, коли в господі збиралися не лише родичі, а й душі померлих. Що мав робити господар під час свят? Як частували душі померлих?

24. На Різдво дівчата часто ворожили. Які традиційні ворожіння Ви знаєте?

25. Яке ж Різдво без колядників! Хто ж такі колядники? Яка їх роль? Чим їх потрібно зустрічати?

5. ЕТНОЛІНГВІСТИЧНІ КОРЕНІ УКРАЇНСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Контрольні питання

1. Фразеологізми як етнокультурні одиниці з мотивованою та немотивованою внутрішньою формою.

2. Фразеосемантичні групи фразеологічних одиниць, їх структурно-семантичні моделі, зумовлені ментальністю народу.

3. Етимологія фразеологізмів, прийоми з'ясування походження фразеологічних одиниць.

4. Варіанти фразеологічних одиниць та їх ареальна характеристика.

Література

1. Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22 – 30.

2. Івченко А. Українська народна фразеологія : ономасіологія, ареали, етимологія / А. Івченко. – Х. : ФОЛІО, 1999. – 304 с.

3. Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. Рад. шк, 1988. – 279 с.

4. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ Альма-матер, 2003. – 362 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуйтеся до висвітлення контрольних питань.

2. Наведіть 2 – 3 приклади фразеологізмів-парадоксів (наприклад, *біла ворона*). Що є основою того, що вони сприймаються як парадокси?

3. А. Івченко називає п'ять етапів етимологічного аналізу фразеологізму: 1) історія фіксації конкретної ФО в пареміологічних та лексикографічних джерелах, а також їх ареальна характеристика в українському діалектному континуумі; 2) перевірка на автохтонність чи запозиченість шляхом розгляду ФО у слов'янському мегаконтинуумі; 3) формування структурно-семантичної моделі ФО на українському матеріалі; 4) критичний перегляд існуючих гіпотез, висування робочої гіпотези (власної); 5) лінгвістична або екстралінгвістична інтерпретація фразеологізму. Користуючись схемою, проаналізуйте 3 фразеологізми.

Аудиторна робота

Заняття-дослідження

1. Микола Урицький у праці „Розправа о древності пись-

мен руськословенських" (1850) трактує слов'янську абетку як устав, тобто заповіт для народу. Кожна літера абетка при цьому є словом з уставу „народного". Дитина, запам'ятовуючи абетку, одночасно вивчала й устав свого народу.

Ось тлумачення давньої абетки за М. Урицьким:

АЗ БУКИ ВИДИ ГЛАГОЛ
ДОБРЕ ЄСТЬ ЖИВИТИ ЗЄЛО ЗЕМЛЯ
И, ИЖЕ КАКО ЛЮДИ МИСЛИТЬ НАШ ОН
ПОКОЙ РЦИ СЛОВО ТВЕРДО
УК ФЕРРТ ХР ЦИ ЧЕРВ
ША ЩА ЮР ЮРИ ЄРЬ ЯТЬ ЮЗЬ.

Перекладіть заповіді українською мовою, сформулюйте заповіді, наближаючи їх до сучасної мови.

2. Парадоксально звучить фразеологізм *біла ворона.* Як пояснює його походження В. Ужченко? Наведіть 2 – 3 приклади фразеологізмів-парадоксів.

3. „Словник української мови" тлумачить слово *мир* як 'відсутність незгоди, ворожнечі, сварок; згода, злагода, спокій тиша; відсутність збройної боротьби'. Порівняйте фразеологізми *мир сьому дому* та *одним миром мазані.* Яке їх значення? З'ясуйте етимологію слова *мир*, пригадайте усталені формули, прислів'я, приказки з ним, поясніть символіку слова.

4. У „Словарі української мови" за ред Б. Грінченка подані такі словосполучення *золотопута воля, мережані ярма.* Проаналізуйте перші компоненти словосполучень за будовою, з'ясуйте значення складових частин. Як відображена у цих висловах ментальність народу?

5. У „Словарі української мови" за редакцією Б. Грінченка вміщено статтю *зоряна вода.* Проаналізуйте її зміст. Поясніть, чим було викликане це повір'я. Як відбито у ньому особливості української ментальності, світогляду.

6. Поясніть значення фразеологізму *сплестися в один вузол.* З'ясуйте етимологію слова *вузол*, зіставляючи значення таких слів: рос. узник (в'язень), узы (пута), уздечка (вуздечка). Пригадайте усталені формули, прислів'я, приказки з цим словом, у

яких обрядових діях використовувався вузол, поясніть символіку слова *вузол*.

7. Дев'ятилітній школяр із Сумської області в листі до Президента України запитав: „Чи куштували Ви, пане Президенте, хліб з росою і березову кашу?" Що означають ці вислови: *куштувати хліб з росою, куштувати березову кашу*?

8. Слово *куштувати* у Словнику української мови подане з двома значеннями: у прямому і переносному: з'їдати або випивати трохи чого-небудь; пізнавати з власного досвіду. Якого значення набуває це слово у вислові *куштувати хліб з росою*?

9. У народній приповідці говориться: „Діти – то Божа роса". З яким повір'ям пов'язаний цей вислів?

10. Давні українці обожнювали росу і навіть відзначали свято Роси. З яким, на вашу думку, відомим і сьогодні літнім календарним святом пов'язане свято Роси?

11. Коли й чому, на вашу думку, виникло побажання „З роси Вам і води"?

12. Від слова *роса* утворене слово *Росенник*. Так називали день 19 травня. Вважалося, що цього дня вперше за всю весну Росенник випускає роси. Ця роса, як вважалося, була дуже цілющою, її пили. Це найкраща пора для висівання гороху. Тому казала: „Сію-сію цар горох, уродися, мій годувальнику, старим на втіху, молодим на радість". У цей день урожай гороху і огірків передбачали за кількістю роси. У чому, на вашу думку, полягала ця прикмета?

13. Що символізує хліб? Які прислів'я і приказки зі словом *хліб* Ви пам'ятаєте?

14. Під час різноманітних календарних свят, обрядів використовували обрядовий хліб. Пригадайте назви обрядового хліба.

15. Що означає вислів *легкий хліб*? Напр.: *Ви не думайте, що я на легкому хлібі виросла* (Іван Франко).

16. Що означає вислів *насущний хліб*? Напр.: *Хліборобу честь і слава, перша чарка йому йде, його праця-бо кривава, хліб насущний нам дає* (Іван Манжура).

17. Що означає вислів жити *не хлібом єдиним*? Напр.: *Не хлібом єдиним живе людина.*

6. ЕТНОЛІНГВІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Контрольні питання

1. Вивчення слововживання в художньому тексті:
– синонімічні ряди;
– народна термінологія;
– застаріла лексика.
2. Художня тропіка: лінгвістична природа метафор, епітетів, порівнянь.
3. Етнографічні описи як засіб пізнання художнього тексту.

Література

1. Бибик С П. Словник епітетів української мови / за ред. Л. О. Пустовіт. – К. : Довіра, 1998. – 432 с.
2. Вихованець І. Р. Таїна слова / І. Р. Вихованець. – К. Рад шк., 1990. – 284 с.
3. Вовк Х. К. Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
4. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гро'мяк, Ю. І. Ковалів та ін. – К. : Академія, 1997. – 750 с.
6. Потапенко О. І., Кузьменко В. І. Шкільний словник з українознавства / О. І. Потапенко, В. І. Кузьменко. – К. : Укр. письменник, 1995. – 291 с.
7. Скуратівський В. Дідух / В. Скуратівський. – К. : Освіта, 1998. – 272 с.
8. Словник синонімів української мови : в 2 т. / А. А. Бурячок та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – 1026 с.
9. Українське народознавство / за ред. С. Павлюка. – К. : Знання, 2004. – 570 с.

Завдання для самостійної роботи

1. Підготуватеся до висвітлення контрольних питань.

2. Доберіть епітети до іменників *місяць, любов, житло, день, хліб, сосна, битва*. Чи вживані ці епітети в художніх текстах? Наведіть приклади.

Аудиторна робота

Письмовий твір

Напишіть твір на одну з поданих тем:

1. Народнопісенні слова-символи в поезіях Тараса Шевченка.

2. Образ слова-криці, слова-вогню, слова-зброї в поезіях Лесі Українки.

3. Поліфонічність і багатоголосся поезії Павла Тичини.

4. Засоби відтворення краси рідної природи в поезіях Максима Рильського.

5. Культурно-історичні традиції в мові поезії Бориса Тена.

6. Мовотворчість Євгена Маланюка.

7. Мовотворчість Олега Ольжича.

8. Мовотворчість Олеся Гончара.

9. Образ співця (кобзаря, бандуриста, козака) в українській поезії.

10. Наскрізний образ землі в романі Уласа Самчука „Волинь".

11. Індивідуальність поетичних образів у віршах Андрія Малишка.

12. Способи уведення чужого слова в текст у творах Григора Тютюнника.

13. Мовомислення Івана Драча.

14. Образ вітру в українській поезії.

15. Етнопсихолінгвістичний зміст поезії Тараса Шевченка „Реве та стогне Дніпр широкий".

16. Мовна майстерність Євгена Гуцала.

17. Мовотворчість Оксани Забужко.

18. Мова твору і соціальний тип персонажа в творах Володимира Винниченка.

19. Зіткнення елементів різних жанрів і різних стилів у творах Остапа Вишні (Олега Чорногуза).

20. Мовно-виражальні прийоми створення портрета в творах І.С. Нечуя-Левицького.

21. Засоби змалювання портрета у творах Валерія Шевчука.

22. Фольклорні образи в поезії Івана Франка.

23. Поетичний словник на позначення явищ природи в українській мові.

24. Поетичний словник назв рослинного світу в українській мові.

25. Слово-образ *серпанок* в українській поезії.

26. Слово-образ *оксамит* (*обрій, вітрило, легіт, веселка, серце, душа, доля, сум, радість*) в українській поезії.

27. Традиційні епітети (метафори, порівняння) в українській поезії.

28. Ліричний словник української літературної мови першої половини XIX ст., що своїм корінням тяжіють до народної пісні.

29. Чим зумовлена поява в поезії XIX ст. образу козацької могили.

30. Мовний світ Михайла Коцюбинського.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Завдання

1. Підготовка реферату з етнолінгвістики.

2. Етнолінгвістична оцінка одного з періодичних видань (написати рецензію на конкретні номери україномовних журналів, газет).

3. Розробка завдань з мови для учнів 10 – 11 класів з урахуванням культурного компонента в мові.

4. Укладання бібліографії з однієї з проблем етнолінгвістики.

5. Написання анотації на одну з монографій, рекомендованих для опрацювання.

Теми рефератів

1. Питання зв'язку міфу й символу в науковій літературі.
2. Поняття „символ" у лінгвістиці.
3. Філософське осмислення символу.
4. Символ як семіотичний феномен.
5. Мовознавчі погляди на категорії знак, образ, символ.
6. Мовознавчі дискусії навколо категорій метафора, алегорія, символ.
7. Стрижневі слова-поняття українського національного типу.
8. Оцінне значення мовних одиниць.
9. Номінація традиційного родильного обряду в українській мові.
10. Номінація традиційного весільного обряду в українській мові.
11. Номінація традиційних календарних зимових обрядів в українській мові.
12. Номінація традиційних весняних обрядів в українській мові.
13. Номінація традиційних літніх обрядів в українській мові.
14. Номінація традиційних осінніх обрядів в українській мові.
15. Традиційна народна мораль, норми етики й звичаєвого права та їх номінація в етнолінгвістичному аспекті.
16. Традиційний народний мовний етикет в етнолінгвістичному аспекті.
17. Легенди, перекази, повір'я, прикмети і звичаї, пов'язані з житлом та їх номінація в етнолінгвістичному аспекті.
18. Легенди, перекази, повір'я, прикмети і звичаї, пов'язані з часом, простором в етнолінгвістичному аспекті.
19. Фразеологізм як імпліцитний дискурс в етнолінгвістичному аспекті.
20. Прислів'я як імпліцитний дискурс в етнолінгвістичному аспекті.

21. Фразео-семантичне поле концепту *вода* в українській мові.

22. Фразео-семантичне поле концепту *вогонь* в українській мові.

23. Фразео-семантичне поле концепту *рід* в українській мові.

24. Фразео-семантичне поле концепту *слово* в українській мові.

25. Фразео-семантичне поле концепту *правда* в українській мові.

26. Фразео-семантичне поле концепту *брехня* в українській мові.

27. Фразео-семантичне поле концепту *кінь* в українській мові.

28. Фразео-семантичне поле концепту *орел* в українській мові.

29. Фразео-семантичне поле концепту *вовк* українській мові.

Модульний контроль

Варіант 1

1. Доповніть визначення:

Етнолінгвістика – …

Лінгвокультурема – …

Семантична парадигма обрядового тексту становить єдність…

2. *Подайте визначення символу, назвіть основні його ознаки.*

3. *У чому полягає трасцендентальність символу?*

4. *На які групи за походженням та значенням поділяються символи?*

5. *Наведіть приклади символізації предметних назв.*

6. *Наведіть приклади використання словесних символів у художній літературі.*

7. *Пригадайте різні точки зору щодо етимології назв калина і верба. Яке пояснення вам найбільше імпонує?*

8. *Проаналізуйте образи-символи народної пісні.*

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше.

Вона чеше та й на Дунай несе:
„Пливи, косо, пливи за водою,
А я піду слідом за тобою”.

Припливаємо к зеленому лугу,
Скажу тобі всю мою притугу.

Над Дунаєм явір зелененький,
Під явором коник вороненький.

Під явором коник вороненький,
На конику козак молоденький.

Ой, він сидить у скрипочку грає,
Струна струні тихо промовляє.

„Нема краю тихому Дунаю,
Нема впину вдовиному сину,
Що звів у ума хорошу дівчину”.

Варіант 2

1. *Доповніть визначення:*

Концепт – …
Лінгвокультурологія – …
Символ – …

2. *Які основні ознаки концепту ви знаєте?*

3. *Як співвідноситься між собою символіка речі і слова?*

4. *Які принципи покладено в основу етимологічного аналізу фразеологізмів?*

5. *Наведіть приклади символізації назв тварин.*

6. *Наведіть приклади символізації назв рослин (дерев) у художній літературі.*

7. *Проаналізуйте відомі вам гіпотези етимологізування назв Січ, січень.*

8. *Проаналізуйте образи-символи народної пісні.*

Я і вчора в куми, і сьогодні в куми,
А на завтра куму я до себе зазву.

А на завтра куму я до себе зазву.
Чим я свою куму буду почтувати?

Ой, найму я стрільця, хай уб'є горобця,
А з того горобця та й насмажу сальця.

І ковбас начиню, і котлет нароблю,
А із тих реберець та й зварю холодець.

Угощайся, кума, пригощайся, кума,
А що так не з'їси – закладай в рукава.

І наїлася я, і напилася я,
Що насилу додому докотилася я.

Питання для семестрового контролю знань

1. Назвіть етнографічні райони України. Що є характерним для кожного регіону (мова, побут, традиції тощо)?

2. Якого символічного значення набували явища (предмети) живої та неживої природи? Зокрема, земля, вода, вогонь, сонце, місяць, зірки, гроза, вітер, хмари, туман, роса, райдуга, птахи, дерева й кущі, чар-зілля тощо.

3. Як люди позначали (малювали, відображали) явища живої та неживої природи? Чи зберіглися такі зображення? Де саме?

4. Як давні українці послуговувалися набутими знаннями про небесні світила? Чи використовуються знання з народної астрономії сучасними українцями?

5. Церковне свято народження Ісуса Христа злилося з предхристиянським святом божества, яке знаменувало відродження сили світила, його зимового повороту й початок нового сонячного року. Назвіть ім'я цього божества.

6. Назвіть, які театралізовані дійства відбувалися під час Святок. Хто брав участь у таких виставах?

7. Коли відзначали прихід нового року наші далекі предки?

8. Які страви на Масляну пекли українські господині?

9. Пригадайте, як наші предки зустрічали найвеличніше свято – Великдень. Назвіть основні атрибути цього свята.

10. Назвіть символічних дійових осіб купальського свята, що уособлювали сили природи.

11. Коли з'явилися дитячі (парубочі) українські народні ігри? Обґрунтуйте свою думку.

12. Назвіть, з яких основних етапів складається обряд весілля.

13. Що Вам відомо про ім'янаречення? Хто мав право давати ім'я новонародженій дитині?

14. Від чого залежить спорудження будинків на Україні? Чи відрізняються сучасні хати від тих, які будували 100 – 120 років тому? Чим саме?

15. Як прикрашали українські хати ззовні й всередині?

16. З чого складався повсякденний і святковий український одяг? Назвіть основні й додаткові його компоненти. Опишіть жіночий та чоловічий одяг одного з регіонів України (наприклад, одяг Східної Слобожанщини).

17. Які страви української кухні є традиційними? Чому Ви так вважаєте?

18. Наші пращури вірили в надзвичайну силу природи. Як ця віра „втілювалася в життя"? Які персонажі виникали? Якою силою наділяли предки цих створінь? Чи мали вони символічне значення для пересічного українця?

19. На основі якої міфології розвивалася українська? У чому полягає художньо-образна своєрідність української міфології?

20. Світ тварин і рослин у народній уяві. Якого символічного значення набували свійські тварини? Дикі тварини? Символічне значення культурних рослин.

Короткий словник етнолінгвістичних термінів

Анімізм (від лат. animus – „душа", „живе") – різновид первісної релігії з вірою в існування душ і духів, що нібито управляють усім матеріальним світом.

Говір – одиниця територіальної диференціації діалектної мови, що становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, граматичними та лексичними ознаками.

Говірка – найменша одиниця територіальної диференціації діалектної мови.

Етнолінгвістика (грец. ethnos – плем'я, народ і франц. linguistigue, від лат. lingua – мова) – галузь мовознавства, яка вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу – міфологією, релігією, звичаями, мистецтвом, етнопсихологією та ін.

Етнологія (етнографія, народознавство) – наука, що вивчає побутові й культурні особливості народів світу, проблеми походження (етногенез), розселення (етнографія) і культурно-історичних взаємин народів.

Етнопсихолінгвістика – маргінальна лінгвістична дисципліна, що знаходиться на межі психолінгвістики, етнолінгвістики й етнології.

Космогонія – розділ астрономії, що вивчає походження небесних тіл та їх систем.

Культурний текст – обрядовий текст, що репрезентує обрядову мову як сукупність вербальних і невербальних засобів, обрядову морфологію й синтаксис – сукупність форм і значень обрядових символів.

Лексема – слово з усіма його формами словозміни і значеннями, що виявляються у різних контекстах.

Лінгвокультурема – лексема, що містить лінгвістичну та культурну інформацію, зрозумілу людині, яка знає культурні традиції народу.

Міф – стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот.

Міфологія –сукупність міфів якого-небудь народу.

Паремія – прислів'я, приказки, приповідки, афористичні висловлювання.

Прислів'я – стійкий народний вислів, який у стислій, влучній формі передає життєвий досвід, узагальнену думку, емоційну оцінку якогось явища.

Символ (грец. symbolon – знак, прикмета) – 1) предмет, дія тощо, які є умовним позначенням якогось образу, поняття, ідеї; 2) художній образ, якій утілює якусь ідею.

Топонім – географічна назва.

Топонімія – сукупність топонімів певної території.

Фразеологізм (фразеологічна одиниця) – лексично неподільне, стійке у своєму складі, цілісне за значенням сполучення слів, що відтворюються в мові.

Навчальне видання

БАРИЛОВА Галина Кіндратівна
ГЛУХОВЦЕВА Катерина Дмитрівна

УКРАЇНСЬКА ЕТНОЛІНГВІСТИКА

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів

За редакцією авторів
Комп'ютерний макет – Крайнюк А. М.
Коректор – Глуховцева К. Д.

Здано до склад. 15.11.2010 р. Підп. до друку 14.12.2010 р.
Формат 80х64 1/16. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 13,25. Наклад 1000 прим. Зам. № 65.

Видавець
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка"
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. Т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3459 від 09.04.2009 р.

Виготовлювач
ТОВ „Лугань-Поліграф"
вул. Лермонтова, 1-Б, м. Луганськ, 91055. Тел.: (0642) 71-64-31.
Свідоцтво про державну реєстрацію № 100154384